

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON VE ÇEVRESİNDE ERMENİ
FAALİYETLERİ**

Ersin GÜRDAMUR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Tarih Anabilim Dalı
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin DİNÇ**

**Adıyaman
Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Aralık, 2012**

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Mehmet Emin DİNÇ danışmanlığında, Ersin Gürdamur tarafından hazırlanan "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon ve Çevresi'nde Ermeni Faaliyetleri" başlıklı çalışma 28/12/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi :Prof. Dr. Orhan DOĞAN

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. M. Emin DİNÇ

İmza:

Jüri Üyesi :Yrd. Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

İmza:

22.02.2013

Enstitü Müdürü

Yüksek Lisans/Doktora Tezi olarak sunduğum "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon ve Çevresi'nde Ermeni Faaliyetleri" başlıklı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

28.01.2013

Ersin GÜRDAMUR

ÖZET
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON VE ÇEVRESİNDE ERMENİ
FAALİYETLERİ

Ersin GÜRDAMUR

Tarih Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık 2012

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin DİNÇ

19. yüzyıl bir yandan Sanayi diğer yandan Fransız İnkılâbı'nın ortaya çıkardığı görüş ve düşünceler ile bu süreçlere bağlı olarak ortaya çıkan yaşayış şekli tarafından belirlenmiş ve tam bir milletler mücadelesi olarak tarihteki yerini almıştır. Bu mücadele Osmanlı Devleti için özellikle 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı ile başlayan süreçte daha da hızlanacak ve bu muazzam Türk devleti dağılmanın eşiğine gelecektir.

İngilizlerin yüz yıllık Osmanlı Devleti'ni ayakta tutma politikasından da vazgeçmesiyle birlikte tüm emperyalist niyetler de açığa çıkmış ve bu devletin nasıl bölüşüleceği açıkça tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti dâhilinde yürütülen entrika ve kıskırtmalar da iyice artacak, bu hal bilhassa İngiltere ve Rusya tarafından birtakım azınlıkların yönlendirilmesine kadar gidecektir. Bu azınlıklardan birisi olan Ermeniler de 1880'li yılları teşkilatlanmayla geçirecekler, bir yandan İngilizler diğer yandan Ruslardan aldıkları destekle 1890'lı yıllarda tam bir "*silahlı propaganda*" harekâtı başlatacaklardır. Böylece ortaya çıkan Ermeni terörü 1906'ya kadar Osmanlı Devleti'ni sarsacak müteakip 7 yıl içerisinde bir duraksama döneminin arkasından Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte tekrar hızlanacaktır. Bu faaliyetler Trabzon ve çevresinde de büyük tahribata sebep olmuştur. Bu bağlamda Ermenilerle birlikte Rumların da yörede birtakım emellerin peşinde olması mevcut durumu daha da ağırlaştıracaktır. Nitekim Rusların Trabzon yönünde Karadeniz kıyılarında geliştirdiği askeri harekât hem Rum hem de Ermeni çetelerinin Müslüman halka karşı büyük kırımlara girişmesine imkan verecek ve sonuçta Müslüman ahaliden bir kısmı da Anadolu içlerine doğru çekilecektir. Bu durum Bolşevik ihtilaline kadar sürecek, ihtilali müteakip Rus ordusu geriye çekilirken bölgeye giren Türk kuvvetlerinin müdahalesiyle tamamen değişecektir.

Anahtar Sözcükler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, I. Dünya Savaşı, Ermeniler, Ermeni Kilisesi, Trabzon.

ABSTRACT
ARMENIAN ACTIVITIES IN AND AROUND TRABZON DURING WORLD
WAR I

Ersin GÜRDAMUR
Department of History
Adıyaman University Graduate School of Social Studies
December 2012

Advisor: Assistant Professor Mehmet Emin DİNÇ

19th C. is formed, on one hand, by Industry and on the other hand by thoughts and ideas that appears with French Revolution and way of life resulting from these processes and takes its place in the history as a struggle of nations. This struggle accelerates for Ottoman Empire especially during the processes that begins with 1877-78 Ottoman-Russian War and this gorgeous Turkish States faces up scattering.

All imperialist games become clear after England gives up its milenium policy to support Ottoman Empire and it begins to be debated evidently how to share this state. In this sense, intrigues and provocations carried out within Ottoman Empire increase highly, this situation even comes to a point that Russia and England direct some minorities. Armenians, one of these minorities, get through 1890s with reorganization, with the support they take both from England and Russia, they start an exact "armed propaganda" operation in 1890s. Such appearing Armenian terror churns Ottoman Empire until 1906, after a hesitation period following 7 years accelerates again when Ottoman Empire is included in World War I. These activities cause a great devastation in and around Trabzon. In this sense, besides Armenians and Greeks' pursuing a certain number of dreams within the region aggravates the present situation. As a matter of fact, Russians' developing military operation throughout Black Sea beaches toward Trabzon gives opportunity to Greek and Armenian gangs to commit great Massacre against Muslim people and as a result of this some Muslim people stand back in word Anatolia. This situation continues until Bolshevik Revolution, it changes entirely with the intervention of Turkish forces coming to the region following the Revolution When Russian army stands back.

Keywords: 1877-78 Ottoman-Russian War, World War I, Armenians, Church of Armenian, Trabzon.

ÖN SÖZ

Türk ve Ermeniler Anadolu'da yüzlerce yıl birlikte yaşamış iki toplumdur. M.Ö. VI. yüzyıla kadar giden bu birliktelik X. Asrın başlarında Türklerin yeniden Anadolu'ya yönelmesiyle farklı bir konum kazanarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gelecektir. Bu süreçte varlığını koruma imkânı bulan Ermeniler özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devleti dönemlerinde milli kimliklerini de geliştirebilme şansına sahip olacaktır. Öyle ki, bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti'ni adeta Ermenileri korumak için kurulmuş bir devlet olarak görürler. Ona rağmen bu topluluk XVIII. yy. da ortaya çıkan Sanayi ve Fransız ihtilallerinin sonuçlarından etkilenecek ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru istiklal arayışına girerek Osmanlı için en önemli meselelerden birisinin kaynağı haline gelecektir.

Ermenilerin ortaya çıkardığı meselelerin en etkin yaşandığı yerlerden birisi hiç şüphesiz Trabzon ve yöresidir. Nitekim bu tür faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında yörede çok vahim gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bilhassa Rusların Karadeniz'in kıyı bölgelerinde ilerleyişini fırsat bilen Ermeni çeteleri, yörenin İslâm ahalisine karşı tam bir vahşet sergilemiş; bu hal Bolşevik İhtilalinin ardından 24 Şubat 1918 günü Vehip Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerinin Trabzon'a girmesiyle ancak durdurulabilmiştir.

Yüksek lisans tez çalışması olarak bana bu konuyu öneren ve büyük yardımlarını gördüğüm Sayın Hocam Prof. Dr. Salim Cöhce'ye ve danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin DİNÇ'e teşekkürlerimi sunarım. Her iki hocam da çalışmam süresince destek ve teşviklerini esirgemediler. Eğer bu çalışma, Ermeni meselesinin önemli bir yönü olan Trabzon boyutuna biraz olsun açıklama getirir, benden sonra bu konuya eğilecek araştırmacılara yardımcı olabilirse kendimi mutlu addederim.

ADİYAMAN 2012

Ersin GÜRDAMUR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vii
TABLOLAR.....	x
KISALTMALAR	xi
KONU VE KAYNAKLAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM ERMENİ MESELESİ'NİN ÇIKIŞI VE GELİŞMESİ

1.1. ERMENİ TOPLUMU'NUN DİNAMİKLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI	13
1.2.ERMENİ TOPLUMU'NUN SİYASALLAŞMASI VE BÜYÜK ERMENİSTAN PROJESİ'NİN TRABZON AYAĞI.....	16
1.2.1. Hınçak Komitesi	18
1.2.2. Taşnak Komitesi	21
1.3. ERMENİ MESELESİ'NDE DIŞ GÜÇLERİN ETKİSİ	25
1.3.1. İngiltere'nin Ermenilere Yönelişi	25
1.3.2. Rusya'nın Ermeni Politikası	26
1.3.3. Fransa'nın Ermeni Toplumuna Üzerindeki Etkisi	28
1.3.4. Amerika ve Ermeniler	28
1.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI TEDBİRLER VE TRABZON YÖRESİ.....	31

İKİNCİ BÖLÜM TRABZON VE JEOPOLİTİĞİ

2.1. XIX. YÜZYILIN SONLARI XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TRABZON ŞEHRİ.....	38
2.1.1. Trabzon'un Jeopolitik Konumu ve Kısa Tarihi	38
2.1.2. Trabzon'un İdari ve Nüfus Yapısı.....	47
2.2. 1877-78 OSMANLI-RUS HARBİ SONRASINDA DOĞU KARADENİZ'DE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER.....	58
2.2.1. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi ve Ermeniler	58
2.2.2. Rusya'dan Gerçekleştirilen Göçler	61
2.2.3. Devrim ve Ermeni Kiliseleri.....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TRABZON YÖRESİNDE ERMENİLERİN SİLAHLI PROPAGANDAYA YÖNELİŞİ

3.1. 1915'E KADAR GEÇEN SÜREDE ERMENİ FAALİYETLERİ	72
3.1.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Trabzon'daki Etkileri.....	72
3.1.2. 1895 Trabzon Ermeni Olayları	72
3.1.3. Köy Baskınları ve Yol Kesmeler.....	79

3.1.4. Devletin Güvenlik Kuvvetleriyle Çatışmalar	80
3.1.5. Komitacıların Bölgedeki Faaliyetleri	81
3.1.6. Bölgedeki Kaçakçılık Faaliyetleri	81
3.2. YÖREDE HINÇAK-TAŞNAK DIŞINDAKİ ERMENİ TERÖR ÖRGÜTLERİ.....	82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM TRABZON YÖRESİNDE ERMENİLERİN TEHCİRİ

4.1. I. DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASIYLA ERMENİLERİN TEKRAR TERÖR FAALİYETLERİNE YÖNELİŞİ	84
4.2. YÖREDE TEHCİR KARARI'NIN UYGULANIŞI	86
4.3. TEHCİRE TABİ TUTULMAYAN ERMENİLER	96
4.4. SAVAŞ YILLARINDA ERMENİ FAALİYETLERİ	97
4.5. I. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA BÖLGENİN GENEL DURUMU.....	114
4.5. 1. Mütareke Yılları ve Sonrasında Bölgenin Durumu.....	118
SONUÇ	124
KAYNAKÇA.....	127
EKLER	134
ÖZGEÇMİŞ	137

TABLÖLÄR

Tablo 1. Stanford L. Shaw, "The Ottoman Census and Population, 1831-1914"	53
Tablo 2. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı	55
Tablo 3. Trabzon Vilayetindeki Gregoryen Ermeni Nüfusu.....	57
Tablo 4.Trabzon Ermeni Komite Üyeleri	101

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m .	: Adı Geçen Makale
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
DH. İD.	: Dahiliye İrade-i Dahiliye
C.	: Cilt
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Hzl.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri/ Ve devamı

KONU VE KAYNAKLAR

Bu çalışma hala güncelliğini koruyan Ermeni meselesinin Trabzon ve çevresinde ortaya çıkardığı durumu konu edinmektedir. Araştırma alanıyla ilgili ana kaynakları hiç şüphesiz arşiv belgeleri oluşturur. Ancak günümüze kadar yapılan pek çok çalışmada çeşitli sebeplere bağlı olarak bu belgeler kullanılamamış, bazen de özellikle kullanılmaktan kaçınılmıştır. Bu husus konunun bütün tarafları açısından geçerli olup bu çalışmadan önce yapılan ve yayınlanmış olan araştırmaların tamamına yakınında belirgin bir şekilde görülür. Tabii ki bahse konu husus Ermeni Meselesi'nin Trabzon boyutu için de geçerlidir. O sebeple bu çalışmada Arşiv kaynakları temel alınmakla birlikte daha başka birtakım kaynak hüviyetine haiz kayıt ve belgelere de ulaşılmaya çalışılmıştır. Hatıralardan Hüseyin Nazım Paşa'nın anılarına yer veren eser¹ bunlardan bir kaçıdır.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv kaynaklarında Trabzon ile ilgili olan belgeler Trabzon Belediyesi ve Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün ortak çalışmalarıyla ayrıca iki cilt halinde "*Arşiv Belgeleri'ne Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*" adıyla yayımlanmıştır.² Bu çalışmada bahse konu eserden önemli ölçüde yararlanıldı. O sebeple bu yayının ayrıntılı bir şekilde tanıtılması zarureti ortaya çıkmıştır.

1850-1923 yıllarını kapsayan bu eserin ilk cildinde belgelerin çeviri-metinleri II. cildinde ise özgün hallerinin fotokopileri yer almaktadır. Dolayısıyla bu eserin muhtevası Trabzon'da Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve Ermeni komiteleri ile din adamlarının faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyacak mahiyettedir. Ayrıca birinci ciltte çevri metinden önce Giriş kısmında konu ile ilgili belgeler değerlendirilmekte ve Trabzon ile ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir³. Sunulan belgelerin adeta bir özeti durumunda olan bu kısım 7 ana bölümden oluşmaktadır.

Bu bölümlerde Ermeni meselesi hakkında genel bilgiler sunulmuş, daha sonra bu meselenin kışkırtıcılarından misyonerler ve kilisenin faaliyetleri ile büyük devletlerin politikalarıyla birlikte sorunun uluslararası bir hale gelmesi ve

¹ Hüseyin Nazım Paşa, **Hatıralarım**, Selis Yayınevi, İstanbul 2007.

² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., **Arşiv Belgelerine göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri I**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2007.

³ Bkz., Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 15-61.

Ermeni Komitelerinin faaliyetleri, Trabzon hakkında genel bilgiler, Ermeniler ve Ermenilerin Trabzon'da yürüttüğü faaliyetler, Trabzon'da yaşayan Ermenilerin sosyal hayatları, Trabzon Ermeni Komitelerinin faaliyetleri ve 1895 Trabzon olayları verilmiştir. Bu bağlamda Ermeni din adamlarının, misyonerlerin ve kilisenin Ermeni komiteleriyle ilişkileri, Ermeni komitecilerinin kendi vatandaşlarına yaptığı saldırılar ve Rusya'nın bu sorundaki payı kısaca açıklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu olaylar karşısında aldığı askeri ve adli tedbirler, sınır ve gümrük kontrolleri ve Ermenilerin silahlanmalarına karşı alınan tedbirlere yine belgelere dayanarak yer verilmiştir. Ermenilerin Anadolu'dan sevk edilmeleri ve bu işlemin Trabzon'da nasıl gerçekleştirildiği anlatılmıştır. Yine Ermenilerin, bu süreçte Müslümanlara uyguladığı kısımlar yer almış Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a yönelik Ermeni faaliyetlerine yer verilmiştir.

Giriş bölümünden sonra transkripsiyonlar yine 7 başlık halinde ve konularına göre sunulmuştur. Belgeler, Ermeni mezalimi, Trabzon ve Civarında Ermeni Faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin Trabzon ve civarında Ermeni Faaliyetlerine Karşı Aldığı Tedbirler, 1895 Trabzon Ermeni Olayları, Ermeni Zorunlu Göçü, Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermenilere Verilen Haklar şeklinde sıralanmaktadır.

Konu ile ilgili Rus arşivlerinden yapılan araştırmalar sonucunda yayınlanan bazı kitaplardan elde edilen bilgiler tezde kullanılmıştır. Bu yayınlar genel olarak Rus arşivlerinden yapılan tercüme ve yayınlara dayanmaktadır. Bu yayınların başında Ovannes Kaçaznuni'nin raporunu içeren kitap bulunmaktadır. 1918 yılında kurulan Ermenistan hükümetinin ilk Başbakanı ve Taşnaksütyun Partisi'nin lideri Ovanes Kaçaznuni 1923 yılında Taşnaksütyun Partisi'nin Bükreş'te yapılan Yurtdışı Konferansı'na çok önemli belge niteliğinde bir rapor sunmuştur. Kaçaznuni, aynı yıl içinde raporunu kitap olarak yayımlatır. Ancak bu kitap Ermenistan'da yasaklandığı gibi Avrupa'daki birçok kütüphaneden de Taşnaklar tarafından toplatılır.

Kaçaznuni, yaptığı değerlendirmelerin birçok kişiyi kızdıracağını bilmektedir. Kitabında Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan Konferansı'na kadar Ermeni meselesini

ve Taşnaksütyun'un bu süreçteki rolünü değerlendirmiştir.⁴ 1921 yılları, Ermeni aydınları için bir özeleştirici dönemi olmuştur. Kaçaznuni'nin bu ifadelerini bu kapsamda değerlendirmek en sağlıklı tutum olacaktır.

Bir diğer yayın da yine Kaynak yayınları tarafından yayınlanan Boryan'ın gözüyle Türk-Ermeni Çatışması adlı kitaptır. Bu kitap, Boryan'ın "*Ermenistan, Uluslar arası Diploması ve SSCB*" adlı eserine, Boryan'ın yayınladığı belgelere ve Rus-Sovyet arşivindeki belgelere dayanmaktadır⁵. Bagrat Artemoviç Boryan, Sovyet-Ermeni devlet adamlarından ve parti yöneticilerinden birisidir. Boryan, bu kitabı nedeniyle Ermeni milliyetçileri tarafından hain ilan edilmiş ve çok sert eleştirilere uğramıştır. Ermenistan tarihinden ve Ermenilerin yaşamından alınan kesitler, uluslararası alanda izlenen politikalar çerçevesinde ele alınmıştır. Kitap, bugün ulaşılması güç olan XIX. yüzyıl Ermeni kaynaklarına dayandığı için önemli bir mahiyeti haiz bulunmaktadır.

Bölgede askeri alanda yaşanan gelişmeleri takip edebilmek için bölgede görev yapan Binbaşı Süleyman Bey'in manzum şekilde yazdığı anılara bakmakta büyük yarar vardır. Süleyman Bey, aslen Trabzonlu olup askeri eğitimini aldıktan sonra sırasıyla Girit, Lübnan, Yemen ve Adana'da görev yapmış, isyanlar ve çetelerle mücadele etmiş, ardından Balkan Savaşları'na katılmış ve burada esir düşmüştür. Esaretten kurtulduktan sonra I. Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Cephesi'nde görevlendirilmiştir. Süleyman Bey'in anıları Ömer Türkoğlu tarafından Osmanlıca metinden edilerek transkript edilerek yayınlanmıştır⁶.

Bu dönemde meydana gelen olayları farklı bir gözle görmemizi sağlayacak başka bir eser de Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun Trabzon'un Yakın Tarihi adlı eseridir⁷. Bu eser hem hatıra hem de akademik bir çalışma karışımı bir tarzda sunulmuştur. Mustafa Reşit Bey savaş yıllarında Trabzon Öğretmen Okulu müdürüydü. Bunun yanında kendisi çok faal birisiydi. Trabzon'da İstikbal gazetesini çıkaran kişiler arasında yer almış, Trabzon Muallim ve Muallimeler Cemiyeti'ni kurmuş, Trabzon Türk Ocağı'nda önemli görevler üstlenmişti. Aynı zamanda

⁴ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

⁵ Mehmet Perinçek, **Boryan'ın gözüyle Türk Ermeni Çatışması**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

⁶ Ömer Türkoğlu, **Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları**, Ankara 1997.

⁷ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon 1986.

Mustafa Kemal'in bölgede desteklenmesini sağlamak adına da önemli görevler üstlenmiş ve teslimiyetçi bir zihniyeti asla benimsememiştir. Trabzon halkını da bu yönde örgütlemiştir. Mustafa Reşit Bey'in eseri, o dönemde olayların içinde yer alması sebebiyle önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da bu olayla ilgili önemli bilgileri arşivlerinde saklamaktadır. Özellikle Alman diplomatları, casusları, rahipleri ve öğretmenlerinin dâhil olduğu görevliler zümresinin Anadolu'da gözlemlediklerini Berlin'e rapor etmelerinin sonucunda bu muazzam arşiv teşekkül etmiştir. Her ne kadar Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması sebebiyle bu belgelerin çok güvenilir olmadığını iddia edenler var ise de bu belgelerin Almanya'nın İstanbul hakkındaki gerçek bakış açısını yansıttığı ve Ermeniler ile ilgili çok önemli bilgiler ortaya koyduğu kabul edilmelidir.

Tezin içerisinde yer alan ve Alman belgelerinde geçen bilgiler maalesef araştırma eserlerden faydalanmak suretiyle sunulmuştur. Bu bağlamda iki araştırma eser kullanılmıştır. Bunlardan birisi Selami Kılıç tarafından hazırlanmış ve Kaynak yayınları tarafından basılmış olan "*Ermeni Sorunu ve Almanya*" diğeri ise Kıvanç Galip Ömer tarafından hazırlanmış "*Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*" adlı eserdir. Bu eserlerde Alman belgelerinde yer alan önemli bilgiler Ermeni meselesine ışık tutmaktadır. Özellikle sevk işleminin uygulanışı ve Trabzon'daki şekli bu belgelerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

GİRİŞ

Ermenistan isminin coğrafi bir bölge ismi olduğu⁸ pek çok kaynakta yer alır. Bu topluluğun Anadolu'ya ne zaman geldiği belli değildir. Ermeni milletinden ilk olarak bahsediliş, M.Ö. 515 yılında Bissutun'da Hak edilmiş, Darius'un Akamenid yazıtlarındadır. Bunda Ermenistan'ın, Darius İmparatorluğuna dâhil bir eyalet teşkil ettiği kayıtlıdır. Ermenilere göre Haik, ülkelerinin kurucusu ve ilk kralıdır. Kendilerine "*Hai*" yani Haik oğulları ismini vermişlerdir.

"*Armenia*" bir millet ismi değil coğrafi bir bölge ismidir. M.Ö. 3. bin yıldan itibaren Doğu Anadolu bölgesine "*Armanu*" veya "*Armenia*" denilmekteydi. Dolayısıyla M.Ö. 8. yüzyılda Trak göçleri neticesinde bölgeye gelen bu topluluğa "*Armenia*" bölgesinde oturanlar" anlamına gelen "*Ermeniler*" denilmiştir. Ancak Türkler M.Ö. 3. binyılın sonlarından itibaren Anadolu'da mevcutturlar⁹.

Moses Khorenatsi, Ermenilerin tarihinin çok eski zamanlara dayandığını şu ifadelerle kanıtlamaktadır: Atalarımızın isimleri ve onların çoğunun yaptıklarını ne şekilde öğreniriz diye sorarsanız şöyle cevap veririm. Persler'in, Asurlular'ın ve Keldaniler'in eski arşivlerinden yeterince bilgi elde edebilirsiniz. Ermeni isimleri burada yer alır¹⁰.

Ermeni tarihçi Nalbantyan, Herodot'un eserinden edindiği bilgiler doğrultusunda Ermeni milletini şöyle tarif etmektedir: M.Ö. VIII. ve VII. yüzyılda başka bir millet Urartu'yu işgal ve fethetti. Urartu'ya son veren millet, Ermeniler diye tanınan, Frikyalı Kolonicileriydi. Zaman geçtikçe Ermeni-Frikyalı kabileler kendi Hind-Avrupa dillerini Urartulara dayattılar ve bu iki milletin birleşimi ortaya çıktı¹¹.

Türkler, eski dünyanın çeşitli kavim ve ülkeleri ile etkileşime geçerek, medeniyet tarihinde önemli rol oynamışlar, Orta ve Doğu Asya'ya yayılmışlardır. Türklerin Önasyada yerleşmeleri yalnız Bizans ile mücadeleleri esnasında değil çok öncelerinde gerçekleşmiştir. M.Ö. 7. yüzyılda Sakaların Önasya da yerleşme tecrübelerinin Medyalıların, Azerbaycan ve Anadolu için mücadeleyi kazanmaları neticesinde o zaman akim kalmasının hatıraları İranlılarda bir zafer ve Orta Asya

⁸ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Ankara 2005, s. 29.

⁹ Ekrem Memiş, **Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:7, Yıl 2005, s. 4.

¹⁰ Robert W. Thomson, **Moses Khorenats'i History of The Armenians**, London 1980, s. 109.

¹¹ Kamuran Gürun, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 14.

Türklerinde bir matem ayinleri şeklinde asırlarca yaşamış ve Türk-İran milli destanlarında yer tutmuştur¹². Bu dönemde Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun Sakalar'la Persler arasında paylaşılamayan bir ülke olduğu görülür¹³. Türkler M.S. 11. asırda bu amacı kalıcı bir şekilde gerçekleştirdince bu eski hatıralar Oğuz destanlarında bir daha canlandırılmamıştır¹⁴.

Türklerin, Ermeniler ile ilk ilişkileri 350'li yıllardan itibaren başlamış olmalıdır. Anadolu'yu tanımaya başlayan Hunlar, V. yy. ın başlarında (412-420) yapılan akınlarında da gerek Sasanileri, gerekse bölgede yaşayan Ermenileri yakından tanımış olmalıydılar. Ermeni topraklarında hakim olan Sasaniler, bu dönemde onlara kendi dinlerini zorla kabul ettirmek için baskı yaptıklarından, Ermeni liderleri, askeri destek almak amacıyla bir yandan Doğu Roma'ya diğer yandan da Kafkaslardaki Honk (Hun)lara elçiler göndermişlerdi. Ermenilerden gelen talepler üzerine Hunlar, üstün atlı birliklerini Kafkas bölgesine gönderdiler. Kafkas geçitleri ise Sasaniler tarafından tutulmuştu. Hunlar'ın yardımının gecikmesi sebebiyle Ermeniler, Sasanilere tek başlarına karşı koymak durumunda kaldılar. Sonuç olarak, ayaklanan Ermeni soylularının oluşturdukları ordu, Hun desteğinden mahrum olarak 451 yılındaki Avarayr savaşında Sasaniler karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı¹⁵.

IV. yüzyılda başlayan ve V. yüzyılda devam eden Hunlar'ın Kafkasya ve Anadolu maceraları, onların bölgeyi erken dönemlerde tanımalarına ve özellikle yerleşmelerinde rol oynamış; takip eden dönemlerde ise Kafkasya ve Anadolu'ya artık yerleşmek ve bir daha ayrılmamak üzere gelmişlerdir. Bu sebeple, temas kurdukları Ermenilerle gerek siyasi, gerekse kültürel bazı ilişkileri de olmuştur. 451 hadisesi vesilesiyle Hunlar'ın Ermenilere yaptıkları yardımlar, daha sonraki asırlarda da çeşitli Türk zümreleri tarafından artarak devam etmiştir¹⁶.

Ermenilerin M.Ö. 1200'lerde Balkanlarda başlayan bir göç olayıyla Anadolu'ya geldiklerine dair görüşler bulunsa da Ermenilerin tam olarak nereden

¹² Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s.167.

¹³ Bahaeddin Ögel-Hakkı Dursun Yıldız, vd., **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara 1992, s. 2.

¹⁴ Z. Velidi Togan, s. 220.

¹⁵ Mehmet Tezcan, "**V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği**", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 32, Erzurum 2007, s. 183.

¹⁶ Mehmet Tezcan, s. 199.

geldikleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır¹⁷. Anadolu'nun hemen hemen her yerinde yaşayan Ermeniler, özellikle Doğu ve Güneydoğu'da yoğun olarak bulunmalarına rağmen hiçbir bölgede Türklere oranla çoğunluk konumunda bulunmuyorlardı¹⁸. Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da yerleşim kurdular. Ermeni görüşüne göre Ermeniler, Trabzon ve Rize sancaklarında yüzyıllardır yaşamaktadır. Bir başka görüşe göre 536 yılında İmparator Justinian ilk olarak Ermenileri Trabzon'a yerleştirdi. 788 yılında Arapların fetihlerinden dolayı 12.000 kişi Trabzon'dan kaçmak zorunda kaldı¹⁹.

Ermenistan, zaman zaman Roma ve İran tarafından işgal edilmekte, fakat genel olarak Roma hâkimiyetinde yaşamaktaydı. Ermenistan, M.S. 301'de Hıristiyanlığı kabul etti. Ancak, Hıristiyanlığı kabul eden Ermenistan halkı değil Ermeni prensi III .Tridate idi. M.S. V. yüzyıldan itibaren Roma'nın yerini almış olan Bizans, hâkimiyeti altındaki Ermenistan'ı Ermenilerden tamamen temizlemeye başlamış feodal aile reislerini uzaklaştırıp yerlerine Bizans memurları gönderdikten sonra halkı Trakya'ya naklederek yerlerine başka bölgelerden getirilen insanları ve savaşlarda ele geçirilen esirleri yerleştirmiştir²⁰.

Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermeni toplumunun dini Zerdüşt (Ateşe tapma) dinidir. Ermeniler, M.S. IV. yüzyılda Hıristiyanlığın Gregoryen Mezhebini kabul etmiş ve siyasi olarak Pers, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Safevi, Osmanlı ve Rus İmparatorluğu hâkimiyeti altında, kültürel ve sosyal varlıklarını sürdürmüş bir toplumdur²¹.

Türklerle Ermenilerin ilk temasları Selçuklulardan öncelere dayanmaktadır. II. yüzyılın sonlarına doğru Hazarlarla başlayan geçici ilişkiler, Selçuklu dönemiyle yeni bir şekil kazanmış ve Ermeniler Türk hâkimiyeti altına girmeye başlamışlardır²².

681 yılında Ermenilerin, Arap hâkimiyetine karşı çıkarttığı bir isyan girişimi Hazarlar tarafından bastırılmıştı²³. 895 yılında Ermeni prensi Simbat ile Emir Afşin bölgede hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir²⁴. Uzun yıllar boyunca Bizans

¹⁷ Nejat Göyünç, s. 29.

¹⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s. 146.

¹⁹ Mesrob K. Krikorian, **Armenians the Service of Ottoman Empire 1860-1908**, London 1977, s. 46.

²⁰ Kamuran Gürun, s. 20.

²¹ Bayram Kodaman, "Ermeni Yanılgıları" Eğitim, Nisan 2003, Sayı 38 s. 16.

²² Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 82.

²³ Rene Grouset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, İstanbul 2005, s. 295.

²⁴ Rene Grouset, s. 381.

hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, tarih boyunca birkaç prenslik hariç hiçbir zaman devlet boyutunda bir yönetim kuramamışlar, bölgede hâkim bir unsur olarak yaşamamışlardır. Selçukluların egemenliğinde yaşadktan sonra sırasıyla Harzemşahların, İlhanlıların, Umurluların, Karakoyunlu ve Akkoyunluların ve en son da Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde hayatlarını devam ettirmişlerdir²⁵.

1022 yıllarında Türklerin Anadolu'ya kadar gelmeleri, Türklerle Ermenilerin yakın münasebetler içine girmesine zemin hazırlamıştır. Bizans imparatorları, mezhep ayrılığı dışında, bağımsız bir devlet olmak amacıyla zaman zaman isyan eden Ermenilere karşı askeri tedip hareketlerine girişmişler, sonuçta Vaspurakan ve Armenia'daki Ermeni krallıklarını ilhâk ederek halkını da, Orta Anadolu ve Kilikya'ya sürmüşlerdir²⁶. Ermeniler, bu ortamda Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Selçukluları adeta bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Ermeniler, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devletleri zamanında, Bizans devrinin aksine özgürlük içinde yaşamışlardır²⁷.

1045 yılında Selçuklu İmparatoru Tuğrul Bey'in amcazadesi Kutalmış Bey, Gence önünde Bizanslıları bozguna uğratiyordu. Türklere bu akınlar sırasında karşı koymaya çalışanlar Gürcüler ile Bizans'tır. Ermenistan denen coğrafi bölge Sultan Sancar'ın ölüm tarihi olan 1157 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu içinde, bu tarihten 1194'e kadar Irak Selçuklularının idaresinde, sonra Harezmşah'ların, daha sonra İlhanlıların yönetiminde kalmıştır²⁸.

Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin Ortodoks Bizans'tan farklı olması uzun yıllar baskı görmelerinin önemli bir sebebi olmuştur²⁹. Bu baskı dolu ortamda Ermeni tarihçilerin ifadesiyle Selçukluların gelişiyle Ermeniler, özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Bu durum Osmanlı Türklerinde de aynen devam etmiştir³⁰.

Başka devletlerin idaresi altında yaşayan Ermenilere Batı'nın ilgisi Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde başlamıştır. Batı'nın Katolik kralları, Ermenileri Papa'ya bağlayarak onları sömürgeci politikalarında kullanma amacı gütmüşlerdir. Böylece Ermeniler,

²⁵ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 11; Yücel Namal, **Macaristan ve Ermeni Meselesi (1878-1920)**, İstanbul 2010, s. 16.

²⁶ Salim Koca, **Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri**, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2006, s. 74.

²⁷ Nejat Göyünç, s. 37; Mehmet Saray, s. 10.

²⁸ Kamuran Gürun, s. 22; Recep Şahin, **Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1988, s. 41.

²⁹ Z. Velidi Togan, s. 210.

³⁰ Davut Kılıç, **Selçukluklara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi**, Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I, Manas Yayıncılık, Elazığ 2006, s. 27.

Katolikleştirilerek Haçlı Seferleri'nde silahlı bir kuvvet olarak kullanılabilir. Bu amaçla Ermenilerin yaşadıkları bölgeler misyoner akınına uğramıştır. İlerleyen yıllar Batı'nın bu planlarından vazgeçmediğini ve bu planları tekrar yürürlüğe koyacağını gösterecektir³¹.

Ermeniler, Osmanlı Devleti zamanında da aynı dini ve siyasi serbestliği bulmuşlardır. Ermeniler özellikle dini alanlarda büyük serbestlikler bulmuşlar ve dini inançlarını rahat bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Osman Gazi döneminde Ermenilerin Kütahya'da bulunan dini merkezleri Bursa'ya nakledilmiştir. Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle Bursa'da bulunan Patriklik, 1461 yılında İstanbul'a taşınmış, İstanbul Ermeni Patriği Hovakim, bütün Türkiye Ermenilerinin patriği olmuştur³². Ermeniler, millet sisteminin bahsettiği özgürlük çerçevesinde kendi vagonlarında hayatlarını rahat bir şekilde sürdürmüşlerdir³³. Ancak Ermeni dini liderlerinin patrik unvanını almaları Fatih Sultan Mehmet zamanında değil Kanuni Sultan Süleyman devrinde olmuş olmalıdır³⁴.

Ancak bu huzurlu ortama rağmen Ermeni arasında siyasallaşma çabalarının eksik olmadığı görülmektedir. Özellikle din adamları Avrupa'yı kendilerine destek sağlama noktasında ikna etmeye çalışmışlar, fakat, mezhep ayrılıkları bu duruma engel olmuştur³⁵.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri şu şekilde bir ayrıma tabi tutmak mümkündür. Birinci grubu, XIX. yüzyılda oldukça etkili olan, yönetimde ve sivil hizmetlerde yer alan zengin ve etkili bir zümre; ikinci grubu, İstanbul ve Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarında ticaret ve finans işleri ile uğraşan kesim; üçüncü grubu sayıları en çok olan köylüler oluşturmaktaydı. Dördüncü grup ise daha yüksek dağlarda Sasun ve Zeytun gibi korunaklı yerlerde kuralsız ve yarı bağımsız bir şekilde yaşayanlardı. Beşinci grup da din adamlarıydı ki bunlar imparatorluğun en müreffeh topluluklarından biriydi. Bu açıdan bakıldığında Trabzon'da büyük oranda esnaflık yapan, edindikleri yeni haklar ile yönetime katılan ve sağlık

³¹ Mehmet Perinçek, s. 16.

³² Esat Uras, s. 149; Salim Cöğce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 38; Nejat Göyünç, s. 39.

³³ Bayram Kodaman, "Ermeni Yanılgıları" **Eğitim**, s. 38, (Ankara 2003), s. 16.

³⁴ Nejat Göyünç, s. 42.

³⁵ Salim Cöğce, **"Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları"**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003 s. 40.

hizmetlerinden yabancı şirket temsilciliğine varıncaya kadar pek çok alanda görülebilen bir cemaat bulunmaktaydı³⁶.

Ermeniler, Osmanlı toplumunun gelişmesine ciddi katkıda bulunmuş bir halktır³⁷. Nitekim, XVIII. yüzyılda Divrikli Düzyan ailesinden saray kuyumcuları, Darphane nazırları, Şaşyan ailesinden saray hekimleri, XIX. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane müdürleri, Dadyan ailesinden Baruthane nazırları, Balyan ailesinden mimarbaşılar, II. Abdülhamid devrinde Ermeni hariciyeciler, Balkan Savaşı sırasında Hariciye nazırı (Gabriel Noradokian Efendi) vardır³⁸.

Sosyal durumlarına baktığımızda Ermenilerin iyi bir konumda oldukları görülmektedir. 1848'de Boğazların güneyinden Mısır sınırlarına kadar Asya sahilinin gümrük gelirleri İstanbul'da Ermeni bir sarrafa satılmıştır. Çoğunluğunu Bursa'da olmak üzere, ona bitişik paşalıkların öşrünü ise bir başka Ermeni banker toplamaktaydı. Ticaret ve para işlemlerinin yanında aynı aracı şirketler etkinliklerini tarım, tekstil, değirmen, madencilik, buharlı gemi işletmeciliği ve iletişim kesimlerine de yaymıştır. 1851'de çok zengin bir mülk borç sebebiyle İstanbul'daki zengin bir Ermeni sarrafın eline geçer. 1856'da büyük toprak sahibi bir tüccar Bursa yakınlarında en büyük ipekçilik tesislerinden birisini kurar. Aynı yıl Gemlik ile İstanbul arasında çalışan tek düzenli deniz hattının bir Ermeni sarraflar şirketine ait olduğu bilinmektedir. Ayrıca bunlar düzenli olarak hazineye borç vermekteydi³⁹.

Anadolu'nun başlıca kentlerindeki Ermeniler esnaf, vergi tahsildarı, müteahhit, komisyoncu, zanaatçı, kuyumcu, işadamı, banker, katip, tabip, sanayici ve büyük bir kısmı ithalat ve ihracatla meşgul olan tüccarlık gibi geniş bir iş sahasında faaliyet gösteriyorlardı. 1869 yılı salnamesine göre Divan-ı Temyiz'in bir azası da Kevork Efendi'ydi. 1877 yılında ise Karantina memurlarından biri Sergardiyen Hacı Amiş Ağa'ydı. Trabzon Ermenileri yoğun olarak muhasebecilik veznedarlık, sekreterlik ve dükkân işletmeciliği yapmaktadır. 1871 yılında Trabzon'a gelen Augustus Thurlow Cunynghame, Ermenilerin çarşıda büyük dükkânları ellerinde bulundurduklarını yazar⁴⁰.

³⁶ Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2007; Sayı: 21, s. 193.

³⁷ Levon Panos Dabağyan, **Osmanlı Ermenileri**, İstanbul 2010, s. 11.

³⁸ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler" Eğitim, S.38 (2003), s. 61; Y. G. Çark, s. 242.

³⁹ Salim Cönce, s. 57.

⁴⁰ Özgür Yılmaz, s. 195.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde huzur ve güven ile yaşayan Ermeniler, bu yüzyılın içerisinde çeşitli etkenlerle tekrar kıpırdanmaya başlamışlar ve milletleşme sürecine girmişlerdir. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan'ı ele geçiren Rusya, Eçmiyazin katolikosluğu'nu etkisi altına almış ve Osmanlı toprakları üzerindeki planlarını daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır⁴¹. Hâlbuki Ermeniler, Tanzimat ve Islahat fermanlarının yanı sıra, 1863 tarihli Ermeni milleti nizamnamesi'nin yürürlüğe konulmasıyla eskilerine ilaveten yeni haklara kavuşmuş Osmanlı sosyal yapısı içerisindeki durumunu kuvvetlendirmiştir⁴².

Ermeni milleti nizâmnâmesi, 29 Mart 1862'de hükümet tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bu nizâmnâme Ermenileri Osmanlı toplumunda ayrıcalıklı bir konuma getirmiş ve onların toplumsal ve kültürel açıdan korunmalarını sağlamıştır. Bu uygulamalar Osmanlı Devlet adamlarının Ermenileri önemseydiğini ve onlara birtakım haklar vererek kayırdığının en önemli kanıtıdır⁴³. Bu nizamnamenin en önemli yönü ise patriğin yetkilerini sınırsız olmaktan çıkarıp bu yetkilerin Ermeni milleti ile bölüşülmesini sağlamaktır⁴⁴. Esas itibarıyla Ermenilere verilmiş yeni bir hak değil mevcut hakların genişletilerek kilise'den halka dağıtılmasıdır. Bu yönüyle dinde devrim sayılacak bir karar niteliği taşımaktadır. Benzer durum Müslümanlar için ise 1876 yılında gerçekleşmiştir. Ancak altı yüzyıl boyunca dünyanın hiçbir devletince tanınmayan din ve vicdan hürriyetinden çoğu kez Müslümanlardan çok faydalanan Ermeni din adamları ve kiliselerinin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan isyan ve ihtilal hareketlerine karıştıkları bilinen bir gerçektir⁴⁵.

1863 Nizamnamesi'nin bazı sakıncalı yönleri de bulunmaktadır. Ermeni cemaati arasındaki mezhep tartışmaları, 1863 nizamnamesi'ne göre oluşturulan "Umumi Meclis"te çeşitli fırkaların ortaya çıkışı ve bunlara başta Rusya olmak üzere bazı büyük devletlerin müdahaleleri huzursuzluklara sebep olmuştu. Bu arada mevkisini koruma düşüncesinde olan patrikler de bu fırkalarla uzlaşmayı tercih

⁴¹ Kamuran Gürün, s. 57.

⁴² Enis Şahin, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi I, Trabzon, s. 124; Y. G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, İstanbul 1953, s. 255.

⁴³ Sadi Kocaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul 1990, s. 72.

⁴⁴ Kamuran Gürün, s. 69.

⁴⁵ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Berikan Yayınevi, Ankara 1990, s 67.

ediyor, ruhani görevlerinin dışına çıkarak zaman zaman siyasi işlerle uğraşıyorlardı⁴⁶.

Ermeniler lehine pek çok yeni hüküm içeren Nizamname, yüzyıllardan beri devletin sadık tebası olarak kabul edilen bu topluluğa gösterilen bir lütuftu. Ama, doğrudan doğruya Ermeni Patrik Meclisleri tarafından hazırlanmış olan bu belgede Ermenilere "*yönetim içinde yönetim*" denebilecek kadar ölçsüz imtiyazlar tanınmakta ve bu topluma siyasi bir nitelik kazandırmaktaydı⁴⁷.

Ermeni milleti nizamnamesi ile demokratik, laik bir metnin ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak, bu metin çelişkili sosyal ideal ve simgeleri bir arada barındırmaktaydı. Mesela, milli iradeden bahsedip, bunun için idarenin temsil ilkesine dayanması gerektiğini söylerken uygulamada temsil hakkını sadece milletin bir bölümüne tanıyordu. Hem meclislerle ruhanilerin ve patriğin yetkilerini kısıtlıyor hem de patriği tüm meclis ve kurulların başkanı olarak kabul ediyordu⁴⁸.

Ermeni meselesi sömürgeci Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uygulamak istedikleri genel politikanın sadece Doğu Anadolu bölgesinde sahneye konulan kısmını oluşturmaktadır. Bir diğer ifadeyle Şark Meselesi'nin Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerindeki uzantısıdır. Bu bakımdan Ermeni Meselesi'nin temelinde Avrupa'nın dini şuurla beslenen siyasi ve milli tahrikleri yatmaktadır⁴⁹.

Avrupa emperyalizmi 1838 yılından itibaren Asya topraklarını Pazar haline getirebilmek için Rumlardan sonra Ermenilerden de yararlanılabileceğini hesap etmeye başlamıştır. Ermeni tüccarlar imparatorlukta Avrupa, özellikle İngiliz sanayisinin simsarları durumuna geldiler. Avrupa'nın Ermeni toplumuyla ilgilenmesinin bir diğer sebebi de Ermenilerin azınlık halinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesinin stratejik durumuydu⁵⁰.

Sanayi devrimi ile güçlenen Emperyalizm, gelişen çıkarları nedeniyle iktisadi ve stratejik öneme sahip Osmanlı topraklarında da etkili olmaya başlamıştır. Diğer

⁴⁶ Ali Güler, "**Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler**", Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (İstanbul 23-25 Ekim 1995), Ankara 1996, s. 143.

⁴⁷ Recep Şahin, s. 76.

⁴⁸ Salim Cöğce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 62.

⁴⁹ Bayram Kodaman, **Ermeni Meselesi'nin Doğu Sebepleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Sayı 29, Yıl 1962, s. 240.

⁵⁰ Bayram Kodaman, s. 243.

taraftan 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da hızlanan milliyetçi akımlar giderek Osmanlı ülkesini de etkilemeye başlamıştır. Bu çerçevede Osmanlı sınırları içinde özellikle Balkanlarda yaşayan gayrimüslim halklar dönemin büyük devletlerinin kışkırtmasıyla giderek hızlanan bağımsızlık hareketlerini başlatmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında açılan Hıristiyan mektepleri, milliyetçi akımların güçlenmesinde çok etkili olmuşlardır. Ermeni toplumu da gelişen milliyetçilik akımlarının etkisiyle bağımsızlık hareketlerine yönelmişlerdir. İngiltere ve Fransa ardından da Rusya gelişen Ermeni milliyetçiliğini hem desteklemişler hem de kendi çıkarları açısından kullanmakta tereddüt etmemişlerdir. Diğer taraftan emperyalist mücadeleye sonradan katılan Almanya da Osmanlı ülkesinde artan nüfuzunu kullanarak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini dengelemeye çalışan bir politika izlemiştir. XIX. yüzyılda Karadeniz ticareti büyük güçler için önemli bir meseleydi. Fakat 1869 yılında Fransızların Süveyş Kanalı'nı açması bütün dengeleri değiştirdi. İngiltere, yaklaşık yüz yıllık politikasını bu olaydan dolayı değiştirmek zorunda kaldı. İngiltere, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Kuzey Afrika'ya yöneldi. 1877-1878 Rus yenilgisinin ardından imzalanan Berlin Antlaşması'nda Rusya ile anlaşan İngiltere Kıbrıs'ı aldı. Bu yeni ortaya çıkan durumda Osmanlı Devleti fiilen parçalanma sürecine giriyordu. Osmanlı Devleti artık denge politikasıyla varlığını sürdürülemezdi. İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemekten vazgeçmiş ve Ortadoğu'da genişlemeye başlamıştı. İşte bu dönemde Rusya, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermeni meselesini uluslararası gündeme taşımayı başarmıştı⁵¹. Osmanlı Devleti, dış politikadaki bu olumsuzluklarla karşı karşıya gelmişken içeride de Ermeniler çeşitli devletlerin desteği ile örgütlenip Anadolu'da terör faaliyetlerine başladılar. Bu olaylar Trabzon'a da sıçrayınca Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmalar meydana geldi.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ile Ermeniler için yeni bir dönem açılmış oldu. Savaşın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ermeniler hakkında ıslahat yapılması kararlaştırıldı. Bu karar Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde yaptıkları paylaşma planlarının bir sonucuydu. Bu durumu fırsat bilen Ermeniler Anadolu'nun birçok yerinde örgütlendiler ve çeşitli cemiyetler kurarak çetecilik faaliyetlerine başladılar. 1878'de Van'da Kara Haç Cemiyeti, 1885 yılında ise İhtilalci Armenakan Partisi kuruldu.

⁵¹ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 415.

1887'de Cenevre'de Hınçak Partisi, 1890'da Tiflis'te Ermeni İhtilal Federasyonu (Taşnaksütyun) kuruldu. Bu oluşumların amaçları çeteler kurmak, isyan çıkartmak, hükümet yetkililerine saldırılar düzenlemektir⁵².

Türklerle olan iyi münasebetlerinden ve Tanzimat ile başlatılan liberal içerikli reformların kendilerine sağladığı geniş imkânlardan dolayı, Ermeniler, Osmanlı toplumunun en rahat ve en müreffeh cemaati durumuna gelmişlerdi. Tanzimat devri onların her alanda refah devri oldu. Ticari konularda kendilerine geniş imkânlar verildi. Bununla birlikte, II. Abdülhamit'in 1878 tarihinden itibaren işin farkına vardığı ve gayrimüslimler lehine devletin aleyhine olan dış müdahale ve liberal reform isteklerini durdurmaya çalıştığı söylenebilir⁵³.

Ermeni Meselesi'nin temellerinde, Ermeni cemaatinin maddi durumundan kaynaklanan ekonomik ve sosyal sebepler yatmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin içinde ne Ermenilerin isyanını haklı gösterebilecek sebepler ne de Ermeni devletinin teşkilini sağlayacak ve kolaylaştıracak maddi şartlar mevcuttu⁵⁴.

Yurt dışındaki kuruluşlar Rusya, İran, Avrupa ve Amerika şehirlerinde şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında da teşkilatlandılar. Armenakan partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te, Hınçak Partisi de İstanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da şubeler açtı. Bu dernek ve örgütler, teşkilatlanmalarını tamamladıktan sonra, seslerini duyurmak için eylemlere giriştiler⁵⁵.

Ermeniler, cemiyet olarak örgütlendikten sonra 1895 yılında Anadolu'nun Trabzon'da dâhil çeşitli kentlerinde isyanlar çıkmaya başladı. Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları, Birinci Sason İsyanı, Bab- Ali Gösterisi, 1895 Trabzon ve Zeytun Olayları 1896 Van isyanı, 1896 Osmanlı Bankası'na yapılan saldırılar yoluyla Ermeniler, uluslararası basın dikkatini bu olaylara çekmeye çalışmışlardır. Trabzon'da Ermeni olayları 3 Ekim 1895'te Trabzon'da bulunan eski Van valisi Bahri Paşa ve Trabzon İran konsolosu Mirza Razi Han ve Posta ve Telgraf Müdürü İzzet Beylerin sokakta iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları ve

⁵² Kamuran Gürun, s. 133; Nejat Göyünç, s. 98.

⁵³ Bayram Kodaman, s. 246.

⁵⁴ Bayram Kodaman, s. 249.

⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları**, İstanbul 2010, s 19.

bu saldırıda Bahri ve Hamdi Paşaların ayaklarından yaralanmalarıyla başlamıştır⁵⁶. Bu olayların ardından Ermeniler I. Dünya Savaşı ile tekrar dünya gündemine gelecektir.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Zeytun'da yeni bir isyan başlamıştır. 30 Ağustos 1914'te çıkan Zeytun isyanından sonra, bu tür faaliyetler genişleyerek farklı bölgelere de yayılmıştı. Bu bölgeler; Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, İzmit, Van, Adapazarı, Adana, Halep, İzmir ve Canik'tir. Bu bölgelerde yaşayan pek çok Türk Ermeni komiteciler tarafından katledilmiştir⁵⁷.

Ermenilerin, I. Dünya Savaşı'nda çıkarttıkları huzursuzluklar Osmanlı Devleti'ni radikal tedbirler almak zorunda bıraktı. 27 Mayıs 1915'te Talat Paşa'nın imzasıyla çıkan belgede Ermenilerin, buldukları bölgelerden alınarak Diyarbakır Vilayeti'nin güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye bölgelerine gönderilmeleri yöneticilere bildiriliyordu⁵⁸.

Bu araştırmada I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, Trabzon ve çevresindeki faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlere karşı aldığı tedbirler incelenecektir. Bu bağlamda Ermenilerin, yabancı devletlerle ilişkileri ve Ermeni kilisesi'nin bölgedeki faaliyetleri de ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

1915 Ermeni olayları bütün yönleriyle incelenmiş olmakla beraber konunun bazı yönleri yine de tam olarak ele alınamamıştır. Trabzon'da yaşanan olaylarla ilgili bir kaç çalışma yapılmış olmakla birlikte, konu bütün yönleriyle aynı çalışma içinde incelenmemiştir. Bu çalışma, arkalarına büyük devletlerin desteğini alan Ermenilerin, İran ve Doğu Anadolu'nun önemli ihracat ve ithalat limanlarından birisi olan Trabzon'da hangi amaçlarla ve ne tür faaliyetlerde bulduklarını ortaya çıkarması açısından da önemlidir.

Ermeni Sorunu, birçok ülkenin çıkarının çakıştığı çok yönlü ve karmaşık bir uluslararası sorundur. Türkiye'de ve Dünya'da birçok araştırmacı, tarihçi ve konu ile ilgilenen uzman, Ermeni Sorunu'nun değişik yönlerini ele alarak araştırmış ve çeşitli eserler yazmıştır. Bu tez çalışmasında da konunun özel ve küçük bir parçası *"I.*

⁵⁶ Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Ermenilerin Yargılanması**, İstanbul 2005, s. 54.

⁵⁷ Yücel Namal, s. 25.

⁵⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul 2006, s. 68.

Dünya Savaşı'nda Trabzon ve Çevresi'nde Ermeni Faaliyetleri" başlığı altında incelenmeye gayret edilmiştir.

Birinci Bölüm'de, Ermeni tarihi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra meselenin ortaya çıkışı, Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin tutumu ele alınıp incelenecektir. İkinci Bölüm'de, Trabzon ve çevresinin coğrafi ve iktisadi yapısı, tarihsel gelişmeler ile idari ve nüfus yapısı hakkında temel bilgiler verilecektir. Üçüncü Bölüm'de, 1878 Berlin Antlaşması ve ardından gelen 1895 Trabzon Ermeni Faaliyetleri, bölgeye Rusya'dan Ermeni göç ve iskânı ile bu gelişmeler içinde Ermeni Kilisesi'nin faaliyetleri incelenecektir. Dördüncü Bölüm'de, I. Dünya Savaşı'nın çıkışı ve savaş yıllarında Trabzon ve çevresinde yoğunlaşan Ermeni faaliyetleri ile 1915-1916 Trabzon ve çevresinden Ermenilerin sevki ile savaş sonrası bölgenin genel durumu ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİ'NİN ÇIKIŞI VE GELİŞMESİ

1.1. Ermeni Toplumunun Dinamikleri Ve Osmanlı Devleti'nde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

İlk olarak 1821 Mora İsyanı ile birlikte Anadolu'da yaşayan Rumlar sadece bir dini grup olmakla kalmayıp, siyasi bir topluluk olmaya başladılar. Gayrimüslim kitleler süreç içerisinde Osmanlı sisteminden kopmaya başlamışlar, başta Rusya, İngiltere ve Fransa'nın desteği ile siyasete soyunmuşlardı. Bu durum diğer milletlere de örnek olmuş Trabzon örneğinde görüldüğü gibi, Ermeniler de bu sürece yabancı kalmamıştır. Ermeni milletinin XIX. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelmeye başlayan isyan hareketlerinin temeli, yakın zamanda meydana gelen gelişmelerin bir ürünü olmayıp, iki millet arasında ilişkilerin kurulmaya başlandığı ilk zamanlara dayanmaktadır⁵⁹.

Bizans tebası iken Türk hâkimiyeti altına alınan çeşitli milletlerde "İstiklal Ruhu"nun sönmediği ve bunların daima batıdan gelecek bir yardımla kurtulacaklarına inandıkları da bilinmekteydi. Ona rağmen, özellikle Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet dönemi başladıktan sonra, Ermeniler dâhil bu toplulukların özgün kimliklerini geliştirip muhafaza etmeleri ve adil, hoşgörülü bir idareyle her yönden geniş bir hürriyet ve huzur ortamında varlığını sürdürmeleri için gerekli düzenlemeler yapıldı.

Osmanlı yönetiminin, Ermenilerin dışarıyla, özellikle de Batı'nın Ortadoğu'daki uzantısı konumunda bulunan Venedik, Ceneviz, Maltalı, Floransalı ve diğer gayrimüslimlerle olan münasebetlerinde, serbest, düzenli ve çoğunlukla ferdi çıkar veya arzular doğrultusunda gelişen ilişkilere imkân tanınması, Ermenilerin gittikçe zenginleşmesini, kültür açısından çok yönlü ve batıya açık olarak gelişip, değişmesini sağladığı gibi, Avrupalıların işbirlikçiliğine hazırlanmasına da zemin oluşturmuştur.

Bir kısım Ermeni, daha XVI. yüzyılda Anadolu'da devlet aleyhine siyasi faaliyetler yürütmeye başlayacaktır. Bunlardan Avrupa'da öğrenim görüp, 1541'de Eçmiyazın Ermeni Katoligosu olan Salmaslı Stepanos, 1547'de patrikhanede gizli bir toplantı yaparak Ermeniler'in Osmanlı hâkimiyetinden nasıl kurtarılabileceğini

⁵⁹ Recep Şahin, s. 75.

araştırır. Bunun için Avrupa'ya gönderilen, heyet, Papa'yı ve bazı devletlerin yöneticilerini ziyaret ederek, girişilecek bir ayaklanmada onların ne gibi yardımlarda bulunabilecekleri hakkında fikir sahibi olmaya çalışır. Fakat bu çalışmalardan bir sonuç çıkmamıştır⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısı, özellikle ülkenin zayıflamaya başlamasından itibaren dış güçler tarafından istismar edilmeye başlanmış, Osmanlı Devleti içindeki azınlıklar politik ve ekonomik amaçlar için birer araç olarak kullanılmışlardır. Batılılar önceleri tüccar veya diplomat, XVIII. yüzyıldan itibaren ise askeri uzman olarak Osmanlı Devleti'ne gelmeye başladıkça, Batı dillerini konuşup yazabilen ve Türkçe ile Arapça bilgisine de sahip olan eğitilmiş Rum ve Ermeniler onlarla gerçek kültürel alışverişlerde bulundular⁶¹.

Avrupa'dan beklenen destek alınamamış olmasına rağmen bir kısım Ermeni'nin, siyasi faaliyetlerini inatla sürdürdüğü görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin tam manasıyla dünya devleti rolünü üstlendiği bir dönemde Eçmiyazın kilisesinin teşvik ettiği istiklal arayışlarının başarısızlıkla sonuçlanması doğaldı. Ama bu, Ermenilerin siyasallaşma çabalarından veya özellikle Papalık'ın onları Katolik yapma isteğinden vazgeçmesi için yeterli olmamış aksine, Avrupa modernitesiyle giderek yoğunlaşan ilişkiler bu yöndeki gayretleri daha da arttırmıştır⁶².

İngiliz konsolosların hazırladıkları raporlarda Müslüman ahalinin büyük bir yükün altında sistematik olarak ezilirken, Hıristiyanların rahat bir hayat yaşadığı bildirilmekteydi. Bu tespit, Osmanlı idaresiyle ilgili Avrupa'daki genel kabule ters düşmekteydi. Ancak, Avrupalı devletlerin politikalarında bir değişiklik meydana getirmede. Özellikle Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya birlikte veya ayrı ayrı yaptıkları müdahalelerle Osmanlı Devleti'nde görünüşte gayrimüslimler lehine ıslahatların yürürlüğünü sağlamaya, gerçekte ise emperyalist emellerini temine yönelik faaliyetlerini sürdürdüler. Yalnız bu dönemde Avrupalı emperyalist devletler arasındaki denge Osmanlı Devleti'nin varlığı üzerine kurulmuştu⁶³.

Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanları koruma adı altında hükümet işlerine karışmasından çıkar sağlamaya çalışan misyonerler, XVIII. ve

⁶⁰ Salim Cönce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 40.

⁶¹ Özgür Yılmaz, s. 195.

⁶² Salim Cönce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 41.

⁶³ Salim Cönce, **Büyük Ermenistan Kurma Projesi**, Ermeni Araştırmaları I, Ankara 2001, s. 90.

özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'ndeki azınlık olarak ifade edilen Hıristiyan toplumları çıkarları çerçevesinde kullanmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede azınlıkları, İngilizler Protestan, Ruslar Ortodoks, Fransızlar da Katolik mezhebine çekmeye çalışmışlardır⁶⁴.

Osmanlı Devleti'ne müdahalelerde bulunabilmek için Rusya ve Fransa'nın nüfuzunu dengede tutmak isteyen İngilizler, planlı bir faaliyet izleyerek zaman içinde bir Protestan Ermeni kitlesi meydana getirdi. Özellikle bu kilise aracılığıyla Amerikalılar, Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da kolejler açarak Ermenilerin tarihleri, edebiyatları ve insan hakları ile milliyet prensipleri konularında bilgilenmelerini sağladı ve kolaylıkla yönlendirebileceği demokrasi, özgürlük ve batılı hayat şartlarını tanıyan, siyasallaşmaya hazır şuurlu bir nesil yetiştirmeye çalıştı⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan her Hıristiyan mezhebi bir büyük devlet tarafından kullanılmaktaydı. Misyonerler de din maskesine bürünerek kendi çıkarları doğrultusunda bu milletleri kullanmaktaydılar. Osmanlı ülkesinde bulunan misyonerler, en ufak bir olayda basını kullanmak suretiyle dünya kamuoyunu harekete geçirmeye ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde, Amerikan ve İngiliz misyonerleri tarafından açılan Protestan okulları azınlık olan toplumlara isyan fikirlerini aşılamiş ve bu toplumları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Osmanlı ülkesinde açılan cemaat misyoner okullarında eğitim alan Ermeni gençleri, Fransız Devriminin milliyet ilkesi ile tanıştırılmışlardır. Bu okullarda öğrencilere Ermenistan coğrafyası, edebiyatı ve tarihleri öğretilmiştir. Ermeniler, milli duygularını bu okullarda kazanmış ve geliştirmişlerdir⁶⁶.

Misyoner faaliyetleri, Ermeni meselesinin ve Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, kendilerini kirli oyunların içinde bulmuş ve sömürgeci devletler tarafından kullanılmışlardır. Ermeni patrikhane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlamış ve onların yaşamlarını düzenleyerek 18. yüzyıldan

⁶⁴ Azmi Süslü, s. 28.

⁶⁵ Salim Cönce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 53.

⁶⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu**, TTK, Ankara 1991, s. 73.

itibaren batılıların misyoner faaliyetleri ile birlikte, onları isyan aşamasına getirmiştir⁶⁷.

Kilise maddi yetkilerini koruyabilmek için milliyetçilik akımına önem vermiş, İmparatorluk içinde bir toprak parçası elde ederek, toplumsal ayrıcalıklarını korumak suretiyle Ermeni ulusunu oluşturma gayretine girmiştir. Ermeni kilisesi bu sürece girdikten sonra dini faaliyetlerini bir tarafa bırakmış ve ulusal duyguların yayılması konusunda çalışmalarda bulunmuştur⁶⁸.

1.2.Ermeni Toplumunun Siyasallaşması ve Büyük Ermenistan Projesi'nin Trabzon Ayağı

Avrupa'nın emperyalist ve kolonyalist politikasıyla "*Kürt*" ve "*Ermeni*" meselesi arasındaki ilişki ele alındığında XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı imparatorluğu'nun pek çok yönden Avrupa emperyalizmi için cazip bir bölge olmaya başlamış olduğu söylenebilir. Ancak, Avrupa; Osmanlı İmparatorluğu'nda; Amerika kıtasında, Avustralya ve Yeni Zelanda'da uyguladığı nüfus ihracı yoluyla kolonizasyon veya Afrika kıtasında uyguladığı fiziki, beşeri ve manevi tahribata dayalı gerçek bir sömürge politikası tatbik edememiştir.

Osmanlı toplumu oturmuş siyasi, sosyal müesseseleriyle Avrupa toplumundan daha eski bir yapıya ve tarihi geçmişe sahiptir. Bunun da ötesinde Türk-İslam toplumu psikolojik yönden kendisini Avrupalıdan üstün görüyordu. Bu yüzden Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'na başka yollarla nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu nüfuz yollarının başında "*ticari ve mali anlaşmalar*" ve imparatorlukta "*gayr-i müslimler*" gelmekteydi⁶⁹.

Avrupa'nın sömürge politikalarını etkili bir şekilde uygulayabilmesi için Anadolu'da tampon devletler kurulması şart olarak görülmekteydi. Kurulacak bir Ermeni Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için, Karadeniz kıyısında bir limana ihtiyacı bulunmaktaydı. Ayrıca, Ermeniler, Trabzon'da nüfusça az olmalarına rağmen iktisaden güçlü bulunuyorlardı. Ancak uluslararası basına baktığımız zaman, bu isteklerin ne kadar aşırı olduğunu görmekteyiz. Örneğin Journal gazetesi Ermeni isteklerini abartılı bulmakta, Trabzon'da Ermenilerin hukukunun bulunmadığını,

⁶⁷ Azmi Süslü, s. 34.

⁶⁸ Mim Kemal Öke, s. 110.

⁶⁹ Bahaeddin Ögel-Hakkı Dursun Yıldız, vd., s. 171.

Osmanlı toprağının her tarafında azınlık olduklarını yazmaktaydı. İngiltere Başbakanı Lloyd George bile, Ermeni isteklerinden bazılarının oldukça aşırı ve o günkü şartlar içinde gerçekleşmelerinin çok güç olduğu inancındaydı. Lloyd George'a göre, Ermeniler, Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan geniş bir ülkede, azınlık oldukları halde Ermeni krallığı kurma hevesi peşinde koşuyorlardı⁷⁰.

Balkan kavimlerinin aksine Ermeniler, imparatorluğun her tarafa dağılmış bulunuyorlardı. En kesif oldukları Doğu Anadolu'da bile Müslüman nüfusa oranla sıradan bir azınlık konumundaydılar. XIX. yüzyılın başlarından itibaren geliştirilmeye çalışılan Ermeni Meselesi'nin erkili olmaya başladığı sıralarda bile bu toplum, Osmanlı Devleti içerisinde asli unsur sayılan Türklerden daha fazla haklara sahipti ve bunları da rahatlıkla kullanabiliyordu. XIX. yüzyılın başlarında Rusya, Balkanlar, Boğazlar veya Doğu Anadolu yoluyla mutlaka Akdeniz'e inmek istiyordu. Fakat Balkanlar veya Boğazları aşmak oldukça zordu. Oysa Kafkasya'ya hâkim bir Rusya'nın Doğu Anadolu'da Basra ve İskenderun körfezlerine uzanan bir Ermenistan yaratmak suretiyle emeline ulaşması pek de imkânsız görünmüyordu⁷¹.

Genellikle söylenenlerin aksine, Türkler ve Ermeniler arasındaki çatışma 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde değil, 18. yüzyılın sonlarında İran İmparatorluğu'nda ortaya çıkmıştır. 1796'da Rusların Derbent Hanını mağlup etmesi ve Derbent şehrini ele geçirmesine, o şehirde yaşayan Ermeniler aracı olmuştur. 1790'larda, bir Ermeni piskoposu, Ermenilerin "*kendilerini Müslümanların himayesinden kurtarmak için*" Rus birliklerine katılmaları gerektiğine dair vaazda bulunmuştur. Ermenilerin, Ruslara karşı sadakati, her şeyden ziyade Rus himayesi altında yaşama arzularından bellidir. Ruslar Karabağ ve Erivan'ı ele geçirdiklerinde, oralarda yaşayan ve çoğu Türk olan Müslümanları öldürmüş ya da tahliye ettirmişlerdir⁷².

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ni uluslararası arenada zor durumda bırakabilmek ve tavizler koparabilmek için, Anadolu'da çıkarttıkları olayları basın vasıtasıyla Ermeni ülküsüne yardımcı olacak şekilde dünya kamuoyuna yansıtmaktaydılar. Bu haberler yalan yanlış bilgilerle süslenerek Türklerin Ermenileri katlettikleri şeklinde

⁷⁰ Sabahattin Özel, **Milli Mücadele'de Trabzon**, Türk Tarih Kurumu, Trabzon 1991, s. 49.

⁷¹ Salim Cönce, **Büyük Ermenistan Kurma Projesi**, Ermeni Araştırmaları I, Ankara 2001, s. 93.

⁷² Justin McCarthy, "**İlk Kan**", Çev.; A. Serdar Öztürk-Tolga Kayadelen-Murat Altunbaş, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 19, Yıl: 2005, s. 346.

dünya kamuoyuna aksettiriliyordu. Bu sayede, katliama uğradıklarını iddia eden Ermeniler, Hıristiyan dünyasından yardım çağrısında bulunabileceklerdi.

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler, yavaş yavaş teşkilatlanarak, Ermeni toplumuna ve Osmanlı Devleti'ne büyük sorunlar yaşatacak olan komiteler kurmuşlardır. Bu komitelerin en faal olanları Hınçak ve Taşnak komiteleridir. Her iki komite de Osmanlı Devleti'nin başına büyük olaylar açmıştır. Bu örgütler, Osmanlı Ermenilerini terör faaliyetleri için kullanmaktan hiç çekinmemişlerdir⁷³. Bir taraftan Avrupa'yı bir Ermeni devletinin kurulması için ikna etmeye çalışırken diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni halkını bu işe alet etmeye, bunu yapmayanlara zor kullanmaya çalışmışlardır⁷⁴.

Ermeni ihtilalcilerinin amaçları, diğer milliyetçi devrimcilerin amaçlarından oldukça farklıdır. İtalya'da yaşayanlar İtalyan'dılar ve İtalyan devrimleri çoğunluğun yönetiminde olduğu bir devlet amaçlıyordu. Aynı şekilde, Polonya milliyetçileri, Rus azınlıklar tarafından yönetilen ve ezilen Polonyalı çoğunluğun yönetiminde olduğu bir devlet meydana getirmeyi amaçlıyorlardı. Aynı durum tüm dünya için geçerliydi. Fakat Ermeni milliyetçileri için durum aynı değildir. Ermeni ihtilalcileri, kendilerinin, nüfusun yüzde yirmisinden az oldukları bir ülkeyi fethetmek için savaşıyorlardı. Polonyalıların, İtalyanların, Özbeklerin, Güney Afrikalıların ve Cezayirliilerin aksine, Ermeniler ülke çoğunluğunu bozguna uğratıp onların topraklarını ellerinden almak isteyen küçük bir topluluktu. Osmanlılar, sadece kendi hükümetlerini savunmuyorlardı. Osmanlılar, Ermeni ihtilalcilerin başarıya ulaşması halinde sürgün edilecek ya da öldürülecek olan kendi halklarını savunuyorlardı⁷⁵. Ermeniler, hiçbir meşru temeli olmayan bu isteklerini gerçekleştirebilmek için çeşitli örgütler kurdular. Bunlardan en önemlisi Hınçak ve Taşnak cemiyetleridir. Trabzon'da yaşanan olayların daha iyi anlaşılabilmesi için bu komitelerin detaylı bir şekilde incelenmesinde büyük yarar bulunmaktadır.

1.2.1. Hınçak Komitesi

Berlin Konferansı'ndan sonra Anadolu'da ve Trabzon'da meydana gelen Ermeni olaylarını iyi anlayabilmek için Ermenilerin yürütmüş olduğu komitecilik

⁷³ Enver Ziya Karal, s. 78.

⁷⁴ Samiha Ayverdi, **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, Kubbealtı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 42.

⁷⁵ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 349.

faaliyetlerini detaylı bir şekilde incelemekte büyük yarar bulunmaktadır. Bu komitelerin en önemlilerinden birisi de hiç şüphesiz Hınçak komitesidir.

Hınçak Komitesi, Kafkasya Ermenilerinden Rus uyruklu Avedis Nazarberg ile karısı Maro ve Kafkasyalı bazı Ermeni öğrenciler tarafından 1886 yılında İsviçre'de kurulmuştur. Komitenin düşüncelerini yaymak için Hınçak isminde bir gazete çıkarılmıştır. Bu komitenin üyeleri arasında, genellikle Rus uyruklu Ermeniler bulunmaktadır. Bu partiyi kuranlar, hayatlarında Osmanlı Devleti'ne ayak basmamış, eğitim için Paris'e gönderilmiş, hali vakti yerinde ailelerin, kendilerini tamamen Marksist teoriye kaptırmış çocuklarıdır. Onları ilk bir araya getirenin Portakalyan ve onun çıkardığı Armenia gazetesi olduğu kabul edilir⁷⁶.

Perinçek'in eserinde belirttiğine göre; Hınçak Partisi yetkililerinin hazırladığı rapor ise şöyledir: Doğu'nun ezilen azınlık halklarının "*yüce savunucusu*" Fransa'nın "*iyilik*" dolu öğütleri, karşılıklı kırma yol açmış ve ülkeyi felaket bölgesine çevirmiştir. Ayrıca Antep'teki Ermeni Olağanüstü Meclisi de Fransızları, kışkırtıcı politikalarından dolayı suçlamış ve Kilikya'daki Ermeni trajedisinin sorumluluğunu onlara yüklemiştir⁷⁷.

Hınçak Cemiyeti, Türkiye ve İran'daki ilk sosyalist cemiyettir. Bütün kurucuları ve teorisyenleri Marksist idi. Rusya'dan ayrılarak eğitim için Avrupa'ya giden yedi Rus Ermeni'si tarafından kuruldu, bunların aileleri genellikle zengindi. Hiçbirisi Türk idaresi altında yaşamamıştı, fakat Türkiye'de yaşayan Ermenilerin hayat şartlarıyla yakından ilgileniyorlardı⁷⁸.

1886 yılında Avatis Nazarbekyan ve arkadaşları Hınçak İhtilal Cemiyetinin programını hazırlamışlardı. Buna göre:

1. Dünyanın birçok bölgesinde azınlıklar çoğunluklara hükmetmektedirler. Gerçek ve tam özgürlüğü elde edebilmek için insani ve sosyalist prensiplere dayalı bir düzen kurulmalıdır. Bu düzen ancak ihtilalle gerçekleştirilebilir.
2. Partinin ilk hedefi Ermenistan'ın siyasi ve milli bağımsızlığıdır. Asya Türkiye'sindeki Ermenilerin durumu belirsizdir ve Hınçaklar bu

⁷⁶ Kamuran Gürun, s. 130.

⁷⁷ Mehmet Perinçek,, s. 64.

⁷⁸ Haluk Selvi, **Ermeni Çete Faaliyetleri**, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2006, s.53.

arazide yoğunlaşmalıdırlar. Bu bölgede köle olarak yaşayan Ermeniler kurtarılmalıdır.

3. Hınçaklar bu hedeflere ulaşmak için Türkiye Ermenistan'ında propaganda, tahrik, terör metotlarını uygulamalıdır⁷⁹.

Propaganda: Halk mevcut düzene karşı harekete geçirilecek, bunun için düzenin kötülüğünden bahsedilecektir. Eğitim, propagandanın en önemli unsurudur. Tahrik ve Terör: Hükümete karşı gösteriler düzenlenecek, vergi ödemek reddedilecek, reform talebinde bulunulacak, Osmanlı Devleti terörizme sevk edilecek⁸⁰.

Hınçak programı hem milliyetçi, hem de komünist idi. İhtilali özellikle ekonomik istismara karşı sınıf mücadelesine dayandırıyor, sonra da milliyetçi bir devlet kuruyordu. Öğrencilerin ihtilalci Rusların görüşlerini benimsedikleri açıkça belli oluyordu. Esasen bu grubun Cenevre'de bulunan Rus ihtilalcilerinden Plekhanov ve Zasulich ile temasta oldukları da ortadadır. Hınçakların ekonomik ve sosyal görüşleri, hem Rusya'da, hem Türkiye'de orta ve üst tabaka Ermeniler arasında hiç de itibar görmedi. Hınçaklar çalışmalarının merkezi olarak İstanbul'u seçtiler. Diğer çeşitli yerlere de (Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir, Trabzon) teşkilatçılar yolladılar. Hınçaklar gençler arasında ilgi gördü. Türkiye, Rusya ve İran'da gençler içinden taraftar toplamaya başladı. Hınçak Partisinde, özellikle Türkiye'de giriştikleri faaliyetin istenilen sonucu vermediği anlaşılınca, grupta bölünme meydana geldi. Bir grup, parti programındaki sosyalist fikirler sebebiyle Avrupa devletlerinin kendilerini tutmadıklarını düşünüyorlardı. Bu grup sosyalist ilkeleri programlarından çıkarmak istiyordu. Bu görüş ayrılığı 1896 yılında Nazarbekyan grubu ve sosyalizmden ayrılmak isteyen Anti Nazarbekyan grubu diye bir ayrılığa yol açtı. Bu ikinci grup 1898 yılında İskenderiye'de bir toplantı yaparak "*Yeni Hınçak Partisi*"ni kurdular⁸¹.

⁷⁹ Haluk Selvi, s. 54.

⁸⁰ Haluk Selvi, s. 54; Ümit Özdağ-Özcan Yeniçeri, **Ermeni Psikolojik Savaşı**, Ankara 2009, s. 60.

⁸¹ Kamuran Gürün, s. 132.

1.2.2. Taşnak Komitesi

Taşnak komitesi, Krisdapor Mikaelyan tarafından, 1890'da Kafkasya'da kurulmuştur. Taşnaksütyun, Ermenicede federasyon anlamına gelmektedir. Taşnaksütyun'un asıl kuruluş amacı, çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak, Ermeni halkının maneviyatını arttırmak, halkı silahlandırmak, ihtilal komiteleri oluşturmak suretiyle Ermeni davasını kazanmaktır. Taşnak Partisi, kurulduğu günden itibaren bir terör örgütü olarak faaliyetlerini sürdürdü⁸². Hınçak ve Taşnak örgütleri gerçekte milliyetçi ve sosyalist fikirleri savunuyordu ve faaliyetleri esnasında, sürekli olarak Kafkaslardan destek almaktaydı.

Perinçek'in eserinde belirttiği üzere Boryan da bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: Taşnak partisinin politikası, uluslararası diplomasiye dayanarak ve büyük devletlerin yardımını alarak aynı Balkan Slavları gibi Ermenileri bağımsızlığına kavuşturmaktır. Yöntemleri ise, çeteler örgütleyerek Türk yönetimine karşı ayaklanma başlatmaktır. Devlet yetkililerine karşı silahlı terör eylemlerine girişmek resmi belgelerindeki amaçlar arasında yer alıyordu⁸³.

Parti, Manifesto'sunda "*Ermeni halkının Türk hükümetine karşı savaşı*"nı ilan etmiştir. 1892 yılının Taşnak Program'ı, toprakların yeniden paylaşılması, toplumsal kardeşlik ve iyi bir yönetim gibi çağruların arasında, aslında ihtilalci eğilimlerini dile getirmiştir. Taşnaklar, amaçlarının "*savaşı teşvik etmek ve hükümet görevlilerine karşı şiddet kullanmak...*" ve "*hükümet kuruluşlarını yağmalamak ve yıkılmaya maruz bırakmak*" olduğunu resmen bildirmişlerdi⁸⁴.

Kaçaznuni, Ermeni milletinin genel özelliklerini ve Taşnakların zamanla nasıl bir sürece girdiğini şöyle ifade etmektedir:

*"Kötü kaderden şikâyet etmek ve felaketlerimizin sebeplerini kendi dışımızda aramak acıklı bir durumdur; bu bizim milli psikolojimizin karakteristik bir özelliğidir ve Taşnak Partisi de bundan kaçamamıştır. Sonunda öyle bir duruma düştük ki, isteyen herkes bizi kolayca atlattı, ihanet etti, kesti ve başkalarının kesmesine imkân verdi. Demokratlar ve Sosyalistler olarak bizler, yönetim yetkilerinin merkezden devralınması, bölgelerin ve halkların özerkliği konularına kilitlendik"*⁸⁵.

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra umduklarını bulamayan Ermeniler, isyanlar çıkartmak suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmek istiyorlardı.

⁸² Kamuran Gürün, s. 128.

⁸³ Mehmet Perinçek, s. 37.

⁸⁴ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 348.

⁸⁵ Ovanes Kaçaznuni, s. 37.

Avrupa müdahalesi ile Bulgaristan gibi özerk bir yönetime sahip olabileceklerini düşünüyorlardı. Bu amaçla, Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkartmışlardır⁸⁶.

Taşnak Komitesi, örgütüne de şu talimatı vermiştir: Ruslar, sınırı geçtiklerinde ve Osmanlı orduları geri çekilmeye başladıklarında her yerde isyanlar çıkarılmalı, Osmanlı orduları bu şekilde iki ateş altına alınmalıdır. Osmanlı ordularının ilerlemesi halinde ise Ermeni askerler silahlarıyla birlikte kıtalarını terk edecek ve çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir. Silahlanan Ermeni çeteleri, komitelerin "*kurtulmak istiyorsan, önce komşunu öldür*" talimatı üzerine, erkekler cephelerde olduğu için savunmasız kalan Türk şehir, kasaba ve köylerine saldırarak katliama girişmişlerdir⁸⁷. Bu örgütler, küçük gerilla birlikleri veya belli bir planı olmayan ve terörist saldırılar yapan birkaç kişiden ibaret değillerdi. Aslında bu tarz kişisel saldırıların sayısı da oldukça fazlaydı ancak, asıl Ermeni saldırısı iyi silahlanmış ve iyi eğitilmiş isyancı örgütlerden geldi. Sayıları neredeyse yüz bin kişiye kadar ulaşmaktaydı⁸⁸.

Taşnaklar, hiçbir zaman güç dengelerini gözetmemiş, Ermeni kitlelerin çıkarlarını hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Müslüman sivil halk içerisinde teröre başvurmuş, sağa sola bombalar savurmuş, Türk ve Kürt memurlara karşı suikastlere girişmişlerdir. Ancak bu eylemler Ermeni kitlelerine pahalıya mal olmuştur. Taşnak terörünün tek hedefi Müslümanlar değildir. Taşnaklar, kendi görüşlerini benimsemeyen Ermenilere de terör uygulamışlardır. Osmanlı istihbaratının başı Artaşes, jandarma üst düzey görevlisi Adisi Tigran gibi üst düzey bürokratlarını ya da kendilerine para yardımı yapmayı reddeden Camagarov gibi Ermeni bankerlerini öldürmüşlerdir. Taşnaklar, Rus Çarlığı'nın "*böl, parçala, yönet*" politikasının Kafkaslardaki uygulayıcısı olmuştur⁸⁹.

Taşnakların Baş-Gyarninsk birliği komutanı Yarbay Melik-Şahnazarov'un ayrı bir Ermeni tümenine gönderdiği 7 Kasım 1918 tarihli acil damgalı raporunda ise, bölgenin bütün köylerini bombaladıklarını, 30 Türk köyünü ele geçirdiklerini ve geri kalan 29 köyü de bombalamak amacıyla harekât izni istediğini iletmektedir. 1938 yılında Ermeni tarihçi Lalayan'ın yayınladığı bir başka raporda, Taşnak subayı 1920 yılında Beyazıt-Vaaram bölgesinden şunları dile getirmektedir:

⁸⁶ Kamuran Gürün, s. 134.

⁸⁷ Şenol Kantarcı, "**Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu**" Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 25.

⁸⁸ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 351.

⁸⁹ Mehmet Perinçek, s. 49.

"Basar-Geçar'daki Türk nüfusu ayırt etmeden imha ettim. Bazen kurşunlara yazık olmasın dersin ya. Bu köpeklere karşı en etkili yol, çarpışmadan sonra sağ kalanları toplayıp kuyuların içine tıkmak ve bir daha dünyada bulunmamaları için yukarıdan ağır kayalarla ezmek. Ben de öyle yaptım. Bütün erkekleri, kadınları ve çocukları topladım, benim tarafımdan atıldıkları kuyuların içinde kayalarla ezerek hepsinin hayatına son verdim."

Taşnaklar, bastıkları köylerde çeşitli işkenceler uyguladılar. Ermenilerin içinde bulunduğu parasal krizi bu şekilde aşmaya çalıştılar. Valilerin hazırladığı raporlarda Müslümanlara yapılan saldırılar ve yağmalama olayları geniş bir şekilde yer almaktadır⁹⁰.

Taşnak kaynakları, Ermeni köylülerinin Ermeni hükümetinin zorbalıkları altında yaşadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Taşnak Hükümeti Komiseri V. Ağamyan'ın ordudan kaçanları engellemek bahanesiyle açılan soruşturma veya mahkeme olmadan insanları cezalandırdığı ve kurşuna dizdiği belgelerde görülmektedir. Ermeni gönüllü birlikleri, Ermenistan ve çevresinde anarşi ve yağma faaliyetleri yürüttüler. Taşnaklar, 1918 yılında 35 yaşına gelmiş bütün erkekleri askere çağırılmış ve Türkiye'ye karşı savaşmaları için gönüllü birliklerini tekrar kurmuştur⁹¹.

Komitelerin faaliyet alanları genelde Anadolu vilayetleri olmuştur. Trabzon'da faaliyet gösteren Ermeni komitesi de Hınçak ve Taşnak komiteleriyle işbirliği halinde çalışmıştır. Bu komiteler Trabzon vilayetinde 1890'lı yılların başlarında teşkilatlanmaya başlamıştır. Komitelerinin merkezi konumundaki Trabzon'da komiteye gerekli talimatları içeren mektuplar yazan Trabzon Avusturya Konsolosluğu hizmetindeki Bedros Marmiyân hakkında tahkikat yapılması Trabzon vilayetine bildirilmiştir⁹².

1915 Şubat ayında Tiflis'teki Bütün Ermenistan Milli Kongresi'nde Taşnaksütyun Partisi'nin askeri kanat temsilcisinin yaptığı konuşmayı içeren belge şöyledir:

*"Bilindiği gibi, Rus hükümeti savaşın başında Türk Ermenilerini silahlandırarak, savaş için hazır hale getirmek amacıyla hazırlık gideri olarak 242 bin 900 ruble verdi. Gönüllü birliklerimiz Türk ordusunun savunma hattını yarıp, ayaklananlarla birleşerek cephe ve cephe gerisinde anarşi yaratmak ve bununla birlikte Rus ordularının geçişini ve Türk Ermenistanı'nın ele geçirilmesini sağlamak zorunda."*⁹³.

⁹⁰ Ovanes Kaçaznuni, s. 19.

⁹¹ Ovanes Kaçaznuni, s. 21.

⁹² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 156.

⁹³ Ovanes Kaçaznuni, s. 15.

Taşnak komitesinin faaliyetleri Anadolu'nun pek çok şehrinde olduğu gibi Trabzon'da da etkilerini göstermiş ve yapılanmasını gerçekleştirmiştir. Anadolu ve Tiflis komiteleriyle irtibatı bulunan Trabzon Ermeni Komitesi'nin üyelerinin isimleri Babıâli'ye bildirilmesine rağmen yakalanmaları konusunda kayıtsız ve gevşek kalındığına dair Zabtiye Nazırı Nazım Paşa şikâyetinde bulunmuştur⁹⁴. Komite üyeleri bölgedeki Ermeni tüccarlar vasıtasıyla bölgeye silah ve zararlı yayın sokmaktaydılar. Trabzon'da ortaya çıkarılan Ermeni komitesi reisi, üyeleri ve bazı şahıslara İstinaf Mahkemesi tarafından çeşitli cezalar verilmiştir. Reislerine idam, dört kişiye ömür boyu hapis, yirmi iki kişiye ise on beşer sene kalebendlik⁹⁵ cezası verildi⁹⁶.

Taşnak komitesi yeni kurulan devletin başına geçmiş ve Ermenileri daha zor durumlara sokmuştur. Yeni kurulan Ermenistan demokratik bir cumhuriyet gibi görünse de Kaçaznuni'nin şu ifadeleri durumun böyle olmadığını ve Taşnakların, ittihatçı kültürle Ermenistan'ı yönetmeye çalıştığı açıkça ortadadır:

"Gerçekte bizim parti hem yasama organını hem de hükümeti kendi kontrolü altına almak istiyordu. Açıkça bir diktatörlük ilan etmeye cesaretimiz (ve de imkânımız) yoktu. Ermenistan'da ittihatçı bir çizgi (demokratik yönetim bayrağı altında parti diktatörlüğü) izlemeye çalışıyorduk. Hâkimiyet, resmen parlamentoya ve onun kurduğu hükümete, fiilen ise partiye ve onun organlarına aitti"⁹⁷.

Kaçaznuni, yaptığı stratejik planlarda Güney Kafkasya'da başarılı olamadıklarını dile getirmektedir. Dünyaya açılacakları tek ülke olan Gürcistan ile sorunlar yaşanırken Azerbaycan ile de savaş halindeydiler. Bu durumda bile Taşnak yönetiminin Müslüman ülkelerdeki faaliyetleri kabul edilemez bir görüntü içermektedir. Kaçaznuni, bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Müslüman bölgelerde idari yöntemlerle düzen sağlayamadık; silah kullanmak, ordu sevk etmek, yıkmak ve katliam yapmak zorunda kaldık, hatta bu konularda da başarısız olduk ki bu da hiç kuşkusuz iktidarın prestijini sarstı"⁹⁸.*

Kaçaznuni, Güney Kafkasya'da Ermenistan'ın iyice yalnızlaştığını, Gürcistan ve Azerbaycan ile ilişkilerinin çok kötü olduğunu ve bu durumdan kurtulmak için Rusya'nın siyasetini desteklemenin bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu *"EDP⁹⁹ Taşnaksütyun'un yapacağı bir şey kalmadı."* diyerek özetlemektedir.

⁹⁴ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 156.

⁹⁵ Kalebent: Eskiden kaleye kapatılan ve dışarı çıkması yasak olan yükümlü.

⁹⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 121.

⁹⁷ Ovanes Kaçaznuni, s. 54.

⁹⁸ Ovanes Kaçaznuni, s. 57.

⁹⁹ Ermeni Devrimci Partisi.

Bunun üzerine Taşnak partisinin kendi varlığına son vermesini en mantıklı yol olarak görmektedir. Rusya ile dost olabilmek için Ermenistan'ın kendisinin Bolşevik olması gerektiğini düşünmektedir¹⁰⁰.

Türkiye Ermenileri, birçok kez Taşnakların kendilerini temsil etmeye hakkı olmadığını vurgulamışlardır. Ermeni tarihi üzerine birçok önemli eser vermiş olan Prof. Leo, Ermeni milli hareketinin, Türkiye Ermenilerine Transkafkasya'dan sokulduğunu veya büyük devletler tarafından dayatıldığını, yoksa nesnel şartların ürünü olmadığını belirtir. Yıllar sonra Rus Çarlığı'nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov, "*Ermeni meselesi diye bir şey yoktu, Ermeniler arasında herhangi bir ayrımcılık yoktu, meseleyi biz kendimiz yarattık*" diyecektir¹⁰¹.

Kaçaznuni, arkadaşına hitaben yazdığı metinde Taşnak yönetiminin faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan durumu şöyle özetlemektedir:

"Sevr Antlaşması imzalandığında biz hala bazı ümitler besleyebirdik. Bugün aynı şeyi söyleyebilir miyiz? Üzerinde bir tek Ermeni'nin yaşamadığı Ermeni vilayetlerini Türkiye'den kim talep edecek? Türk ordularını ve Kürt aşiretlerini oradan kim kovacak? Türkiye Ermenilerinin dünyanın her tarafına dağılmış olan sefil kalıntılarını kim toparlamalı, evine geri getirmeli, yıkılmış ülkeyi kalkındırmalı, iş ve yaşam imkânını kim sağlamalıdır? Uzun sınırları kim korumalı ve Türklerin ülkemizin içlerine dolmalarını kim engellemelidir? Biz hem Bolşeviklerin hem de Türklerin düşmanı olan İtilaf devletlerinin kampındaydık. Türkiye'den "denizden denize" Ermenistan talep etmekteydik... Hem Kilikya'yı, hem Harbert'i, hem Sivas'ı hem de Trabzon'u"¹⁰².

1.3. ERMENİ MESELESİ'NDE DIŞ GÜÇLERİN ETKİSİ

1.3.1. İngiltere'nin Ermenilere Yönelişi

İngiltere, Ermenileri Ortadoğu'da Rusya'ya karşı ve sömürge amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Ermeni meselesi'nin ortaya çıkmasında ve milletlerarası bir sorun haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1791'den beri Osmanlı Devleti'ne karşı, "*onun toprak bütünlüğünü muhafaza etmek*" politikasını takip eden İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiştir¹⁰³. İngiltere'de 1880 yılında Gladstone hükümetinin iktidara gelmesiyle değişen İngiliz politikası Osmanlı Devleti'ni parçalayıp kendisine dost

¹⁰⁰ Ovanes Kaçaznuni, s. 87.

¹⁰¹ Mehmet Perinçek, s. 39.

¹⁰² Ovanes Kaçaznuni, s. 108.

¹⁰³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 317.

küçük devletler kurmayı ve bunları Rusya'ya karşı kullanmayı öngörüyordu¹⁰⁴. Bu sebeplerden İngiltere, Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeye çalışmalıydı¹⁰⁵.

İngiltere, reform adı altında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü görünüşte korumakla beraber, gelişmeler kontrolden çıktığında veya Osmanlı Devleti kontrolü kaybettiğinde, Rusya'nın güneye inmesini engellemek amacıyla ileride kendisine minnettar kalacak bir Ermenistan yaratmayı planlamaktadır¹⁰⁶.

Ermeni meselesi, Türkiye'nin üç büyük devlet tarafından paylaşılma planları çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Rus Çarlığı'nın en önemli hedefi İstanbul'u ele geçirmektir. Eğer bu doğrudan başarılacaksa, dolaylı olarak Anadolu üzerinden gerçekleştirilecektir. Bunun da en önemli ayağı Anadolu'nun doğusunda, yani Ermenilerin yaşadığı bölgelerde bir dayanak noktası yaratmaktır¹⁰⁷.

1.3.2. Rusya'nın Ermeni Politikası

XVIII. yüzyılda Doğu ticaretinden istifade etmek isteyen Rus Çarı I. Petro, Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve onları hakimiyeti altındaki topraklarda yerleşmeye davet ederek kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantiyi vermeye hazır olduğunu bildirmişti. Osmanlı Ermenilerini sürekli kışkırtmak XIX. yüzyıl Rus dış siyasetinin ana ilkelerinden birisi haline gelmiştir¹⁰⁸.

Çarlık Rusya, sıcak denizlere inme düşüncesinde kendisine engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni yıkabilmek için uzun yıllar planlı politikalar üretmiştir. Bu planlardan biri de; Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden İskenderun Körfezine inmektir. Bunun için Rusya, bölgede yaşayan İran ve Osmanlı Ermenilerini emperyalist çıkarları doğrultusunda yönlendirme gayretine girmiştir¹⁰⁹.

Rusya'nın Ermeni meselesinde takip ettiği politika "*Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermenileri tahrik etmek, fakat Ermenileri hiçbir zaman muhtar bir topluluk halinde görmemek.*" şeklinde idi. Çünkü özgür bir Ermenistan kendi hâkimiyeti

¹⁰⁴ Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I, Manas Yayıncılık, Elazığ 2006, s. 121.

¹⁰⁵ Bilal Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 34.

¹⁰⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara 1983, c. VIII, s. 130.

¹⁰⁷ Mehmet Perinçek, s. 52.

¹⁰⁸ Salim Cönce, **Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol**, s. 6.

¹⁰⁹ Davut Kılıç, **Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)**, Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I, Manas Yayıncılık, Elazığ 2006, s. 26.

altında bulunan Ermeniler için de kötü örnek olabilirdi. Bağımsız bir Ermenistan'ın, kendisinin güneye yayılmasına engel olacağı gibi bünyesindeki Ermeniler için de büyük bir tehlike olacağını anlayan Rusya, Ermenilerin sürekli huzursuzluk içinde yaşamalarını ve bir gün Rusya'dan yardım isteyecek duruma düşmelerini sağlayacak bir politika takip etmiştir¹¹⁰. 1912 yılında Rusya, Türkiye Ermenistan'ında ciddi reformlar yapılmazsa Türk hükümeti, ağır bir Ermeni sorunuyla karşı karşıya kalacaktır ki, bu yeni durumda Avrupalı güçlerin müdahalesi kaçınılmaz olabilir şeklinde uyarılarda bulunmaktaydı¹¹¹.

Ermeni meselesinde İngiltere'nin etkin hale gelmesi ve diğer taraftan Balkanlarda yeni ortaya çıkan Romanya ile Bulgaristan'ın izlediği politikalar, Rusya'yı hayal kırıklığına uğrattı. Bütün bu gelişmeler Rusya'nın, Ermeni siyasetinde önemli değişiklikler yapmasına sebep oldu. Rusya, aynı ırk ve mezhepten olduğu Bulgaristan'ın kontrolden çıktığını görünce, aynı ırk ve mezhepten olmadığı Ermenilere güvenemez olmuştu¹¹².

Rus Çarlığı'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, Aralık 1912'de Taşnaksütyun Partisi'nin önde gelen isimlerinden Zavriyev ile yaptığı görüşmede, Ermenilerin Avrupa'nın gözünde Türklerin kurbanı olarak gözükmeleri gerektiğini öğütlemektedir¹¹³.

Ermeniler, ilk olarak cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacaktır. İkinci yol ise oluşturulan gönüllü birlikler yoluyla Türk ordusunun savunma hattını yararak Rus işgalini kolaylaştırmaktır. Taşnaklar, nesnel şartları değerlendirmeksizin, güç dengelerini gözetmeksizin, kitlelerin taleplerini ve eğilimlerini dikkate almaksızın sadece emperyalist devletlerin çıkarları ve onların diplomatlarının emirleri doğrultusunda ayaklanmaları örgütlemişlerdir¹¹⁴.

¹¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, TTK, Ankara 199, C. 1, kısım 1, s. 67.; Davut Kılıç, **Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü**, Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I, Manas Yayıncılık, Elazığ 2006, s. 70.

¹¹¹ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 130.

¹¹² Davut Kılıç, **Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)**, Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I, Manas Yayıncılık, Elazığ 2006, s. 40.

¹¹³ Mehmet Perinçek, s. 55.

¹¹⁴ Mehmet Perinçek, s. 57.

1.3.3. Fransa'nın Ermeni Toplumu Üzerindeki Etkisi

Sömürgecilikte İngiltere ile baş edemeyeceğini anladığından geleceğini daha çok Akdeniz havzasında arayan Fransa, 1730'lardan itibaren yaklaşık yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri kararlı bir şekilde takip eden ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışan tek batılı güç olarak öne çıkacaktır. Bu da, Ermeni camiası içerisindeki çözülmenin Katolikleşme lehinde gelişmesine yardımcı olmaktadır¹¹⁵.

XIX. asrın ilk yarısında, Suriye ve civarı ile yakından ilgilenen iki büyük emperyalist devletlerden birisi Fransa idi. Bunda, özellikle Suriye'nin Doğu sömürge yolları üzerinde bulunmasının önemli rolü vardı¹¹⁶.

Fransa, Ortadoğu topraklarında sömürge elde etmek amacıyla harekete geçtiğinde kendisine bölgede nüfuz kurmasını sağlayacak bir topluluk aramış ve Ermenileri bu amaçla kullanmış ilk devlettir. Fransa bu sayede Akdeniz'de güçler dengesini sağlamakla beraber İngiltere ve Rusya'nın rahat hareket etmesine engel olmuştur. Bu amaçla Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurulmasına sıcak bakmıştır. Ancak kurulacak olan bu piyon devletin İngiliz nüfuzu altına girmesini de kendi menfaatleri açısından tehlikeli görüyordu¹¹⁷.

1.3.4. Amerika ve Ermeniler

ABD, büyük devlet olabilmek adına Monro doktrinini de çiğnemenen tüccarlarını ve misyonerlerini kullanarak Osmanlı Devleti'ni içten fethetme girişimlerine başvurmuştur. Böylece Avrupa'nın işlerine karışmadan, laik devlet anlayışından ödün vermeden, devletin misyonerler ve tacirler üzerinde etkisi olmadığını karşı tarafa inandırarak ve dinsel misyonu kullanarak Osmanlı toprakları üzerinde kendisini hedefe ulaştıracak olan bu politikasına sıkıca sarılmıştır. Amerika tarafından misyonerler Osmanlı Devleti'ni fethedecek en güçlü silah olarak kullanılmıştır. İşte bu misyonerliğin soğuk ve gerçek yüzüdür¹¹⁸.

¹¹⁵ Salim Cönce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 51; Recep Şahin, s. 97.

¹¹⁶ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 203.

¹¹⁷ Yusuf Sarıncay, **Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)**, Ermeni Araştırmaları, 7, Ankara 2002. s. 65.

¹¹⁸ Dilşen İnce Erdoğan, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)**, İstanbul 2008, s. 76.

ABD, Ermeni sorununa ilk zamanlarda kendi iktisadi çıkarları açısından yaklaşmıştır. Ortadoğu topraklarının sömürge açısından taşıdığı nitelik yeni kurulan bu devletin ilgisini oldukça çekmiştir. ABD, Osmanlı ülkesine ilk etapta misyonerler aracılığıyla girmiştir. 1830 yılında Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu anlaşma sayesinde ticari ilişkilerini arttırmıştır. ABD, 7 Mayıs 1830 tarihli Ticaret Anlaşmasıyla en çok kayırılan ülke statüsünü almıştır. Anlaşmada üçüncü madde olarak belirtilen husus ile Amerikalı tüccarlar Türkiye'de simsarlar kullanma hakkına sahip olmuş ve bu simsarların her milletten olması koşulu çerçevesinde ABD tarafından Türkiye Ermenileri için içerisine dâhil edilmiştir¹¹⁹. ABD, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde misyonerlik merkezlerinden bir tanesini 1835'te Trabzon'da kurmuş ve I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde İngilizlerle işbirliği yaparak faaliyetlerini sürdürmüştür¹²⁰.

1915 yılından itibaren Taşnak güçleri Rusya, İngiltere ve Fransa'nın emrinde Türkiye'ye karşı savaşmıştır. Ermeni Milli Bürosu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın başında Çar II. Nikolay'a gönderdiği bildiri Kaçaznuni'nin anlattığı gerçekler tüm çıplaklığıyla görülmektedir:

*"Şanlı Rus orduları, kendi hükümdarlık toprakları boyunca karlı Ermenistan tepelerinde ve engin Alaşkert vadisinde, Almanya'ya ihtiyaç duyarak kudretli Rusya'ya el kaldırma cüretini gösteren Türkiye'ye karşı savaşırken, Ermeniler, atalarının öğütlerini dinleyerek, hayatlarını ve varlıklarını tehlikeye atarak, Yüce Rusya'nın ve onun tahtının şanı için ayağa kalkmışlardır. Rus bayrağı İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında özgürce dalgalanacaktır"*¹²¹.

Taşnaklar, Rusya'nın yıkılmasının ardından İngiltere, Fransa ve ABD gibi devletlerin güdümüne girmişlerdir. Taşnak Hükümeti'nin Başbakanı Kaçaznuni, 7 Şubat 1919'da İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General F. Wocker'la yaptığı görüşmede Ermenilerin, İtilaf Devletleri'nin zaferiyle ve Kafkasya'ya gelmeleriyle durumlarının iyiye gideceğini düşündüğünü belirtmiştir¹²².

Başkan Wilson, 1919 yılında bölgede incelemeler yaptırmak amacıyla General Harbord'ı görevlendirdi. Mandacılık sisteminin olabilirliğini inceleyen bu raporlar ABD'nin gündemini uzun bir süre meşgul etti. Amerika Senatosu 24 Mayıs'ta yapılan oylamada Senato, 23'e karşı 52 oy ile mandayı reddetti. ABD ve

¹¹⁹ Abdurrahman Küçük, **a.g.e.**, s. 29.

¹²⁰ Muzaffer Tepekaya-Ramazan Çalık, **Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması**, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt, XX, Sayı: 1 Temmuz 2005, s. 195; Dilşen İnce Erdoğan, s. 90.

¹²¹ Ovanes Kaçaznuni, s. 13.

¹²² Ovanes Kaçaznuni, s. 17.

Batı Avrupa tarihçileri ABD Senatosu'nun Ermenistan mandasını reddetmesini ABD'nin tecrit politikasıyla açıklamaya çalışırlar. Ancak Sovyet tarihçisi Şpilkova, bunun gerçek dışı olduğunu saptar. ABD planlarını suya düşüren olgular, öncelikle bölgedeki devrimci gelişmelerdir: Beyaz Orduların mağlup edilmesi ve Sovyet iktidarının sağlamlaşması, Türkiye'deki milli bağımsızlık savaşının hızla gelişmesi ve yayılması, Transkafkasya ülkelerindeki devrimci hareketlilik, emperyalist devletler arasındaki çekişmeler, ABD mandasının önünü kesmiştir. Boryan'a göre, Wilson, kendi kaderini tayin ilkesinin uygulanmasıyla, Rusya'nın parçalanmasını ve ardından da Transkafkasya'nın, Türkiye'nin Avrupa ve Anadolu coğrafyasının ve İran'ın bir kısmının işgalini umut etmiştir¹²³.

ABD senatosunun öneriyi reddetmesinden sonra Wilson tarafından çizilen yeni Ermenistan haritası, 22 Kasım'da Konferans'a iletildi. Haritada Erzurum'un yanında Erzincan, Trabzon ve Giresun yakınlarına kadar ki Karadeniz kıyı şeridi de Ermenistan'a bırakılıyordu. Ancak Türk ordusunun Kars'ı ele geçirmesi Rusları tedirgin etmiş ve hızlı bir şekilde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur¹²⁴.

Bu üç büyük devlet her bir Ermeni grubuna büyük vaatler ve umutlar vererek, onları Osmanlı'dan koparmışlardır. Ayrıca, Katolik Ermeniler, Ortodoks Ermeniler, Protestan Ermeniler ve Gregoryan Ermeniler arasına da fesat, rekabet düşmanlık sokarak aralarındaki milli bütünlüğü yıkmışlardır. 1819'dan itibaren ABD'nin, misyonerleri vasıtasıyla Ermenilere el attığını ve onları himaye ederek umutlandığını da unutmamak lazımdır. Ermeni aydınları, Avrupa'da çeşitli fikir akımlarının, özellikle Romantizmin ve Realizmin etkisinde kalarak, ilericiler ve gericiler şeklinde iki büyük gruba ayrılmışlardı. Bu toplantılarda, zamanla Ermenilerle ilgili meseleler, milli dava haline getirilmişti. Bu ise Ermenilerin politize edilmesi anlamına geliyordu. Kısaca Ermenilerin Büyük Devletlere, Büyük Devletlerin de Ermenilere ilgisi artarken, her ikisinin Osmanlı Devleti'ne karşı tavrı ise dostane olmaktan çıkıyor, hatta düşmanlığa kadar varıyordu¹²⁵.

¹²³ Mehmet Perinçek, s. 68.

¹²⁴ Stefanos Yerasimos, s. 168.

¹²⁵ Bayram Kodaman, s. 17.

1.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI TEDBİRLER VE TRABZON YÖRESİ

Osmanlı Devleti, 1890'lı yıllardan beri Ermenilerin, Anadolu'da çıkarttıkları isyan hareketleri nedeniyle meydana gelen huzursuzluğu büyümeden bertaraf etmeye çalışmış ve bu olaylar karşısında hiçbir devletin gösteremeyeceği bir hoşgörü sergilemiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu tutumu, komitelerin terör faaliyetlerini engellemeye yeterli olmamış, aksine bu faaliyetler artarak devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu olaylar karşısındaki tutumuna en güzel örnek Padişah II. Abdülhamit'in, Ermenilere karşı sergilediği tutumdur. 1890 yılında Zaptiye Nazırlığı yapan Hüseyin Nazım Paşa, bu konuyu şöyle özetlemektedir: "*Ermeni ihtilali'nde Abdülhamid'in büyük bir hatası vardır. O da askeri müdahaleyi önlemesidir*"¹²⁶. Hüseyin Nazım Paşa, askeri müdahale olsa bu olayların bu kadar büyümeden çözülebileceğini düşünmektedir. Bu ifadeler, Osmanlı devlet adamlarının Ermenileri katletmek bir tarafa bu olaylarda silah kullanma yetkisinin bile sınırlı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin sergilediği bu pasif tutumun en önemli sebeplerinden birisi de Hüseyin Nazım Paşa'ya göre bu askeri tedbirlerden Abdülhamid kendisi rahatsız olmakta ve bu güç kendisine karşı kullanılır diye düşünmektedir¹²⁷. Abdülhamid'in ise, dış güçlerin müdahalesine sebebiyet verecek olumsuz bir durumun meydana gelmemesi için bu şekilde davrandığı düşünülmekteydi. Hüseyin Nazım Paşa, eserinde sürekli Abdülhamid devrinin bir çöküntü içinde olduğunu ve tahtını kaybetmemek uğruna padişahın böyle davrandığını belirtmektedir.

1878 yılında Moskova'da bulunan Ermeni Komitesi, Trabzon üzerinden İran'a ticari mallar geçirmek yoluyla Osmanlı topraklarına silah ve zararlı yayınlar sokmaktaydı. Osmanlı Devleti, bunları etkisiz hale getirmek için gereken teşebbüsler de bulunmuş, elinden geldiğince engel olmaya çalışmıştır¹²⁸. Bu dönemlerde Trabzon'da zararlı işlerle uğraşan pek çok Ermeni komitecisi bulunmaktadır. Bu kişiler daha çok konsolosların hizmetinde çalışan kişiler olmuşlardır. Bu durumla ilgili bir belgede 5 Kasım 1890 tarihinde Trabzon Avusturya Konsoloshanesinde görev yapan Bedros Marmiyen hakkında soruşturma açılması dönemin Zaptiye

¹²⁶ Hüseyin Nazım Paşa, s. 49.

¹²⁷ Hüseyin Nazım Paşa, s. 31.

¹²⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 155.

Nazırı tarafından talep edilmektedir. Bunun ardından ilerleyen günlerde yine Nazım Paşa, Trabzon Ermeni Fesat Komitesi'nden isimleri Babialı'ye bildirmesine rağmen haklarında işlem yapılmadığından yakınmakta ve tekrar taleplerde bulunmaktadır¹²⁹.

1895 Ermeni olaylarında Rusların ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından şu olay örnek verilebilir. 1893 yılında Trabzon'da bulunan bazı Ermeni çocukların ihtilal içerikli şarkılar söylediği üzerine görevlilerin yaptıkları araştırmalar sonucunda Ermeni mekteplerinde bulunan Rusyalı Ohannes Yusufyan'ın bu faaliyetlerden sorumlu olduğu anlaşılmış ve ardından İstanbul'a sürülmüştür¹³⁰. Ayrıca avcılık için Trabzon Vilayeti'ne gönderilen barutun Rum ve Ermeni memurların yardımıyla Ermenilere satıldığı da tespit edilmiştir¹³¹. Ermeni komitecilere sadece Ruslar değil aynı zamanda İngilizler de önemli yardımlarda bulunmaktadır. Yapılan istihbarat çalışmalarında İngiliz Sinclear adlı şirketin Ermeni ihtilalcilere yardım ettiği anlaşılmıştır¹³².

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başlarında, Osmanlı Devleti'ni zayıflatarak, yılgınlığa düşürmek ve Ermenilerin kendilerinin saydıkları toprakların Osmanlı ile savaştan Rusya tarafından bir an önce işgal edilmesini sağlamak amacıyla, imparatorluğun birçok yerinde ayaklanma planı yapmışlardı. Ermenilerin çoğunluğu cephe düşmanla birlikte Osmanlı askerlerine karşı savaşmış, cephe gerisinde olanlar da kadın, çocuk, yaşlı demeden Türk ve Müslüman olan herkesi katletmeye başlamışlar ve içinde yaşadıkları ülkeyi parçalayarak bağımsız bir devlet kurma çabasına düşmüşlerdir¹³³.

Boryan'ın aşağıdaki karşılaştırmalı tespitleri Osmanlı Devleti'nin tutumunun ne kadar doğru olduğunu şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Askeri harekâtın cephe gerisinde on bin kişilik bir kitle devlete karşı ayaklanma çıkardığı ve bu yoldan haritada varlığını ilan ettiği zaman, elbette devlet kavramı gereği, devlet iktidarı ve devlet adamları, meşru müdafaa adına sorumlu önlemler alacaklardır."

¹²⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 158.

¹³⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 163.

¹³¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 164.

¹³² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 165.

¹³³ Cemalettin Taşkiran, **1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış**, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995- İstanbul), Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996, s. 133.

Osmanlı Devleti, yaşanan bu olumsuzluklar üzerine kendisini savunma hakkını kullanmış ve gerekli önlemleri almıştır. İngiltere, Rus Çarlığı ve Almanya, yaşanan olayların doğrudan sorumlusudur. Özellikle 1915'teki Van ayaklanması ve Ermeni gönüllü birliklerinin askeri harekâta katılması, Türkiye Ermenileri açısından acı sonuçlar doğurmuştur¹³⁴.

Osmanlı Devleti, başta doğu vilayetleri olmak üzere Anadolu'da başlayan Ermeni isyanlarını aldığı mahalli tedbirlerle bastırmaya çalışmıştır. Ancak yerel tedbirler çok etkili olamamış, bunun sonucu olarak da Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu'da hem savaş alanında, hem de cephe gerilerinde, hem ordu için, hem de sivil halk için gerçek bir tehlike oluşturur konuma gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafta "*Van gölü etrafında ve Van vilayetinde isyan ve ihtilal için bir ocak halinde olan Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrinde*" olduğunu, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içinde bulunan Müslüman halkı cephelere sürdükleri gibi, buna misilleme olarak ya merhum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududuna sürmek veya Anadolu içlerinde çeşitli yerlere dağıtmak fikrinde olduğunu ve bu iki yoldan birisinin seçilmesini bildirir¹³⁵.

I. Dünya savaşı çıkana kadar Ermeni meselesi Osmanlı hükümetlerinin başına dert olmuştur. Devlet adamları ve Padişah, Ermenilerin meydana getirdiği terör faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışmış ve bu suçları işleyenleri de sürekli affetmiştir. Ancak savaşın başlamasıyla Ermeni komiteleri faaliyetlerini daha da arttırmışlar, Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almasını fırsat bilmişler ve cephe gerisinde birtakım huzursuzluklar meydana getirmişlerdir. Bu durumda bu suçları işleyenleri affetmenin artık olumlu bir netice vermeyeceğini son 40-50 yıllık deneyimlerinden iyi bilen Osmanlı devlet adamları, radikal kararlar almak durumunda kalmışlardır. 103

Boryan'ın, Çarlık belgelerine dayanarak yaptığı incelemeler, Osmanlı devlet adamlarının bu meseleye barışçıl yollarla yaklaştığını göstermektedir:

"Talat Bey, Ermeni meselesinin çözülmesi konusunda Türklere yardım etmesini isteyerek Ermeni vekilleri makamına çağırdı. Bu bakan, meselenin

¹³⁴ Mehmet Perinçek, s. 62.

¹³⁵ Cemalettin Taşkıran, s. 134.

çözülmesinin en iyi yolunun doğrudan Türklerle Ermeniler arasında yapılacak görüşmeler olduğunu düşünüyor. Talat, Bogos Nubar Paşa'nın Avrupa'yla görüşmeleri kesmesi için Paris'ten geri çağrılmasını öneriyor"¹³⁶.

Türk Hükümeti, Ermenileri daha iç bölgelere naklettirmek gibi görünüşe göre daha insancıl olan Enver Paşa'nın fikri yerine, Anadolu'daki Ermenileri, Rusların Türklere yaptığı gibi, cephe hattına sürseydi büyük bir felaket yaşanabilirdi. Ayrıca Ermeniler, Van'ın Türkler tarafından alınması sırasında aynı şeyi Türklere yapmışlar ve yüz binlerce kişi cephe hatları arasında açılan ateşlere hedef olmuşlar ve büyük bir kısmı da katledilmişlerdir. Osmanlı Devleti bu sebepten ötürü Doğu Anadolu'da devlete baş kaldıran Ermenileri savaştan sonra evlerine dönmek üzere Suriye ve Filistin'e göç ettirmeye karar vermiştir¹³⁷.

Osmanlı Devleti, bir taraftan savaşlarla uğraşırken bir taraftan da barışı sağlamaya çalışmaktaydı. Müslümanlar, bu duruma kayıtsız kalmamış ve kendilerini savunmak mecburiyetinde kalmışlar, Osmanlı Devleti ise bu zafiyete bir son vermek için 27 Mayıs 1915 tarihinde Sevk ve İskân Kanunu'nu hazırlamıştır.

Osmanlı Hükümeti sevk işlemi sırasında kötü niyetli ve kasıtlı davranışlarda bulunanlar hakkında hemen soruşturma açtırmış ve bunları divan-ı harpte yargılamış ve suçu sabit görünenleri ağır cezalara çarptırmıştır. Mahkemeye verilenlerden bazılarının isimleri ve yargılandıkları suçlar şöyledir: Konya Askeri Valisi Azmi Bey, kötü muamele, Eski Emniyet Genel Müdürü Aziz Bey, kötü muamele, Jandarma Onbaşıları Sadık ve Aslan, Ermenilerden rüşvet alma, Bnb. Mehmet, Ermenilere kötü muamele, Artin velet, Halep Ermenilerinin sevkinden suçlu, Armikyan, Ermeni sevki sırasında mücevherat çalma. Yargılananlar arasında Artin, Armikyan gibi Ermeni asıllıların da bulunması yargılamaların güvenilirliği açısından oldukça önemlidir¹³⁸.

Sevk sırasında Ermenilere kötü muamelede bulunan, yolsuzluk yapan ve soruşturma komisyonlarınca suçlu bulunanlar divan-ı harp mahkemelerine verilmiştir. Bütün Osmanlı vilayetlerinde toplam 1397 kişi yargılanmış ve bunların çoğu idam dâhil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Arşiv belgeleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin asla bir soykırım peşinde olmadığı, ordusunun başarılı olması

¹³⁶ Mehmet Perinçek, s. 56.

¹³⁷ Cemalettin Taşkiran, s. 135.

¹³⁸ Cemalettin Taşkiran, s. 140.

için alınması gerekli olan bir askeri tedbiri aldığı, bunun uygulanması ve iyi bir şekilde yürütülmesi için de sevk işlemi esnasında gerekli tedbirleri aldığı görülmektedir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve ortam gereği sevk işleminde büyük aksaklıkların görüldüğü ve Osmanlı Devleti'nin de bu aksaklıklarda ihmali ve kasıtlı davranışları görülenler hakkında dava açtığı ve çoğunu cezalandırdığı da bir gerçektir¹³⁹.

Eçmiyazin Katogikosluğu aracılığıyla Osmanlı Ermenilerinin Rusya'ya olan bağımlılığının özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında devletin başına büyük problemler açması, İttihat ve Terakki hükümetini 1915 ve 1916 yıllarında bazı önemli kararlar almaya zorladı. 1916 yılında 1863 Ermeni milleti nizamnamesi yürürlükten kaldırılarak, "*Ermeni Katogikos ve Patrikliği Nizamnamesi*" isminde yeni bir nizamname yürürlüğe konmuştur. Adliye ve Mezahip Nezareti'nce hazırlanan "*Eshab-ı Mucibe Arızası*" da dikkate alınarak Vükela Meclisi'nce 17 Temmuz 1916'da onaylanan yeni bir nizamname, Sultan Mehmed Reşad'ın 19 Temmuz 1916 tarihli İrade-i Seniyyesi ile yürürlüğe girmiştir. 1916 tarihli yeni Nizamname'nin birinci maddesi ile Sis ve Akdamar Katogikosları birleştirilmiş, İstanbul ve Kudüs Patrikleri bu Katogikosluğa bağlanmıştır. Eçmiyazin Katogikosluğu ile bütün ilişkiler kesilmiş, İstanbul Katogikosluğu'nun ikametgâhı Kudüs'teki Mar Yakup Manastırı olmuştur¹⁴⁰.

Osmanlı Devleti, bu yeni katogikosluk ve patriklik nizamnamesi ile hem Eçmiyazin'i dışarıda bırakarak Rusya'nın Osmanlı Ermenileri ile ilişkisini kesmeye, hem de siyasi bir nitelik almış olan "*Umumi Meclis*"i kaldırarak, Ermeniler arasındaki fırka tartışmalarından doğan ve cemaat içinde Patriğin otoritesini sarsan huzursuzluğu önlemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nin hukuk müşavirlerinden olan ve 1917'de Ermeni kilisesi hakkında bir eser yazan Hrant Vartabet, 1916'da gerçekleştirilen bu kilise reformunun gerekli olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, Osmanlı taraftarı olan Ermeniler çoğunlukta oldukları halde, Rusya'nın çeşitli oyunlarıyla Katogikos seçimlerini, Rus'un "*aleti*" olan Ermeniler kazanmışlar ve bunlar İstanbul Patrikliği kanalıyla Türkiye'deki yönetimle Ermenilerin arasını açmışlardı. Fakat şimdi yeni düzenlemelerle Osmanlı Ermenileri

¹³⁹ Cemalettin Taşkiran, s. 141.

¹⁴⁰ Ali Güler, s. 144.

Rus manevi hegemonyasından kurtuluyor ve Kudüs Katogikosluğu'nun görev alanı bütün Osmanlı mülküne münhasır kılınıyordu¹⁴¹.

Osmanlı Devleti, bu katliamları dünya kamuoyuna duyurmak, Ermeni propagandalarına haklı olarak karşı koyabilmek için basın yayın anlamında da birtakım faaliyetler yürütmüştür. 19 Şubat 1916 tarihli ve Trabzon, Erzurum ve Musul Vilayetlerine gönderilen şifre telgrafta; Ruslara kılavuzluk eden Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamları hakkında vesika toplanması; bunların yabancı ülkelerde yayınlanacağı bildirilmiştir. 5 Haziran 1916 tarihli Ermeni ve Rusların Diyarbakır ve Trabzon Vilayetlerinde yaptıkları katliamların belgeleri söz konusu vilayetlerden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. 6 Ağustos 1916 tarihli ve Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Mamuretül-Aziz ve Diyarbakır Vilayetlerine gönderilen şifre telgrafta; Ermeni çeteleriyle, Rusların Müslüman ahaliye yaptıkları mezalime dair elde bulunan vesika ve fotoğraflar istenilmiştir¹⁴².

Osmanlı Devleti, iyi geçinmek, çatışmamak için hiç olmazsa Ermenilerin tarafsız kalmalarını sağlamaya da özen göstermiştir. Bu bağlamda alınan olumsuz istihbarattan kaynaklanan bir tedirginlik olmasına rağmen Ermenilere karşı bir tavır alınmamıştır. Bunun kanıtlarından biri de 1915 yılı başlarında sansür işleriyle uğraşanlar arasında Ermenilerin önemli bir yer tutmasıdır. Çünkü yalnızca Ermeni olmalarından dolayı bir kısım Osmanlı vatandaşlarına karşı bir tavır alınmış olsaydı devlet hizmetinde ve önemli görevlerde onların çalıştırılması söz konusu olamazdı¹⁴³.

Ermenilerin hukuki durumları açısından takip eden idari düzenleme 1918 yılında, mütarekeden sonra kurulan Tevfik Paşa Hükümeti tarafından yapılmıştır. Bu düzenlemenin, İttihat ve Terakki Hükümeti'nce gerçekleştirilen 1916'daki düzenlemeye tepki olarak yapıldığı ve aynı dönemde alınan pek çok kararda olduğu gibi, "*mütareke*" ortamındaki siyasi oluşumların izlerini taşıdığı görülmektedir. Böylece 1916'daki İttihat ve Terakki Hükümeti'nin yaptığı düzenlemeler tamamen

¹⁴¹ Ali Güler, s. 146.

¹⁴² Hikmet Özdemir, "**Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar**", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2006, s. 145.

¹⁴³ Vahdet Keleşyılmaz, "**1914-1915 Ermeni Sorunu Bağlamında Teşkilat-ı Mahsusa**", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2006, s. 373.

yürürlükten kaldırılmış, Ermeniler tekrar 1863 Nizamnamesi'nin hükümlerine tabi olmuşlardır¹⁴⁴.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin daha meclisten güvenoyu aldığı gün, Ermenilerle ilgili olarak yaptığı bu idari düzenleme, hem Ermeni cemaati arasındaki siyasi gruplaşmaları, hem de bu unsur üzerindeki dış müdahaleleri tekrar gündeme getirebilecek bir düzenlemeydi. Hükümeti bu kararı almaya sevk eden etkenlerin başında, savaş sırasında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin özellikle Ermenilerle ilgili olarak yaptığı bazı çalışmaların İtilaf Devletleri'nce "*Türklerin savaş içindeki en büyük suçu*" olarak görülmesi bulunuyordu. Savaş sırasında bunu bir propaganda aracı olarak değerlendiren İngilizler, haksız barış şartlarını uygulamak için de aynı konuyu bir silah gibi kullanıyorlardı. Bu sebeple, Padişah Vahideddin ve Mondros Mütarekesi'ni imzalayan İzzet Paşa Hükümeti, çeşitli beyanlarıyla Ermenilere karşı yapılan haksızlıkların ortadan kaldırılacağını açıklamışlardı. Tevfik Paşa Hükümeti, İzzet Paşa Kabinesi'ne göre, İttihat ve Terakki muhaliflerinin ve İngiliz tesirine açık olan üyelerin daha çok olduğu bir hükümetti ve bu nedenle hükümetin azınlık veya gayrimüslimlerle ilgili siyaseti de İtilaf Devletleri'nin siyasetlerinden pek farklı olmayacaktı. "*Savaş sırasında yapılmış haksızlıkları gidermek, gayrimüslimlere memurluk, ayanlık, nazırlık vermek*" bu siyasetin ana hatlarını oluşturuyordu¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Ali Güler, s. 146.

¹⁴⁵ Ali Güler, s. 148.

İKİNCİ BÖLÜM TRABZON VE JEOPOLİTİĞİ

2.1. XIX. YÜZYILIN SONLARI XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TRABZON ŞEHİRİ

2.1.1. Trabzon'un Jeopolitik Konumu ve Kısa Tarihi

Trabzon'un daha ilk çağlardan beri Doğu Karadeniz kıyılarının hemen hemen tek önemli limanı olması, bu limanın öteki iskelelerden farklı olarak, Anadolu içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güç takip edilen bir yol aracılığıyla geniş bir hinterlanda sahip olmasından ileri gelmiştir. Bu yol sayesinde Trabzon, tarihi boyunca büyük ülkelerin ticaret limanı rolünü oynamıştır¹⁴⁶.

Karadeniz'in mavi suları ile yeşilin buluştuğu Trabzon şehri, kurulduğu M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren bu özelliği yüzünden siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan önem kazanmış ve bir rekabet alanına dönüşmüştür¹⁴⁷. Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin orta kesiminde parçalı bir kıyı üzerinde kurulmuştur. Şehrin kurulduğu alan Değirmendere'den Ayasofya Mahallesi'ne kadar uzanmaktadır. Bu alan içerisinde şehir, deniz kenarından Soğanlı, Zigana, Canikdağ silsilesi ile doğal bir sınır teşkil etmekte, doğusunu da Kafkas dağları kaplamaktadır. Yüksek dağ eteklerinden doğan akarsular birbirine paralel vadiler içinden akarak denize ulaşmaktadır. Dağlarla çevrili bu kıyı kuşağı, dört mevsim ılıman ve çok yağmurlu bir iklime sahiptir. Yıllık ortalama sıcaklık 14,6° dir. İklimden dolayı şehir ve çevresinin bitki örtüsü çok zengindir. Evlerin bahçelerinde çeşitli meyve ağaçları ve süs bitkileri bulunmaktadır. Bunların arasında başka bir yerde yetişmeyen Karayemiş (Taflan)'in ayrı bir değeri vardır¹⁴⁸.

Şehrin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarılarla inen Değirmendere, Zağanos deresi ve Kuzgun dere gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren 6-8, 15-20, 110-120 m. yüksekliğinde birtakım basamaklara ayrılır. Trabzon şehri, yükseklikleri 200 metreyi geçen bu tepelerin kuzey eteğinde, yamaç eğiminin biraz hafiflediği kesimlerden başlayarak, bir amfi tiyatro gibi, alçak yarıların üstüne kadar

¹⁴⁶ Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", İslam Ansiklopedisi, MEB, 12/1. Cilt, İstanbul, 1997, s. 456.

¹⁴⁷ Haşim Karpuz, **Trabzon**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 1.

¹⁴⁸ Haşim Karpuz, s. 5.

mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarlar üstünde kalır ve denizle doğrudan doğruya temasa gelmez¹⁴⁹.

Rusların 1916- 1918 yıllarında tuttıkları raporlara göre Trabzon eyaleti 1500 verstlik¹⁵⁰ bir araziye kapsar. Değirmendere Çayı ile birbirinden ayrılır. Bu sahalar birbirinden farklılık arz eder ve adı geçen çayın doğu tarafında kalan kısım Trabzon; batı tarafında olan kısım ise Platana diye (Plulathane-Akçaabat) adlandırılır¹⁵¹. Eyaletin yukarı tarafı tamamıyla dağlıktır. Doğu tarafı batıya oranla daha taşlık ve geçilmesi zordur. Eyaletin güneydoğusu baştanbaşa ormanlar ile kaplıdır. Yapı işlerinde kullanılabilir çok az ağaç vardır. Dağların zirvesinde ağaçları kesmek için onları kayalardan indirmek çok zorlu bir iştir. Yaşam alanları esasen vadilerdedir; ancak pek az dağ yamaçlarında yapılmış yerleşim yerleri de görülür. Eyaletin civar yerlerle ulaşım yolları deniz kenarından ve Erzurum yoluylaadır. Buraya başka yerden yol yoktur. Köylerden ulaşım vadiler aracılığıyla yaya olarak yapılır, geçitlerin aşılması zor olduğundan buralardan sadece yaya olarak gitmek mümkündür¹⁵².

Doğu yakasında yamaçlara ekilen fındık bağları, onlardan toplanan ürün ve hayvanlar başlıca gelir kaynaklarıdır. Batıda 83 köyden oluşan Platana'da durum tamamen farklıydı. Çayın vadisi rahat ve geniştir. Dağlar çok yüksek olmayıp, toprak verimlidir. Burada yaşayanlar buğdaydan başka, geniş arazilerde tütün ve zeytin de ekerler. Doğu tarafında mısır, fındık; batı tarafında ise tütün ve zeytin gibi ürünler yetişir. Orada kaliteli tütün üretilir¹⁵³.

Trabzon, ilk çağlardan beri bölgenin tek ticaret merkezi olmuştur. Çin'den gelen ipek yolu Erzurum, Bayburt, Gümüşhane üzerinden Trabzon limanına ulaşıyordu. Şehrin ekonomisi ticaret, tarım, balıkçılık ve el sanatlarına dayanıyordu¹⁵⁴.

13. yüzyılın ilk yarısında Trabzon; zenginliği, bakımlılığı, büyük yapıları, ılımlı havası, bereketli toprağı, bol ve şifalı suları, sık ormanları zeytin ağaçları ve

¹⁴⁹ Şehabettin Tekindağ, s. 455.

¹⁵⁰ Verst: Rus uzunluk ölçü birimi. 1500 verst=1590 km

¹⁵¹ Yazarın tespitinde yanlışlık vardır. Zirâ, Değirmendere Çayı Trabzon ve Akçaabat'ı birbirinden ayırmaz, Beşirli Deresi ayırır. Yani söz konusu dönemde Trabzon Değirmendere Çayı'nın doğusunda değil, batı yakasında kalır.

¹⁵² Enver Uzun, **Rus Hesabatlarında Trabzon**, Mor Taka Yayınları, Trabzon 2009, s. 79.

¹⁵³ Enver Uzun, s. 80.

¹⁵⁴ Haşim Karpuz, s. 6.

üzüm asmaları ile anılmaktaydı. Başka ülkelere kendi ürünü olarak şarap, tuzlu balık, işlemeli elbise, renkli kumaş, çamaşırlık bez ihraç ediyordu¹⁵⁵.

Halkın başlıca geçim kaynaklarından biri de balıkçılıktı. Kânunnâmelerde her balık çeşidinden ayrı ayrı öşür alınmasının belirtilmesi, balıkçılığın gelişmiş olduğunu gösterir. Trabzon'un çarşısında dünyaca tanınmış kuyumcular bulunur, buhurdanlık, kılıç, gülsuyu kutusu, Gorgoroğlu ve Aşçı bıçakları burada işlenirdi. 1869'da Trabzon çarşısını gezen Devrolle, burada İran, Horosan ve İzmir'in en güzel halılarını, Halep, Diyarbakır ve Bursa'nın en güzel kumaşlarını, en pahalı taşları, antika silahları, eski devirden kalmış paraları görmüştü. Genellikle Ermeni olan terzilerden, şekerciler, lokumcular, kavurmacılar ve diğer yiyecek satanlardan bahseder. Ayrıca pazarın en dikkate değer kısmının arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeler ve bakırcılar olduğunu belirtir. Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhane sancaklarından oluşan bu vilayet, 12.375 mil karelik bir alanı kapsamaktadır. 1800'lü yıllarda Trabzon, Anadolu'da tüketim amaçlı hububat ithali yapmak zorunda olan tek vilayettir¹⁵⁶.

İkliminin uygunluğu nedeniyle bağlarında yetişen üzümlerinden şıra ve şarap üretilerek ihraç edilirdi. Fındık ve zeytin daha çok eyaletin batı sahillerinde, yani Sürmene, Akçaabat, Trabzon ve Giresun civarlarında yetiştirilirdi. Trabzon'a özgü siyah kiraza benzer "*karayemiş*" denilen meyve, Beşiktaş'ta Yahya Efendi tarafından yetiştirilmeye çalışılmışsa da tutmamıştır¹⁵⁷.

Karadeniz sahilinde kurulu bir liman şehri olarak Trabzon, deniz yoluyla İstanbul'dan doğu ve kuzey istikametine seyahat veya ticaret düşüncesiyle giden yolcuların uğrak yeri olması yanında, güneyden Gümüşhane ve Bayburt güzergâhıyla hem Anadolu'nun iç kısımlarına hem de Erzurum üzerinden güney Kafkasya ve İran'a giden yolun başlangıç noktasında bulunması sebebiyle diğer liman şehirlerinden daha önemli bir konuma sahipti. Nitekim bu önemi dolayısıyla tarih boyunca daima siyasilerin cazibe merkezi olan Trabzon, Eskiçağ'dan itibaren çeşitli devletlerin önemli şehirleri arasında yer almıştır¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Mahmut Goloğlu, *Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 6.

¹⁵⁶ Ahmet Halaçoğlu, "*İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)*", *Belleten*, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 892.

¹⁵⁷ Şehabettin Tekindağ, s. 470.

¹⁵⁸ Mahmut Ak, "*İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon*", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 34.

İdrisi, Mukaddesi gibi Ortaçağ coğrafyacıları ise şehre, Trabezunde veya Atrabezuni demişlerdir. Bazı batılı yazarlar Trabezonde, Trabexonda, Trabezonda, Trebisond, Trapezunt, Trabison şeklinde okuyarak, anlamının da "*Kum renginde iki başlı gümüş kartal yuvası*" olduğunu belirtmişlerdir. Andre Benincasa ise anlamının "*altın kartal ağzı*" olduğunu söylemektedir¹⁵⁹.

İlkçağ'da şehre "*masa*" manasına gelen Trapezus, Trapeza deniliyordu. Trapezus adını, kalelerin bütününe değil de bunlardan ilk kurulmuş birine, mesela dik yarlar üzerindeki Aşağı hisara verilmiş saymak daha uygun görünmektedir. Şehrin bu görünüşü, Trabzon'a ait en eski paralardan biri üzerinde bir masa şeklinin bulunmasıyla da teyit edilmektedir¹⁶⁰.

Tarihi kayıtlarda Trabzon şehrinden ilk olarak bahseden yazar, bölgeye M.Ö. 400 yılında gelen Ksenophon'dur. O'nun verdiği bilgilere göre Doğu Karadeniz'de yaşayan kavimler Kolhlar, Driller, Mossinoikler, Haibler ve Tibarenler olmakla beraber Faruk Sümer'e göre bunlar kesinlikle Yunanlı değillerdi. Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Kimmerler'den sonra İskitler, Medler ve Persler hâkim olmuştur.¹⁶¹ Ayrıca Ksenophon, Onbinlerin Dönüşü sırasında kente geldiği sırada anakent ve kolonisi arasında bir bağlantı olduğunu ve Trapezus'un Sinope'ye vergi verdiğini belirtmektedir¹⁶².

Şehir, M.Ö. 331'de Büyük İskender'in hâkimiyetine girdi. M.Ö. 280'de ise Sinop'ta ortaya çıkan Mithridates ailesinin hükmü altına girdi. Büyük Mithridates zamanında Trabzon, Pontus devletinin maden, kereste ve gemi ihtiyacını karşılıyordu. Sonrasında Trabzon, Roma'nın hâkimiyetine geçti. Vespasianus devrinde (M.S. 69-79) Trabzon'u Sattala (yukarı Kelkit havzası) üzerinden Anadolu'ya bağlayacak askeri yol ile sahil yolu inşa edildi. Bu sayede İran, Yukarı Mezopotamya ve Doğu Anadolu ile ticaret yapma imkânı bulan Trabzon önemli ölçüde gelişti. Şehrin canlılığı, M.S. 258 yılında imparator Valerianus zamanında (M.S. 253-260) Gotların burayı ele geçirip, yağma ve tahrip etmelerine kadar devam etti. Bundan sonra Trabzon İlkçağ'da sahip olduğu parlaklığını kazanamadı. Bununla beraber İmparator Dioklesian (M.S. 284-305) tarafından şehir yeniden mamur hale

¹⁵⁹ Mahmut Ak, s.29.

¹⁶⁰ Şehabettin Tekindağ, s. 456.

¹⁶¹ Kenan İnan, "**Trabzon'un Fethi**", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 141.

¹⁶² Mehmet Özsait, "**İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi**", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s 38.

getirildi. Bu devirde İran aracılığıyla Orta Asya ve Hindistan'dan gelen mallar, Trabzon liman üzerinden, İstanbul'a sevk edilmekte ve buradan da Akdeniz ve Avrupa'ya gönderilmekteydi¹⁶³.

İlk olarak VI. yüzyılda Bulgarlar, Bizans'la giriştikleri mücadelenin sonucunda Trabzon ve çevresini kendilerine yurt edinmişlerdir¹⁶⁴. Arapların Anadolu fetihleri sırasında şehir Müslümanların hâkimiyetine girmediyse de, Müslüman tüccarlar sıklıkla Trabzon'a uğramışlardır. XI. yüzyılın ortalarında Alp Arslan, Anadolu'ya girmeden Trabzon ve çevresinde Gürcülerle yoğun mücadelelere girişmiş ve Trabzon yakınlarına kadar önemli bir bölgeyi ele geçirmiştir¹⁶⁵.

Bölgedeki Türk varlığı ve etkisi giderek artan bir biçimde kendisini hissettirmiş, Trabzon'un Melikşah zamanında bir ara Selçukluların eline geçtiği fakat kısa bir süre sonra buranın valisi Theodos Gabras tarafından geri alındığı anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu devleti, Trabzon'u adeta tecrit etti; 1194'ten itibaren Samsun limanının bir kısmı Selçukluların eline geçince, Trabzon'un İstanbul ile münasebeti güçleşti. Trabzon, Aleksios Komnenos I. (1204-1222) devrinde büyük bir refaha kavuştu ve devletin sınırları da genişledi¹⁶⁶. Böylece Trabzon, Sultan II. Mehmet'in fethine kadar Bizans tarafından yönetilmiştir.

Trabzon, X. yüzyıldan itibaren bölgenin en önemli merkezi konumundaydı. İpek yolunun Karadeniz'e açılan kapısı olmakla beraber Suriye'den gelen tüccarlar için de önemli bir güzergâhtı¹⁶⁷. İşte bu konumu şehrin siyasi önemini arttırmakta ve bölge üzerindeki mücadeleler için geçerli bir sebep oluşturmaktadır.

Trabzon İmparatorluğu terimi coğrafi olarak çok küçük bir araziyi kapsamaktadır. Batum'dan Uniya ya da Coroh' tan Termodon'a kadar olan imparatorluğun Trabzon'da kendisine özgü siyasi ve ekonomik hayatı olmuştu. Az sayıda halkın yaşamış olduğu bir yerde onun güçlü rakipleri olmamıştı¹⁶⁸. Bunlar her ne kadar kendilerini İmparator olarak görseler ve çeşitli tarihçiler tarafından bu şekilde adlandırılırsalar da aslında gerçek böyle değildir. Örneğin bu konuda en çok değerlendirmelerde bulunan J. P. Fallmerayer bile bu yanılgıya düşmüştür. Aleksios

¹⁶³ Şehabettin Tekindağ, s. 457.

¹⁶⁴ İbrahim Tellioglu, **Osmanlı Hâkimiyeti'ne Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Serander Yay. Trabzon 2007, s. 69.

¹⁶⁵ İbrahim Tellioglu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 51.

¹⁶⁶ Şehabettin Tekindağ, s. 458.

¹⁶⁷ İbrahim Tellioglu, **Trabzon Rum Devleti**, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 8.

¹⁶⁸ Enver Uzun, s. 45.

Kommenos'un tamir ettirdiği bir kiliseye yazdırdığı kitabede kendisini, "*İmparator ve tekmil Anadolu'nun mutlak hâkimi, büyük Komnenos*" olarak tanımlaması ve Panaretos Kroniği'nin bunu teyit etmesi birçok tarihçiyi yanıltmaktadır. Nitekim İznik ve Teselya-Epirus'ta ortaya çıkanlar da aynı unvanı kullandığı gibi aynı dönemde Erzincan'a hâkim olan Mengücekli beyi Behramşah'ta kendisini "*Rum ülkesinin hâkimi*" olarak görmektedir¹⁶⁹. Bu da bize 1204 yılı itibariyle Anadolu'da Bizans'ın mirasçısı olarak çeşitli beyliklerin ortaya çıktığını göstermektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu devletler belki de bir imparatorluğun parçaları olmaları sebebiyle kendilerini imparatorluk olarak adlandırmışlar ve Bizans'ın mirasına sahip çıkmaya çalışmışlardır.

1253'te Moğolların siyasi gücünü Tebriz'e kaydırmasından sonra, Uzak-Şark'a kadar uzayan Erzurum-Tebriz yolu ile Karadeniz-İran ticaret yolunun en önemli bir noktası haline gelen Trabzon ve limanı, yeniden gelişmeye başladı. Fakat XIV. yüzyılın başlarında, bu ticaret, Trabzon'da özel bir konsül tarafından idare edilen Ceneviz kolonisinin eline geçti. Bunlar, imparator Aleksios II. (1297-1330) zamanında Trabzon'da birçok ticari ayrıcalıklar elde ettiler. Bu sırada İlhanlılara tabi olan Trabzon'un muazzam bir şehir olduğuna işaret eden Kazvini, her sene haraç olarak İran'a üç tümen verdiğini belirtir. 1320'den sonra Moğol nüfuzu azalınca, Trabzon İmparatorluğu'nun toprakları Türkmenlerin saldırılarına maruz kaldı¹⁷⁰.

İlk zamanlarda Akkoyunlular'a, Yıldırım Bayezid devrinde de Osmanlılara vergi veren Rumlar, Ankara savaşı ile rahatlamışlardır. David Komnenos'un, Uzun Hasan'ın gayretleriyle Osmanlılar aleyhine oluşturulmaya çalışılan ittifaka dâhil olması kendi sonunu hazırlamış ve Fatih'in başlattığı askeri faaliyetler Trabzon'un fethiyle sonuçlanmıştır. (1461)¹⁷¹.

1404'te Trabzon'a giderek imparator ve oğluyla bizzat görüşen İspanyol elçisi Clavijo, Trabzonluların Bayezid'e vergi verdiklerini belirtir¹⁷². 1397'lerde Giresun'da hâkim olan Bayramlı beyliği yıkılınca Giresun Kalesi'ni geri alan Trabzon Rum devleti Akkoyunlular'ın desteği ile ayakta durmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed,

¹⁶⁹ İbrahim Tellioglu, **Trabzon Rum Devleti**, Serander Yay., Trabzon 2009, s. 14.

¹⁷⁰ Şehabettin Tekindağ, s. 459.

¹⁷¹ Mahmut Ak, s. 24.

¹⁷² Şehabettin Tekindağ, s. 460.

Trabzon seferine çıktığında Giresun hattında bulunan Çepnilerin de yardımını alarak bölgede etkin olmaya başlamıştı¹⁷³.

1451'de Kalo İoannes, bir yandan Sultan II. Mehmet'e tabi olurken, diğer taraftan hem Uzun Hasan ile hem de, Papa Calixtus III. ile temasa başlamış, İstanbul'un fethinden sonra Trabzon'a gelen birçok ailenin de ilticasını kabul etmişti. Bu durum Fatih'in Trabzon seferine çıkmasına sebep oldu. Trabzon, kendisini savunmaya hazırlandıysa da Osmanlı ordusunun kaleyi karadan ve denizden kuşatması üzerine, halkın maneviyatı bozuldu; cesaretini kaybeden imparator, Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun'dan yardım istedi¹⁷⁴.

1459'da David, Burgondia Dükası Filip'e yazdığı yardım talebi içerikli mektubunda en yakın müttefiği olarak Uzun Hasan'ı belirtmekte ve onunla beraber Osmanlı tehlikesine karşı Batı-Hıristiyan dünyası ile temasa geçmektedir. Fatih, 1461 yılında sefere çıkarak Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını tamamen ele geçirmiştir. Fatih, Trabzon'a giderken bilinen yolları takip etmeyip, Kelkit civarına geldiğinde ordusunu ikiye ayırmış, kendisi doğudan, veziri Mahmud Paşa ise batıdan Trabzon'u ele geçirmek için dağları geçerek Trabzon'a varmış ve Osmanlı ordusunun böyle bir güzergâhı izleyemeyeceği tahmininde bulunan Trabzon imparatorunu gafil avlayıp şehri almaya muvaffak olmuştur¹⁷⁵. Trabzon'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin yapılanması karşısındaki engeller kaldırılmış ve Türkler açısından Karadeniz hâkimiyeti güçlenmiştir¹⁷⁶.

Fatih Sultan Mehmet, fethettiği yerlerin zengin şehir halkını İstanbul'a yerleştirirdi. Sinop, Kastamonu, Konya, Aksaray gibi büyük şehirlerden İstanbul'a aileler göndermişti. Trabzon Kalesi içindeki şehir halkının önemli bir bölümünü de İstanbul'a gönderdi. Bunlardan İslamiyet'i kabullenenler şehir içine, Hıristiyan kalanlar şehir dışında kurulan köy ve mahallelere yerleştirildi. Trabzon'da kalan zengin Hıristiyan aileler de kale dışına çıkarıldı¹⁷⁷.

Fetihle başlayan bu süreç, bölgede hâkim, sosyal, siyasi ve kültürel yapının Osmanlı-Türk medeniyetine evrilmesiyle sonuçlanmıştı. Doğu Hıristiyanlığı'nın Anadolu'daki son siyasal kalıntısı bu şekilde ortadan kalkmış oluyordu. Trabzon'un

¹⁷³ Kenan İnan, s. 142.

¹⁷⁴ Şehabettin Tekindağ, s. 461.

¹⁷⁵ Kenan İnan, s. 145.

¹⁷⁶ Mikail Bayram, "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u Fethedişinin Gerekçeleri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 140.

¹⁷⁷ Mahmut Goloğlu, s. 10.

fethedilmesi Roma devrini sona erdirmesi yönüyle İstanbul'un fethi kadar önemlidir. Bundan sonra özelde Trabzon, genelde ise Karadeniz toplumsal hayatında egemen kültür Osmanlı-Türk kültürü olacaktır. Toplumsal hayatta Rumlar ile Türkler arasında ortaya çıkan gerilim, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde pek fazla sorun çıkarmadı; Osmanlı Devleti'nin güçten düştüğü XIX. yüzyılda ise önemli anlaşmazlıkların ve çatışmaların odağını oluşturdu¹⁷⁸.

Fatih, Trabzon'un idaresini, 400 seçkin askerle birlikte, donanma komutanlarından Gelibolu sancak-beyi Kazım Bey'e bıraktı. Bundan sonra gittikçe artan bir hızla Niksar, Lâdik, Bafra, Osmancık, Çorum, Tokat, Samsun gibi civar şehirlerden Türk-Müslüman aileleri Trabzon'a yerleştirilmiştir. Şehzade Selim, 1487-1510 arasında sancak beyliğinde bulunmuş olup, bu devrede, Çerkezistan ve Gürcistan'a akınlar yapmıştır¹⁷⁹.

Trabzon, Çaldıran seferi sırasında, Romalılar devrinde olduğu gibi, bir üs vazifesi görmüş, Sultan Süleyman tahta geçince Batum sancağı ile birleşerek yeni bir eyalet haline getirilmiştir. Şehir, XVI. asırdaki İran savaşları sırasında da ordunun iâşe ve ikmal için bir üs olarak kullanılmıştır. Trabzon'u 1461'de ziyaret eden Evliya Çelebi, eyalet paşasının burada oturduğunu, Trabzon Sancağı'nda 43 zeamet, 226 tımar bulunduğunu belirtmektedir. I. Selim devrinden beri devam eden Laz-Çepni-Gürcü rekabeti yüzünden çatışmalar şiddetlenmiş ve XVIII. asırda Trabzon havalisinde birtakım derebeyler türemeye başlamıştı. Bu yüzden 1754'e kadar Trabzon valiliğinde bulunan Hekimoğlu Ali Paşa, mütegalibeyi tedip ve derebeylerini tenkil ettiği gibi, Trabzon'daki yolları da açtırdı¹⁸⁰.

XIX. asrın ilk başlarında Rize ve Hopa taraflarının ayanı olan Tuzcuoğulları isyan edip Trabzon'u ele geçirdiler. Devlet, bir firkateyn, bir korvet, bir şalope ve daha birkaç küçük gemiden oluşan bir donanmayı Trabzon valisinin emrine gönderdiği gibi isyanı bastırmak için asker ve bol miktarda cephane yolladı ise de isyancılar Trabzon kapılarına dayanarak 26 Temmuz 1816'da şehre birkaç saatlik mesafede bulunan Akçaabat ile Tonya'yı aldılar. Trabzon ve civarını kendi taraftarlarına vererek, Trabzon'daki devlet kuvvetlerini bertaraf eden Tuzcuoğlu, Rize ve Trabzon çevresinin hâkimi olup, hükümetin nüfuzunu hiçe indirdi. Fakat çok

¹⁷⁸Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler", Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler, İstanbul 2009, s. 187.

¹⁷⁹Şehabettin Tekindağ, s. 463.

¹⁸⁰Şehabettin Tekindağ, s. 464.

geçmeden hükümeti temsil eden Çeçenzade ve Süleyman Paşa yeniden Trabzon'a hâkim oldular. Memiş Ağa teslim olmayı kabul etmeyince, üzerine kuvvetler sevk edilip öldürüldü¹⁸¹.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki gücü azalmış ancak şehir ve liman önem kazanmış, konsolosluk düzeyinde uluslar arası bir merkeze dönüşmüştür. Trabzon ticareti Kırım savaşıyla büyük bir ivme kazanmış, Birinci Dünya Savaşı ise bu gelişmeyi önemli ölçüde yavaşlatmıştır. İngiliz konsolosluğuna bağlı 92, Avusturya Konsoloslukuna bağlı 29, İtalyan Konsoloslukuna bağlı 51, Fransa Konsoloslukuna bağlı 51, Rus Konsoloslukuna bağlı 320 vatandaş bulunuyordu¹⁸². Bu bilgiler Trabzon'un 11 konsolosluk ve çeşitli milletlere ev sahipliği yapan çok kültürlü ve uluslar arası bir merkez olduğunu göstermektedir. Ancak zamanla Trabzon, bu avantajlı konumunu kaybetmiştir.

Trabzon halkı 1800'lü yılların sonlarına doğru ekonomik açıdan zor bir döneme girmiştir. Mevcut belge ve bilgiler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle çiftçiler bu durumdan en çok zarar gören kesimdir. Marabalık ilişkisini ayrıntılı bir şekilde açıklayan Boryan, Trabzon ile ilgili şu ilginç bilgileri aktarmaktadır:

Trabzon bölgesinde Müslüman olan Oflu köylüler yaşar. Yaklaşık 60-70 bin kişi. 1893 yılında aşar nedeniyle mültezimle aralarında anlaşmazlık çıkar. Oflular, mültezimin haksızlığını protesto ederler, kaymakama, valiye şikâyetle bulunurlar ve sultana telgraf gönderirler. Hiçbir cevap alamazlar ve şikâyetleri sonuçsuz kalır. Bunun üzerine Oflular, II. Wilhelm'e telgraf çekmek için Batum'a bir heyet yollarlar. Telgraf şöyledir: *"Kayzer, sen bizim sultanımızın samimi dostusun. Sultan'ın kendi yazdığı kanunları tatbik etmelerini emir vermesi için, senin aracılığını rica ediyoruz, yalvarıyoruz. Vergi toplayıcıları bütün kanunlara karşı gelerek ve onları ihlal ederek bizleri soyuyor. Eğer sen bizi bu dayanılmaz durumdan kurtaramazsan, yalvarırız iltica edecek, gidecek bir yer ayarla."* Wilhelm, telgrafi aldıktan sonra İstanbul'daki elçisi aracılığıyla sultana şikâyeti bildirir. 1894 yılında inceleme yapmak üzere iki müfettiş gönderilir, ancak meselenin üstü örtülür¹⁸³.

¹⁸¹ Mahmut Goloğlu, s. 147.

¹⁸² Ahmet Karaçavuş, s. 224.

¹⁸³ Mehmet Perinçek, s. 28.

Ekonomik açıdan yaşanan sıkıntılar suç oranında da önemli artışların yaşanmasına sebep olmuştur. Longworth, 1 Şubat 1892 tarihli raporunda, vali Ali Bey zamanında, Trabzon'da halk güvenliği açısından "*gözle görülür bir gelişme*" olduğunu vurgulamıştır. Raporda, söz konusu yıl içerisinde mahkemece verilen cezalarda, mahkeme üyeleri hapis, ömür boyu hapis gibi cezaları imzalamakta isteksiz davranmaktadır. Ancak mahkemeyi bekleyen suçluların bazen hapiste unutulduğu da vakidir. 1892 yılında meydana gelen bir kolera salgını nedeniyle, mahkemeler kolera korkusundan neredeyse tamamen kapanmıştır¹⁸⁴.

Trabzon şehri, tüm bu ticari avantajlarına rağmen Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ekonomik anlamda önemli sıkıntılar yaşamıştır. 1890'lı yıllarda Trabzon'da görev yapan İngiliz Konsolos Longworth, raporunda, Trabzon'da mali durumun, ürün ve âşâr gelirlerinin iyi olmasına rağmen, problemlili olduğunu yazmaktadır. Öte yandan Haziran 1891'de meydana gelen sel nedeniyle yolların ve köprülerin zarar gördüğü, trafik ve ticaretin düzgün bir şekilde yürümesi için bunların acilen tamir edilmesi gerektiği ve tabii olarak para gerektiren bu durumun da ekonomiyi olumsuz etkileyeceği tahmin edilmiştir. Longworth, 1897 tarihli raporlarında da vilayetdeki ekonomik durumun hiç tatmin edici olmadığını belirtmekte ve bu durumu, "*yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim*" şeklinde tanımlamaktadır¹⁸⁵.

2.1.2. Trabzon'un İdari ve Nüfus Yapısı

Trabzon fethedildiği zaman civarda bulunan Lazlar, İslamiyet ile temasa geçerek, Şafî mezhebini kabul ettiler. Kâtip Çelebi, bölge kavimlerini Lezgi, yani Mergil, Gürcü, Ahbaz, Çerkes ve Laz olarak saydıktan sonra, bu sonuncuların Trabzon'a en yakın bir yerde oturduklarından, Trabzon'un doğusundaki dağlarda Çepni ve Lazlar ile birlikte yaşayan Türkmenlerden bahseder. Mütarekeden önce Trabzon'da bulunan Rumların çoğunluğu sonradan buraya yerleştirilmiş veya son iki asır içinde civardaki bölgelerden buraya gelmişlerdir. Şemseddin Sami, Trabzon'dan 12 saatlik bir

¹⁸⁴ Ahmet Halaçoğlu, "*İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)*", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 895.

¹⁸⁵ Ahmet Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 891.

mesafede bulunan Kurum köyleri adındaki 9 köy halkının, Müslüman oldukları halde, eski Yunancaya benzer bir Rum lisanı konuştuklarına işaret eder¹⁸⁶.

1486 yılında yapılan ilk tahrir göre 132 haneden oluşan Ermeni cemaati, Hıristiyanların % 15,46'sını oluşturmaktaydı. Bu tahrir ve bunu takip eden diğer tahrirlerin göstermiş olduğu sonuçlara göre şehirdeki Ermeni Ortodoksların toplam nüfusa oranı şu şekildeydi: 1486 yılında %11,32; 1520'de 151 hane ile toplam nüfusun %11,80'ini; 1554'te 109 hane ile %9,07'sini ve 1583 yılında ise 123 hane ile %5,59'unu oluşturmaktaydılar¹⁸⁷.

16. yüzyılda Trabzon'un nüfusu 6-11 bin civarındadır. 17. ve 18. yüzyıllarda bu sayı artmakla beraber 19. yüzyılda dış ticaretteki büyümeyle beraber kentin nüfus yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. 1813'te Trabzon'a gelen bir İngiliz seyyahı Müslim ve gayrimüslim toplam nüfusun 15 bin civarında olduğunu söylemektedir. 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra ortaya çıkan imkânlar, komşu şehirlerin halkını Trabzon'a çekmeye başladı ve 1835 yıllarında şehrin nüfusu 20-24 bini Müslüman, 3-4 bini Rum ve 2-3 bini de Ermenilerden olmak üzere 25-30 bin civarına ulaşmıştır¹⁸⁸.

Osmanlı şehirleri, cemaat merkezli oluşmuştur. Bu sebeple Osmanlı kentlerinde yerleşim düzeni de çeşitli dinsel ve etnik grupların dağılımına göre ortaya çıkmıştır. Müslüman mahallesinde caminin yerine getirdiği görevi gayrimüslim mahallesinde havra ya da kilise yerine getiriyordu. XIX. yüzyılda şehrin sur içi ve güney bölümlerinde Türkler yaşamaktaydı. Rumlar kentin batısında, Ermeniler ise Gavur Meydanı ve çevresinden oluşan orta-batı Trabzon'da yerleşmişlerdi. Trabzon'un batısında yer alan Sotğa ve Faroz mahallelerinde ise Müslümanlar ve Rumlar karışık yaşıyorlardı¹⁸⁹.

1817-1819 yıllarında Karadeniz'de inceleme gezisi yapan M. Bıjışkyan ile 1847'de bölgede inceleme yapan Ermeni asıllı Doktor Perunak Feruhan Bey'in verdiği bilgiler, birbiriyle örtüşmektedir. Bu kişiler, şehrin batısı ve kale içinin Türkler tarafından yerleşilmiş olduğunu, kuzey-doğusunun ise gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtmektedirler. Ermenilerin yaşadığı mahalleleri 17-18 civarında

¹⁸⁶ Şehabettin Tekindağ, s. 475.

¹⁸⁷ Özgür Yılmaz, s. 193.

¹⁸⁸ Ahmet Karaçavuş, " XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 432.

¹⁸⁹ Ahmet Karaçavuş, s. 190.

abartılı olarak göstermektedirler¹⁹⁰. Ancak XVIII. yüzyılda Trabzon Şer'iyeye Sicilleri ile ilgili araştırmalar şehirde Müslüman nüfusun görülmediği dört mahalle olduğunu belirtmektedir¹⁹¹. Bu durumun, bu yazarların Trabzon'un bir Müslüman şehri olmadığı imajını yaratma isteklerine hizmet etmeyi amaçladığı ortadadır. XIX. yüzyılda Müslümanlar, kentin orta ve batı kısımlarında, gayrimüslimler de doğu bölümünde yaşamaktaydılar. 1870 ve 1871 tarihli vilayet sâlnâmelerinde Trabzon'da 32 mahalle gösterilmektedir. 1876 tarihli sâlnâmede ise mahalle sayısı 37 olarak gösterilmektedir¹⁹².

Trabzon eski Valisi Yusuf Paşa tarafından yayımlanan istatistikte Trabzon vilayetinin 1879 yılındaki nüfusunu 15.954 Ermeni, 66.828 Rum, 365.098 Müslüman olarak göstermektedir¹⁹³.

Trabzon Ermenilerinin Ani ve Hemşin'den geldikleri, Ermenilerin Gregoryen ve Katolik mezheplerine mensup olduklarını ve aralarında mezhep kavgaları olsa da Osmanlı Devleti, bu konuda titiz davranmış, Gregoryen olup ta Katolik ya da Latin olmak isteyen Ermenilere izin vermemiştir¹⁹⁴. Trabzon'daki Ermenilerin meslek gruplarına bakıldığında kuyumculuk, semercilik, kunduracılık, doğramacılık, terzilik, demircilik, kahvehane işletmeciliği, konsolos tercümanlığı, kahvecilik, berberlik, tütüncülük, Ermeni okullarında öğretmenlik gibi işlerle uğraştıkları görülmektedir¹⁹⁵.

Birçok inanç ve etnik kökenden oluşan bu şehir, idari anlamda da hassas bir yapıya sahiptir. Osmanlı Devleti, idari anlamda önemli sıkıntılar yaşamaktadır. Ancak Longworth'un 1892 yılında gönderdiği raporunda, bu yılda Trabzon'da vali olarak görev yapan Ali Bey hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Onun valiliği sırasında Trabzon'da hükümet işleri daha süratle halledilmeye ve görevlerinde aksaklık yapan yöneticiler cezalandırılmaya başlanmıştır. Ancak Ali Bey'in bu azmi, dürüstlüğü, vatanseverliği ve halk sevgisine rağmen, ona karşı birçok entrika hazırlanmasına da sebep olmuştur. 1892 yılı Mayıs ayının başında Ali Bey'in yerine Kadri Bey vali olarak atanmış ve ona göre bu değişiklik pek tatmin edici olarak bulunmamıştır. Kadri Bey'in ise mizaç olarak çok çalışkan, güler yüzlü, cömert,

¹⁹⁰ Ahmet Karaçavuş, s. 192.

¹⁹¹ Kemal Çiçek, "Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslüman-Gayrimüslim İlişkileri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 244.

¹⁹² Ahmet Karaçavuş, s. 194.

¹⁹³ Bilal N. Şimşir, s. 254.

¹⁹⁴ Ahmet Karaçavuş, s. 216.

¹⁹⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 128.

kolay ulaşılabilir, neyin doğru olup olmadığına karar vermede her zaman kararsız, çoğu zaman ise yanlış karar veren bir görevli olduğuna dikkat çekilmektedir¹⁹⁶.

1894 tarihli yöneticilerin özelliklerini belirten rapora bakıldığında, Trabzon bölgesinde yöneticilerin genellikle genç ve başarılı olduğu görülmektedir. Longworth'un, raporunda, "*bütün vilayetler Trabzon gibi yönetilse, Türklerin kötü yönetiminden çok az şey işitiriz*" şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Longworth, Türklerin yönetimini kötü olarak algılamasına rağmen Trabzon'un yönetimine söyleyecek bir laf bulamamaktadır. Bu durum, Trabzon'da yöneticilerin adaletli davrandıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir¹⁹⁷.

1864 yılında çıkarılan "*Vilayet Nizâm-nâmesi*" ile her vilayette bir meclis kurulması öngörülmekteydi. Bu meclislerde hükümet tarafından atanan bir başkan, kâtip ve ulemadan bir üye bulunmaktadır. Ek olarak eyalet valisi, defterdar, hâkim, müftü ile halk tarafından seçilecek dört Müslüman ve Müslüman olmayan cemaatlerin birer temsilcileri de üye olacaklardı¹⁹⁸. Bu uygulamaları takiben Trabzon vilayet yönetimi, Vilayet Nizamnamesi'nde dört olan Vilayet Meclisi üye sayısını 1874'te altıya çıkardı. Bundan sonra Meclis üçü Müslüman, bir Ermeni, bir Rum ve biri de Katolik üye olmak üzere altı üyeden oluşacaktı¹⁹⁹. Ancak Katolik olan üye Ermenilerden olduğu için Ermeniler, Rumlara karşı daha üstün konumdaydı.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir vergi, askerlik ve yönetim sistemi kurmak ve XIX. yüzyılda toprak talebinde bulunan azınlıklar ve bunların destekçisi olan dış güçlere karşı kendisini savunmak amacıyla ülke sınırlarında yaşayan nüfusu tespit etmek ihtiyacını iyice hissetmeye başlamıştı. Bu amaçla 1831, 1844, 1859/60 ve 1882/84 yıllarında nüfus sayımları gerçekleştirildi²⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nde ilk kapsamlı nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Özellikle vergi toplama ve istatistik çıkarma açısından devlet adamlarının işini kolaylaştıran sayım, ıslahat programlarında da yer almaktadır. Bu sayım, çok fazla ayrıntıya girmese de 19. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında ne kadar Hıristiyan olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sayımın sonuçlarına göre Anadolu'da 2.100.000 Müslüman ve 400.000 Hıristiyan, Rumeli'de 800.000

¹⁹⁶ Ahmet Halaçoğlu, **a.g.m.**, s. 883.

¹⁹⁷ Ahmet Halaçoğlu, **a.g.m.**, s. 887.

¹⁹⁸ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara 1997, s. 219.

¹⁹⁹ Ahmet Karaçavuş, s. 207.

²⁰⁰ Ahmet Karaçavuş, s. 430.

Hıristiyan ve 500.000 Müslüman olmak üzere Osmanlı topraklarında yaklaşık 4.000.000 civarında erkek nüfus yaşamaktadır²⁰¹.

1843 yılında Karl Koch adlı Alman seyyah Karadeniz'e yaptığı seyahat esnasında Trabzon'a da uğramış ve bölgenin özellikleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yazar'ın Trabzon'un fiziki yapısıyla ilgili verdiği önemli bilgilerin yanında nüfusu ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Şehrin nüfus yapısıyla ilgili kendisinin kullandığı ifade aynen şöyledir; *"Yavaş yavaş gözümüze çarpan harika bir görüntüye çok sevindik ve limana ve varoşlara giden eğik yoldan yürüdük. Bizim altımızda 6.000 evi ve 30.000 sakini bulunan ve bunlardan yalnızca 1.500'ü Ermeni 1000'i Rum ve 300'ü İtalyan menşeli olan güzel ve büyük bir şehir vardı"*²⁰².

Bu sayımlardan 1844 sayımı, halk arasında yeni vergiler konulacağı söylentilerinin yayılması ve göçmen aşiretlerin direnişi ile karşılaşılınca başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, bazı Batılı araştırmacıların devlet yetkililerinden elde ettikleri bilgilere dayanarak verdikleri rakamlara göre, Osmanlı Devleti'nin bu sayımlar sonundaki nüfusunun 35-36 milyon kişi olduğu tahmin edilmektedir. 1859-60 sayımları ise yalnız maliyeyi ilgilendiren tarafları ile açıklanmıştır. En başarılı olan nüfus sayımı ise 1882-84 yıllarında yapılan sayımlardı. Sayım kararı, Mithat Paşa öncülüğünde, 1871 yılında alınmıştı. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle bu sayıma 1882'de başlanıp 1890'da tamamlanabildi. Sayım dikkatli ve detaylı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu sayıma göre Osmanlı Devleti'nin nüfusu 17.388.662 kişi idi. Osmanlı Devleti'ne özellikle 19. yüzyılda kaybedilen topraklardan önemli ölçüde Müslüman nüfus göç etti. 1876-1896 yılları arasında kaybedilen topraklardan, 198.554 aileden oluşan 845.861 kişi, yerini yurdunu kaybederek, başta Anadolu olmak üzere, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştı²⁰³.

Ermenilerin yayınladığı abartılı iddialar Versailles Barış Konferansı delegelerine ve tüm dünyaya I. Dünya Savaşı öncesi Doğu Anadolu topraklarında Ermenilerin, Türklerden daha fazla olduğunu ve bunun da Ermenistan Devleti'ni kurmak için gerekli meşruiyeti sağladığını gösterebilmek amacını taşıyordu²⁰⁴.

²⁰¹ Azmi Süslü, **Ermeniler, Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınları, Ankara 2009, s. 40.

²⁰² Mustafa Aydın, **"Alman Seyyahı Karl Koch'ün 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri"** Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 415.

²⁰³ Ahmet Karaçavuş, s. 431.

²⁰⁴ Justin Mccarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998, s. 48.

1867 yılında Selahaddin Bey, Avrupa'daki Ermenilerin toplam nüfusunu 400 bin, Asya'dakileri (Kars, Ardahan ve Batum) 2 milyon olarak tahmin etmişti. Ravenstein, 1878 yılında elde edebildiği bütün istatistiklere dayanarak Avrupa'daki Ermenileri 112.200 ve Asya'dakileri 760 bin, toplam Osmanlı Ermeni nüfusunu da 872 bin olarak hesaplamıştı²⁰⁵.

1880'li yıllarda Van İngiliz Konsolosu olan Clayton'a göre Ermeniler iktidara hazırlanırken bağımsız Ermenistan için gerekli Ermeni nüfus bir türlü istenilen düzeye çıkacak gibi görünmemektedir. Onun için de bir yandan dışarıdan Ermeni göçü özendirilirken, öte yandan bölgedeki Türk nüfus Anadolu'nun diğer bölgelerine göç ettirilmektedir. İngiliz Yüzbaşı bunu da yeterli görmemekte ve geriye kalan halktan özellikle Kürtler, Ermenilerle birlikte yaşamaya zorlanmalıdır. Osmanlı halkının Küçük Asya'nın başka bölgelerine göç etmelerini buna karşın Ermenilerin bu yöreye aktarılmasını teşvik etmenin büyük faydası olacaktır. Eğer bu iş sessiz sedasız yapılabilirse geriye Kürtlerle Nasturiler kalır. Kürtler, Ermenilerle kader birliği etmeye teşvik edilmelidir. Serbest bir eğitimle aralarındaki dini nefret yumuşatılmalı, bu iki ırk bütünleştirilmelidir, şeklinde ifadeler kullanmaktadır²⁰⁶.

İngiltere, stratejik çıkarları açısından önemli olan bölgelerin denetimini doğrudan ya da vekâleten üstlenme gereği duyuyordu. 1880'den sonra Gladstone'un iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Dışişleri Bakanı George Granville, Berlin Antlaşması'nın koşullarının yerine getirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladı. Goschen, *"Yarbay C. W. Wilson ve Binbaşı Henry Trotter, çeşitli zamanlarda kendi topladıkları istatistiklerin yardımıyla Abidin Paşa ve Ermeni patriği tarafından ayrı ayrı verilen rakamları dikkatle incelemekteler"* diye kaydediyordu²⁰⁷. Hıristiyanların sayısını arttırmak ve Müslümanların sayısını az göstermek üzere hileli rakamlar veren Ermeni Patriği Nerces'i eleştirmekten de geri durmadılar. Bu bilgiler için başvurdukları kaynaklar, öncelikle Ermeni patriği ve piskoposlar; ikinci olarak, Osmanlı yetkilileri ve yayımlanmış yıllıklar; üçüncü olarak, çeşitli kişiler tarafından yapılmış tahminler; son olarak da, önceden ilişkiye geçtikleri belli başlı bütün cemaatlere yaptıkları ziyaretlerden edindikleri kişisel gözlemlerdi²⁰⁸.

²⁰⁵ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 140.

²⁰⁶ Salim Cöhce, **Büyük Ermenistan Kurma Projesi**, Ermeni Araştırmaları I, Ankara 2001, s. 101.

²⁰⁷ Kemal Karpat, s. 142.

²⁰⁸ Kemal Karpat, s. 145.

Bu çalışmanın sonucuna göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput vilayetlerindeki gayrimüslimlerin sayısı 567 bin; aşiretler, mülteciler ve göçmenler hariç olmak üzere Müslümanların sayısı ise 1 milyon 488 bin olarak verilmişti. İngilizler, 1896 yılında derlediği yeni bir karşılaştırmada, altı Doğu Anadolu vilayetinin 1890 ve 1896 yıllarındaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusuyla ilgili tahminler vermektedir. Bu tahminlerden en son yapılabildiğine göre bölgede 697.598 gayrimüslim ve 2,75 milyonun üzerinde Müslüman vardı²⁰⁹.

Yapılan bir araştırmada 1896-1897 yıllarında Anadolu ve Rumeli'de Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu vilayetlerde 530.000 erkek ve 450.000 kadın nüfus olmak üzere 980.536 Ermeni nüfus olduğu ve birkaç vilayetin de sayılmadığı belirtilmektedir²¹⁰.

Fransızların Sarı Kitabı'nda ise Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına dayanılarak verilen bilgilere göre Ermenilerin nüfusu altı vilayette 1.108.000, Osmanlı Devleti'nin genelinde 2.560.000 olarak gösterilmektedir ki bu fazlasıyla abartılı bir rakamdır. Stanford J. Shaw ise, Osmanlı nüfusuyla ilgili daha tarafsız rakamlar vermektedir²¹¹.

Yıllar	Müslüman	Ermeni
1890	12.585.950	1.139.053
1897	14.111.945	1.162.853
1906	15.518.478	1.140.563
1914	15.044.846	1.299.007

Tablo 1. Stanford L. Shaw, "The Ottoman Census and Population, 1831-1914"

Karadeniz, uluslararası ticarete 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile açılmıştır. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ile birlikte bu bölgedeki ticaret hareketlenmiş ve eski İran-Trabzon transit yolu canlandırılmıştır. 19. yüzyılın başlarında dış ticaretteki büyüme, Trabzon'da önemli demografik değişmelere yol açmıştır. Trabzon, özellikle buharlı gemilerin kullanılmaya başlanılmasından sonra

²⁰⁹ Kemal Karpat, s. 149.

²¹⁰ Azmi Süslü, s. 41.

²¹¹ Azmi Süslü, s. 42.

hızlı bir gelişme göstermiştir. 1836'da Karadeniz'de ilk buharlı gemiler çalışmaya başlayınca şehrin ticaret hayatı hızlı bir şekilde gelişmiştir. Devlete en çok gelir getiren limanlardan biri olan Trabzon'da bu sırada yirminin üzerinde yabancı ülke temsilciliği bulunmaktaydı. Ayrıca bütün bu yüzyıl boyunca kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler sonucu devletin nüfus yoğunluğu içinde Müslümanların oranı sürekli artmıştır²¹².

1870 tarihli salnameye göre Trabzon'un kazaları şunlardır: Giresun, Ordu, Rize, Of, Tirebolu, İcareteyn (İcare-i ulya, İcare-i süfla), Livane, Hopa, Atina, Ünye Niksar, Torul, Kelkit, Şiran Sancakları: Lazistan, Canik, Gümüşhane²¹³. 1888 yılında ise Trabzon 4 sancak ve 22 kazadan oluşmaktadır. Bu kazalar Trabzon, Rize, Samsun ve Gümüşhane sancaklarıdır²¹⁴.

18 Ekim 1893 tarihli bir belgede Trabzon'daki Ermeni nüfusuyla ilgili ayrıntılı bilgi mevcuttur. Vali Kadri Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bu telgrafta; Trabzon sancağı dâhilinde erkek ve kadın 22.681 Ermeni olduğu ve bunlardan 6000 kişinin Trabzon şehrinde oturduğu, Canik Sancağı'nda erkek ve kadın 18.714 ve Gümüşhane Sancağı'nda 1.494 Ermeni olmak üzere toplam nüfusun 42. 349 olduğu bildirilmektedir. Yine bu belgeden anlaşıldığına göre Ermenilerin fazla olduğu mahallerin sayımı esnasında tahrir komisyonlarında bir Ermeni memur bulundurulmuştur²¹⁵. Krikorian, eserinde yaptığı detaylı çalışmada Ermenilerin nüfusunun 1874 ile 1902-1903 yılları arasında 47.000 ile 53.000 arasında olabileceğini ifade etmektedir²¹⁶.

Ahmet Halaçoğlu'nun çalışmasında ise Trabzon'daki Ermeni nüfusuyla ilgili olarak, Hicri 1313 (M. 1895-96) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde vilayetin toplam nüfusu 1. 071.477 kişi olarak gösterilmiş ve bunun 869.727'sinin Müslüman, 157, 212'sinin Rum, 42. 349'unun Ermeni, 1.304'ünün Katolik, 880'inin Protestan ve 5'inin de Yahudi olduğu belirtilmiştir²¹⁷.

1881/82-1893 sayımında, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısının 1.076.908 olduğu ve Ankara, Trabzon gibi bölgelerin önemli miktarda bir

²¹² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 23.

²¹³ Şehabettin Tekindağ, s. 468.

²¹⁴ Mesrob K. Krikorian, s. 47.

²¹⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 411.

²¹⁶ Mesrob K. Krikorian, s. 48.

²¹⁷ Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri**, Ermeni Araştırmaları XI, s. 46.

Ermeni nüfusunu barındırdığı görülüyordu²¹⁸. Kemal Karpat'ın Osmanlı Nüfusu adlı eserinde Ermenilerin vilayetlere göre dağılımını rahatlıkla görebilmekteyiz. Aşağıdaki tablo Trabzon'un etnik yapısını ayrıntılı bir şekilde göstermekte ve Ermenilerin diğer topluluklara oranla dağılımını içermektedir²¹⁹.

Trabzon Vilayeti Sancaklar	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Toplam		Toplam Nüfus
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon	209.078	223.286	30.365	35.165	10.434	11.789	249.877	270.024	519.901
Samsun	101.558	108.635	30.554	34.094	8.369	9.659	140.481	152.388	292.869
Lazistan	63.887	71.651	308	385	22	27	64.217	72.063	136.028
Gümüşhane	37.375	41.810	11.663	12.505	672	814	49.710	55.129	104.839
Toplam	411.898	445.382	72.890	82.149	19.497	22.289	504.285	549.082	1.054.105

Tablo 2. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı

Bu ve bunun gibi çeşitli kaynaklara bakıldığında 1880 ve 1895 yılları arasındaki toplam Ermeni nüfusu 40.000 ile 42.000 arasında değişmektedir. Oysa Ermeni Patrikhanesi yayınladığı istatistiklerde Trabzon Vilayeti'ndeki Ermenileri 120.000 olarak belirtmiştir²²⁰.

Bir başka nüfus istatistiği ise Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından 1318 ve 1320 tarihli nüfus nizamnamesi gereği her vilâyet, kaza ve köyde, gayrimüslimlerin de yer aldığı komisyonlar tarafından yapılmış ve 1905'te başlayıp 1914'te tamamlanmış olan nüfus istatistiğidir. Bu verilere göre 1914'te Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.221.850 olduğu görülmektedir. Birçok yazar da bu rakamları vermektedir. Bu açıdan olaya siyasi açıdan bakanların iddia ettiği gibi Ermeni nüfusunun 5 milyon gibi bir sayıyla alakası bulunmamaktadır. Ayrıca konumuzla alakalı olarak

²¹⁸ Kemal Karpat, s. 150.

²¹⁹ Kemal Karpat, s. 292.

²²⁰ Justin Mccarthy, **a.g.e.**, s. 55.

Trabzon'un 1914'teki nüfus yapısına bakılırsa, 921.128 Müslüman'a karşılık 161.574 Rum ve 68.899 Ermeni olmak üzere 230.473 gayrimüslim bulunduğu görülmektedir²²¹. Bütün bu verileri değerlendirecek olursak Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her vilayetinde bulunmalarına rağmen hiçbir dönemde ve hiçbir bölgede Müslümanlardan fazla olmamış ve bölgede hak iddia edebilecek bir yapıya kavuşmamışlardır.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin nüfusunu az gösteriyor olsaydı, Ermenilerin zamanla artan itaatsizliği yüzünden nüfuslarında bir azalma görülürdü. Ancak durumun böyle olmadığını Osmanlı nüfus istatistiklerinde rahatlıkla görebilmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin azınlıklarla ilgili tuttuğu kayıtların nasıl oluştuğunu görmek açısından Trabzon ili kayıtları önemlidir. Ermenilerin yaşadığı bölgelerde kayıtların tam ve itinalı bir şekilde tutulduğu tek şehir neredeyse Trabzon'dur. Aşağıdaki tablo'da Trabzon vilayetindeki Gregoryen Ermeni nüfusu yıllara göre verilmektedir²²².

²²¹ Azmi Süslü, 45.

²²² Justin Mccarthy, **a.g.e.**, s. 63.

Yayın	Yayın yılı	Nüfus
1286 Salnamesi	1869-70	32 798
1287 Salnamesi	1870-71	35 784
1288 Salnamesi	1871-72	35 510
1296 Salnamesi	1878-79	38 958
1305 Salnamesi	1887-88	40 887
1311 Salnamesi	1893-94	41 849
1313 Salnamesi	1895-96	42 349
1318 Salnamesi	1900-01	49 535
1319 Salnamesi	1901-02	50 233
1320 Salnamesi	1902-03	50 678
1321 Salnamesi	1903-04	51 639
1322 Salnamesi	1904-05	51 639
1324 Salnamesi	1905-06	51 483
1330 Nüfus-u Umumi	1918	64 607

Tablo 3. Trabzon Vilayetindeki Gregoryen Ermeni Nüfusu

2.2. 1877-78 OSMANLI-RUS HARBİ SONRASINDA DOĞU KARADENİZ'DE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER

2.2.1. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi ve Ermeniler

Geniş toprakları, zengin yer altı kaynakları ve stratejik açıdan arz ettiği önem sebebiyle Osmanlı Devleti, hızla endüstrileşmesini sağlayan Avrupalı devletler için değerli bir sömürge alanı olarak görülmekteydi. O yüzden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslim tebâyaya olan ilgi gün geçtikçe arttı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rumeli büyük ölçüde elden çıkarken Anadolu'da da Ermeniler harekete geçti²²³.

Ermeniler adına hareket ettiklerini ileri süren bazı kişilerin Osmanlı hükümeti ve İstanbul konferansına katılan dış güçlere sundukları raporlarda, Balkanlardaki Hıristiyanlara verilecek hakların Ermenilere de verilmesi istenirken, Ermeni patriği gerekirse bunun için bir ayaklanma başlatabileceklerini ima etmekteydi. Neticede, 1877-78 Osmanlı Rus savaşına kadar Ermeniler, siyasallaşma çabalarının bir sonucu olarak dini ve kültürel alanda teşkilatlanma, kurumlaşma ve milli toparlanma aşamasını belirli seviyeye getirmiş bulunuyordu. Şimdi sıra, niyeti açığa vurmaya ve bunu dünya kamuoyuna duyurmaya gelmişti. Bir başka deyişle amaç siyasallaşma çabalarının sonucunda gelişen Ermeni milliyetçiliğini niyetten eyleme dönüştürüp, hedefe ulaşmayı sağlayacak hareketi başlatmaktı. Neticede 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra ortaya çıkan siyasi partilerle bu fırsatı da yakalayacaklardır²²⁴.

1877-78'de Rusya ve Osmanlı Devleti arasında ortaya çıkan savaşın başlarında, Osmanlılar, Hıristiyan ya da Müslüman da olsa, kendi tebaalarına itimat edebilmeliydiler. Aslında, Hıristiyanların Osmanlı ordusuna kabul edilmelerinin daha ilk günlerinde, Erzurum'da yaşayan 84 Hıristiyan gönüllü askeri hizmet için Osmanlı ordusuna başvurmuştur. Ancak, Erzurum'daki Rus konsolosluğu, Hıristiyan piskoposlara, Rusya'nın ülkesi için savaşan Hıristiyanlara iyi gözle bakmadığını bildirmiştir. Böylece, piskoposlar Hıristiyanlara Osmanlı ordusuna hizmet etmemelerini söylemiş ve Hıristiyanlar gönüllü askeri hizmet için kaydolmayı bırakmışlardır²²⁵.

²²³ Salim Cöhce, **Büyük Ermenistan Kurma Projesi**, Ermeni Araştırmaları I, Ankara 2001, s. 90.

²²⁴ Salim Cöhce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 65.

²²⁵ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 347.

Kars Rusların eline geçtiğinde, orada yaşayan Ermeniler hem Osmanlı askerlerine hem de sivil Türklere saldırmışlardır. İngilizler, Ermenilerin, yaralı Türklere öldürülmesinde Ruslara yardım ettiklerini rapor etmiştir. Erzurum'u işgal eder etmez, Ruslar polis teşkilatının başına bir Ermeni'yi geçirmiştir. Türklere zulmedilmeye başlanmıştır. 6000 Türk ailesi şehri terk etmeye zorlanmıştır. Bunun üzerine İngiliz Büyükelçisi şöyle yazmıştır: "*Şüphesiz ki Ruslar Erzurum'u işgal ettiklerinde Ermeniler, elde ettikleri Rus korumasından faydalanarak Müslüman nüfusa zarar verdiler, acımasızca davrandılar ve onları tahrik ettiler*". Savaş esnasında Osmanlı'nın Doğu bölgesinde yaşayan Ermenilerin çoğu Ruslarla taraf olmuştur²²⁶.

Savaşın sonuçlanmasından önce, İstanbul Patrikhanesinin büyük devletler Hariciye Vekillerine birer şikâyet mektubu yolladığı, Rusya Ermenilerinin de Türkiye'deki Ermenilere yardım edilmesi için Rus Hükümetine müracaat ettikleri anlaşılıyor. Ayastefanos'ta barış görüşmeleri başlayınca, açıkta kalmamak için, Patrik Rus Karargahına giderek, Başkumandan Grandük Nicolas'tan, anlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde konması için şahsen ricada bulunuyor. Ayastefanos Antlaşması'na konan 16. madde ile Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde mahalli şartların gerektirdiği ıslahatın yapılması yoluyla Ermeni toplumunun emniyet altına alınması, Osmanlılara iade edilecek, halen işgal altındaki yerlerin de bundan sonra boşaltılması öngörülüyordu²²⁷.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Rusya, Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması ile hem Balkanlarda, hem de Kafkasya'da mutlak bir üstünlük ele geçirmiştir. Ancak bu antlaşma İngiltere ve Avusturya'nın, menfaatlerine ters düşmekteydi. Rusya, Almanya ve Fransa'nın da desteğini alan İngiltere ve Avusturya'nın kararlı tavırları sonucunda Berlin'de milletlerarası bir konferansın toplanmasına razı olmuş ve 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanarak, 13 Temmuz'da antlaşma imzalanmıştır²²⁸.

Ermeni meselesinde dönüm noktası, 1878 yılındaki Berlin Konferansı ve Antlaşması'dır. Bu konferanstan sonra Ermeni meselesi, büyük devletlerin diplomasisinde Türkiye'ye karşı baskı aracına dönüşmüştür. Antlaşma'nın 61.

²²⁶ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 348.

²²⁷ Kamuran Gürün, s. 106.

²²⁸ Ahmet Halaçoğlu, "**İngiliz Konsoloslu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)**", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 881.

maddesi: Özellikle Ermenilerin yerleşik buldukları bütün bölgelerde reform talep edilmesi, Ermenilerin Türkiye'nin dört bir yanına dağıtıldıkları göz önünde bulundurulduğunda, antlaşmayı imzalayan devletlerin Türkiye'nin bütünü üzerinde hâkimiyet kurma çabasıyla açıklanabilir²²⁹.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlıların mağlup olmasını fırsat sayan, Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın, Rusya ile iş birliğine girmesi ve Ayastefanos Antlaşması'na, Ermeniler lehine 16. maddeyi koydurması hem bardağı taşıran son damla oldu hem de Ermenilerin gerçek niyetlerini ortaya koydu. Niyetleri, Avrupa'nın yardımıyla Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurmaktı. Ermeniler, Berlin Antlaşmasının 61. maddesiyle teorik olarak elde ettikleri reform isteklerini uygulamaya geçirmek ve hızlandırmak için, siyasi ve askeri teşkilatlanmaya başladılar ve bağlı oldukları meşru Osmanlı Devleti aleyhine, Avrupa ile dirsek temasına geçtiler. Nitekim 1877'de Cenevre'de Marksist eğilimli Hınçak Cemiyeti ile 1890'da Tiflis'te ihtilalci Taşnak Cemiyeti kuruldu.²³⁰

İngiltere, Osmanlı Devleti ile gizli olarak yaptığı Kıbrıs Antlaşması ve Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi ile gerek Anadolu'dan ve Ortadoğu topraklarından Rusya'yı uzak tutacak, gerekse de Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın insaf ve himayesine terk edilen Ermenileri kendi güdümüne sokacaktı²³¹. Bu antlaşmalar uyarınca Osmanlı Devleti, Ermenilerin yoğun olduğu vilayetlerde Ermenilerin durumlarını düzeltmek için reformlar yapmayı ve onları Kürt ve Çerkezlere karşı korumayı, bu durum hakkında da Avrupalı Devletlere, özellikle de İngiltere'ye bilgi vermeyi taahhüt etmiş bulunuyordu²³². Ama, İngiltere'nin Doğu Anadolu'da yapılmasını istediği "*reform*"dan ne anladığı ileride yavaş yavaş ortaya çıkacaktı. Bundan böyle İngiltere de Osmanlı Ermenilerini diline dolayacaktı. Ama bunu Ermenilerin çıkarlarını düşündüğü için yapmayacaktı²³³.

1878 Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin oturdukları doğu vilayetlerinde yapılmasını öngördüğü reformlar, Doğu Sorunu'nun yılan hikâyesine dönen yönlerinden birisidir. 1912'deki Balkan yenilgisi, Osmanlı Devleti'nin ölüm

²²⁹ Mehmet Perinçek, s. 44; Hamit Pehlivanlı, **Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu**, Van 1997, s. 63.

²³⁰ Bayram Kodaman, s. 18.

²³¹ Mehmet Saray, s. 34.

²³² Ahmet Halaçoğlu, "**İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)**", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 881.

²³³ Bilal N. Şimşir, s. 24.

fermanını ilan ettiğinde bu konu yeniden gündeme geldi ve söz konusu Asya topraklarında nüfuz bölgelerinin belirlenmesi aciliyet kazandı²³⁴.

Boryan'ın ifadesiyle, Ermeni kitlelerinin önderleri, bilinçli veya bilinçsiz Avrupa diplomasisinin bu oyununa düşerler. İngiliz ve Ruslar için kendi çıkarları önemlidir; Ermeni halkının çekeceği acılar ve karşılaşacağı yıkımlar, onların umurunda değildir. Ermeniler, bunu göremediler. Bu saptamalar Boryan'a aittir. Ermeni siyaset ve toplum adamlarının önünde iki yöntem vardı. Biri gözyaşı dilinin kullanılması, diğeri ise kılıcın kullanılmasıydı. İşte bu iki uygulama, Berlin Konferansı'nın temel mirasıydı. Menşevik Gürcistanı'nın, Toprak Bakanı Karibi de aynı saptamayı yapmıştır. Batı Emperyalistlerinin Ermenilere *"daha fazla kan dökerseniz, istediğiniz yardımı alırsınız"* mesajını verdiğini belirtir²³⁵.

2.2.2. Rusya'dan Gerçekleştirilen Göçler

Rusya, Anadolu'daki çıkarlarını kollamak için çeşitli yollarla bölgede etkisini arttırmaya çalışmıştır. Rusya'nın bölgedeki etkisini arttırmak için uyguladığı yöntemlerden en etkili bölgeye Kafkaslardan Ermenileri getirip yerleştirmeye çalışmasıdır. Sultan Abdülhamit, Rusya'dan Ermeni kabul edilmesini yasaklamıştı. Çünkü geri gelen Ermenilerle birlikte birçok komite mensubu Ermeni de ülkeye giriyor ve olaylara karışıyordu. Osmanlı arşiv belgelerinde bununla ilgili çeşitli belgeler bulunmaktadır. Rusya'dan ve diğer yerlerden pasaportsuz olarak Trabzon'a gelip mensup oldukları vilayetlerce kabul olunmayan yüz yetmiş Ermeni'den suçla karışmamış olanların mensup oldukları vilayete geri gönderilmesi hükümet tarafından Trabzon valiliğinden istenmekteydi²³⁶.

Longworth, 7 Şubat 1896 tarihli raporunda ilk defa Ermeni hadisesinden bahsetmektedir. Hatta bu raporuna evleri yakılan ve öldürülen Ermenilerin sayısını veren bir de tablo eklemiştir. Raporunda Trabzon merkezinde 400'den fazla kişinin defnedildiğinin görülmesine rağmen, tabloda verilen rakamın 298 olduğunu ve bunun da sebebinin ölüm kaydı yöreye kayıtlı kişileri içine almasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bu durumda ölen 102 kişinin Trabzon'a dışarıdan

²³⁴ Stefanos Yerasimos, s. 130.

²³⁵ Mehmet Perinçek, s. 45.

²³⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 181.

gelen Ermeni çete ve komite üyeleri olması muhtemeldir ki, bu da olaylara sebebiyet verenleri tahmin etmek açısından önemlidir²³⁷.

1898 yılında Batum'dan gelen bir Rus posta vapurunun seksen beş nüfusluk birkaç Ermeni ailesini Trabzon'a çıkarması üzerine Osmanlı hükümetince bu yönde bir karar alınıncaya kadar böyle toplu geri dönüşlerin engellenmesi için Rusya nezdinde girişimlerde bulunulmuştur²³⁸. Yabancı Ermenilerin yoğun göçü sebebiyle Trabzon Vilayeti zor durumda kalmış ve bu konuda yardım istemiştir. Bu sorun takip eden yıllarda da devam ettiği için Trabzon valiliği, hükümetin karar almaması halinde gereğini yapabilmek için hükümetten izin istemektedir²³⁹.

İstanbul'da bulunan Rus sefiri, bazı vilayetlerde Ermenilere baskı yapılarak göç etmelerine sebep olunduğu, Rusya tebeasından olan ve ticaretle uğraşan bazı Ermenilerin de Rusya'ya gitmesine engel olunduğu iddialarında bulunmuş, fakat Trabzon Valisi Kadri Paşa bu iddiaların gerçek dışı olduğunu açıklamıştı²⁴⁰.

Ermeniler, Osmanlı topraklarına girmek için Karadeniz limanlarını sıklıkla kullanmışlardır. Bu durum arşiv belgelerinde ve kurumlar arası yazışmalarda açıkça görülmektedir. 1903 yılında Abaza kayıklarını kullanmak yoluyla Batum'a gelen silahlı Ermeniler soruşturma konusu olmuştur²⁴¹. Ermeni isyancılar, bu silah ve insan kaçakçılığında Trabzon, Samsun ve Batum Limanı'nı kullanmakta ve kayıkçılar aracılığıyla rahatça hareket etmekteydiler. 1907 tarihli başka bir belge bu durumun devam ettiğini göstermektedir. Trabzonlu Mustafa Reis ve arkadaşları Çifte Kavak'tan on dokuz Ermeni'yi Rusya'ya kaçırmakta iken yakalanmış ve bu durumu önlemek için çeşitli tedbirler alınmıştır²⁴².

Trabzon Vilayeti ve Anadolu'ya sadece Rusya'dan değil Amerika'dan da Ermeni nüfusunun yerleştirilmesine devam edilmiştir. 1919 yılında Barış Konferansında kullanmak ve nüfuslarını arttırmak amacıyla Amerika'dan Anadolu'ya önemli miktarda Ermeni getirildiği görülmektedir. Dâhiliye Nezareti konu ilgili Trabzon Vilayeti ile birlikte gerekli diğer vilayetlere delilleriyle birlikte bilgi

²³⁷ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 903.

²³⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 179.

²³⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 181.

²⁴⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 183.

²⁴¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 193.

²⁴² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 199.

göndermesi hususunda yazı göndermiştir²⁴³. Bu göç hareketinin I. Dünya Savaşı'nın sonunda yayınlanan Wilson prensipleri ile ilgisi olduğu bariz bir şekilde görülmektedir.

Ermeniler, nüfus olarak Anadolu'nun hiçbir yerinde üstün olmadıkları için bu durumu değiştirmek istemektedirler. Bunun da Bulgarların Balkanlar'da yaptıkları gibi Müslüman halkı bezdirip bölgeden kaçırmak yoluyla mümkün olacağını düşünmektedirler. Ancak Ermenilerin burada gözden kaçırdıkları bir nokta Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğu gerçeğidir.

2.2.3. Devrim ve Ermeni Kiliseleri

IV. yüzyılda Bizans döneminde Ermenilerin ana dili yasak edilmiş, ruhani reislerinin millet üzerindeki hakları tanınmamış özellikle de 452 Chalcedoine (Kadıköy) meclisi toplantısından sonra Bizanslılar, Ermenilerin inançlarındaki aykırılıkları sökmek, kilisenin etkilerini, milliyet hislerini ortadan kaldırmak için onları sürgün etmiş ve Bizans'ın daimi politikası olarak Ermenileri daima buldukları bölgenin dışına çıkarmışlardır²⁴⁴.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, sırf kendi teşebbüsü ile Ermenilerin Bursa'daki Ruhani Reisleri Hovakim'i İstanbul'a getirterek, Rum Patrikliği'nin yanında, bir de Ermeni Patrikliği kurmuş (1461) ve Ermenileri de, bu Patriklik aracılığıyla yönetmiştir²⁴⁵.

Osmanlıların, devletin kuruluşunda Gayri Müslim iki büyük topluluğu oluşturan Ortodoks Rumlara ve Gregoryen Ermenilere, devlet içinde devlet oluşturacak şekilde, dini ayrıcalıkların yanında kültürel ve hukuki alanda tanımış olduğu geniş haklar, Osmanlı Devleti'nin zaaf döneminde yabancı devletlerin rahatlıkla kullandıkları bir araç haline gelmiştir²⁴⁶.

Ermeni dini liderleri kendilerine, Ermenice "*Milletin Temsilcisi*" demek olan Katogikos unvanını verdiler. 1895 yılına kadar, Eçmiyazin, Akdamar ve Sis Katagikoslukları olmak üzere üç büyük kilise doğmuş, bunların dışında biri İstanbul'da diğeri Kudüs'te olmak üzere iki de patriklik ortaya çıkmıştır. İstanbul

²⁴³ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 397.

²⁴⁴ Şenol Kantarcı, "**Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu**" Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 20.

²⁴⁵ Esat Uras, s. 149; Y. G. Çark, s. 8.

²⁴⁶ Kamuran Gürun, s. 38.

Ermeni Patrikliği, bağımsız olmakla beraber, zaman zaman Eçmiyazin Katogikosluğu'nun kontrolü altına girmiştir²⁴⁷.

Eçmiyazin kilisesi, Ermeniler'in eski dini merkezi olması sebebi ile Sis Katagikosu da Ermeni mezhebince kutsal sayılan emanetleri yanında bulundurması ve eski Katogikoslar'ın neslinden gelmesi sebebi ile birbirlerine karşı üstünlük iddiasında bulunuyorlardı. Ermenilerin büyük kısmının mensup olduğu mezhebe, Ermeni kilisesinin esaslarını kuran Gregor'un adına izafeten Gregoryen denilmiştir. Ermeni Gregoryen kilisesi, Doğu kilisesi (Ortodoks) içinde yer almaktadır. Gregoryenler, Ortodoks mezhebi akidelerinden genelde ayrıldıkları için Ermeniler, Gregoryen kilisesi'nin bulunmadığı yerlerde dini vecibelerini, Ortodoks kilisesi'ne giderek yerine getirmektedirler²⁴⁸.

Ermeniler, kendilerine sunulan rahat ortamda, kültürlerini koruyarak kendilerini geliştirmişler, Osmanlı toplum hayatına uyum sağlayarak zamanla kendilerine birçok ayrıcalık sağlamışlardır. Barış zamanında Osmanlı Devlet yöneticilerinin güvenini kazanan Ermeni toplumu, bu sayede, bürokraside önemli görevlere gelmiştir²⁴⁹.

XVIII. yüzyılın sonlarında gücünü korumak isteyen Gregoryan kilisesinin giriştiği milliyetçilik propagandası ve Katolik misyonerlerin çalışmalarıyla asgari seviyede sürdürülmeye çalışılan Ermeni toplumunda siyasallaşma çabaları XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı yenilik hareketlerinin canlanması, Fransız inkılâbının yaydığı fikirlerin etkisi ve nihayet Protestan misyonerlerin faaliyete başlamasıyla birlikte hız kazanacaktır²⁵⁰.

Ermenilerin kendilerine bir tarih yaratma çalışmalarının, VIII. yüzyıldan itibaren kilise mensupları ve rahipler tarafından başlatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ermeni devleti fikrini doğuranlar, Ermeni toplumu değil, Ermeni kilisesi ve ruhban sınıfı olmuştur. Van ve Bitlis'te Rus Başkonsolosluğu yapmış olan General Mayewski de bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: "*Ermeni ruhani reislerinin*

²⁴⁷ Erdal İter, "**Ermeni Kilisesi ve Terör**" Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 76.

²⁴⁸ Erdal İter, s. 77.

²⁴⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 411.

²⁵⁰ Salim Cönce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 53.

din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşı, milli fikirlerin yayılması hususunda pek çok hizmetleri geçmekte idi"²⁵¹.

Kültür alanında da büyük gelişmelerin yaşandığı XVII. ve VXIII. yüzyıllarda önce tarih alanında, biri 1669'da Arakel Tavrijetsi, diğeri ise 1695'te Amesterdam'da Mouses Ghorenatsi (Khorenli) tarafından yazılmış iki kitap basılmıştır. Bunlar tesadüfî çalışmalar değildir. Tavrijetsi, Ermenistan'da ve dışarıda, 1586'dan sonra gelişen yakın tarihli olayları aktaran en önemli ve en donanımlı tarihçi olduğu için, henüz hayatta iken kitabı basılmıştır. Ghoreanatsi ise Ermenilerin kökenlerini araştıran ilk tarihçi olup, aynı zamanda "*Ermeni tarihçiliğinin babası*" olarak görülmektedir. O yüzden kitabının seçilmesi bilinçlidir ve Ermeni kimliğinin yeniden inşası için büyük bir öneme haizdir²⁵².

Trabzon, sahip olduğu coğrafi konum ve barındırdığı Ermeni ve Rum azınlıklar itibarı ile misyonerlerin ilgisini çeken Osmanlı Devleti'nin önemli yerlerinden birisiydi. Şehirdeki misyonerlik faaliyetleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşanan politik ve iktisadi çekişmenin de kendisini gösterdiği diğeri bir faaliyetti. Bu yüzden önce Katolik misyonerlerin daha sonra da Protestan misyonerlerin çalışmalarına sahne olmuştur. XIX. yüzyılda Trabzon genel olarak Osmanlı Devleti'ni bu dönemde meşgul eden pek çok hadisenin de gözlenebileceği bir bölge olmuştur. Bu yıllarda yaşanan olaylar Ermenileri dış güçler için birer araç haline getirdiği için bu toplumun bütünlüğü önemli bir darbe yemiştir, Ermenilerin kendi cemaatleri içerisinde de pek çok çekişmenin yaşanmasına neden olmuş ve Ermeniler değişik mezheplere bölünmüşlerdir²⁵³.

Osmanlı Devleti'nin, kilise'ye yönelik herhangi bir baskısı veya kötü muamelesi söz konusu değildir. Bu durumun tam aksine idareciler, görevini yapan Ermenileri çeşitli şekillerde ödüllendirmiştir. Trabzon Vilayet İdare Meclisi azasından ve Katolik milleti ileri gelenlerinden Mısıryan Bogos Efendi'nin iyi hizmetleri nedeniyle ödüllendirilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca Trabzon Ermeni cemaatinden, Papaz Tiryakiyan'a gözlerinin kör ve muhtaç durumda bulunması nedeniyle maaş tahsis edilmesi düşünülmüştür²⁵⁴.

²⁵¹ Erdal İter, s. 75.

²⁵² Salim Cöhce, **Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları**, Ermeni Araştırmaları VIII, Ankara 2003, s. 46.

²⁵³ Özgür Yılmaz, s. 192.

²⁵⁴ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 412.

Ermenilerin bazılarının Katolik misyonerlerin etkisi ile din değiştirmeye başlamaları, ülke çapında olduğu gibi, Trabzon'da da cemaat temsilcileri arasında huzursuzluk kaynağı olmuştur. Sultan II. Mahmut bunun üzerine 1834 yılında bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmesini yasaklamıştır. Fakat II. Mahmut'un çok doğru bir öngörü ile koyduğu mezhep değiştirme yasağı, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonrasında kaldırılmıştır. Ancak yine de idareciler mezhep değişikliği için yapılan başvuruları kabul etmemektedir. Mesela, Trabzon ve civarında Katolik ve Latin olmak için bazı başvurular olmuş ve yetkililere bu başvuruların kesinlikle kabul edilmemeleri gerektiği bildirilmiştir²⁵⁵.

Mezhep değişmelerin neden olduğu karışıklıkların boyutları, Ermenilerin hangi kiliseye mensup olduklarının tespitinde de hat safhaya ulaşmıştır. Trabzon'daki Ermeniler arasında da görülen bu Katolikleşme ister istemez Gregoryen Ermenilerin tepkisi ile karşılaşmıştır. Trabzon'daki misyonerlik hareketleri içerisinde Katolik misyonerlerin de oldukça aktif oldukları görülmektedir. 1840 yılında Trabzon'a gelen ve bir Ermeni Katolik ailenin yanında misafir olarak kalan Falmerayer, kentte 90 Katolik Ermeni ailesi olmak üzere 600 nüfuslu bir Katolik cemaatinden bahseder ki bu Katolik cemaatinin büyük oranda Ermenilerden oluştuğunu göstermektedir²⁵⁶.

Osmanlı idaresinde buldukları dönemde Ermenilerin din, kültür, eğitim ve hayır işlerini yürütebilmek ve gerekli mali imkânları sağlayabilmek için kendilerine vakıf kurma izni tanınmış, mali imkânlarının yeterli olmaması halinde Osmanlı yönetimi yardımıda bulunmuştur. Trabzon ve çevresinde Ermeniler arasında mezhep kavgaları olmuş, Ermeni Patrikliği bu konuda şikâyetlere başlamıştır. Osmanlı Devleti nüfus defterlerindeki kayıtlarda da karışıklığa sebep olduğu için, bu duruma izin vermemiştir. Gregoryen olup da Katolik olmak isteyen Ermenilere izin verilmemesini Trabzon valisine bildirmiştir²⁵⁷.

İngiltere, Osmanlı topraklarında bir Protestan cemaati meydana getirmeye teşebbüs etti ve XIX. yüzyılın başından itibaren bu bölgeye çok sayıda Protestan papaz göndererek misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verdi. Artık sadece Katolikler değil Protestan misyonerler de Osmanlı toplumu içinde kendi hedeflerini ifa etmeye başlamışlardı. Bu amaçla Osmanlı ülkesine gelen ilk Protestan misyoner İngiliz

²⁵⁵ Özgür Yılmaz, s. 198.

²⁵⁶ Özgür Yılmaz, s. 199.

²⁵⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 402.

Church of Missionary Society'e bağılı bir papazdır. Onu, 1820 yılının Ocak ayında İzmir'e ayak basan Pliny Finsk ve Levi Parsons adlı iki Amerikalı misyoner izlemiştir. 1834 yılında Bursa'da ve ondan hemen sonra Trabzon'da birer misyon tesis edildi. Önceleri hedefleri oldukça büyük olan ancak toplumun genelinde huzursuzluk yaşanmadığını gören Protestan misyonerleri, bu hedeflerini zamanla küçültmüşlerdir²⁵⁸.

Protestan misyonerler, Ermeniler arasındaki huzursuzlukları iyi bir şekilde değerlendirdiler. Çünkü Ermeni cemaati içerisinde Gregoryen ve Katolikler arasında, Protestanların devreye girmesinden önce bir çekişmenin var olması Protestan misyonerlerin işini kolaylaştırmıştı. Anadolu'da yaşayan Hıristiyanları kendi tarafına çekmek isteyen The American Board'un en üst yönetim organı olan Prudential Committee, 1830 yılında iki misyonerini bir araştırma gezisi için Ermenistan adını verdikleri bölgeye göndermeyi kararlaştırdı. Bu iki misyoner Eli Smith ve H.G.O. Dwigth'tir. Bu misyonerler Anadolu'da yirmiyi aşkın şehir gezmişler ve raporlar tutmuşlardır. Bu raporlardan Trabzon ile ilgili yazdıkları bilgiler incelemeye değer bulunmaktadır. Smith ve Dwigth Trabzon'da İngiliz konsolosu Mr. Brandt'da kaldılar. Trabzon'da Rumlar, Erzurum'da bir Ermeni'nin verdiği bilgiye göre, 900 hane; Trabzon'da bir başka güvenilir kaynağa göre ise 500 hanedirler. Bir gramer okulları vardır. Trabzon'da Ermeniler 250 hanedir. 4 dini bölgeye ayrılmış durumdadırlar. 3-4 kiliseleri, bir piskoposları vardır. Gümüşhane Ermenileri de buradaki piskoposa bağılıdır. 150 öğrencilik bir okulları vardır. Öğrencilerin hepsi erkektir. Kızlar için bir okulları yoktur. Misyonerler, Sürmene'de mevcut nüfusun 3/4'ünün Rum asıllı Müslüman olduğu ve hala Rumca konuştukları, Hemşin'de Ermeni asıllı Müslümanların bulunduğu bilgilerini dikkatle kaydetmişlerdir. Trabzonlu Katolik bir Ermeni'nin verdiği bilgilere göre, Hemşin'in nüfusu 3.000-4.000 aileden oluşmaktadır, 70-80 köyde oturmaktadırlar, bu nüfusun büyük bir kısmı yaklaşık 200 yıl önce Müslümanlığı kabul etmiştir, hala Ermenice konuşmaktadırlar. Trabzon'da Katolik Ermeniler 80-90 hanedir, 1 kiliseleri, 2 papazları vardır. Eskiden Gregoryan Ermenilerinin dini yönetimi altında yaşamışlardır. İstanbul'daki Katoliklerin sürgün edilmeleri esnasında Katolik papazlar buradan gönderilmişlerdir. Civar köylerin birine giden bu papazlardan biri daha sonra şehre dönmüştür. Ayinlerini, Katolik Ermenilerde yaygın olduğu üzere,

²⁵⁸ Özgür Yılmaz, s. 201.

eski Ermenice olarak yapmaktadırlar. Kendi papazları Ermeni'dir; Venedik, Lübnan veya Mardin'de eğitilmektedirler. Trabzon'da ne Avrupalı Katolik papaz, ne de Katolik papaz, ne de Katolik manastırı vardır.²⁵⁹.

Smith ve Dwight, Trabzon hakkındaki verdikleri bu bilgilerin sonuna, şehrin Ermenilerden ziyade Rumlar için iyi bir misyonerlik istasyonu olabileceğini; Argos, Attica, İyonya Adaları ve İstanbul'a misyonerler gönderirken buraların da unutulmaması gerektiğini, Gümüşhane'de de bir şube açılabilceğini kaydederler. Bunun peşinden, esasen Trabzon'daki 1.200-1.300 Ermeni'nin de ihmal edilemeyeceğini, bunlar için de bir istasyon açılabilceğini belirtirler. İki misyonere göre, Trabzon özellikle Ermenistan'a bir giriş kapısı olabilir. Trabzon, Ermenistan'ın denize en yakın liman şehridir. İleride Erzurum'daki Ermeniler çoğaldığında ve orada bir istasyon açıldığında, Trabzon iyi bir ara istasyon vazifesi görecektir. Nasturiler için başlatılacak bir misyonerlik çalışmasında da Trabzon'a benzer bir misyon bunu yerine getirebilir. Gürcistan'a yakınlığı bakımından ve Rus Ermenistanı'ndaki misyonerlerle yakın irtibat için de Trabzon'da bir istasyon gereklidir. Trabzon'daki istasyon, Orta Doğu misyonerlerinin çalışmaya başladıkları ilk yıllarda Lübnan'ın oynadığı rolü ifade edebilir. 14 Mayıs'ta Trabzon'dan gemiye binen iki misyoner, 25 Mayıs'ta İstanbul'a geldiler. 4 Haziran'da İstanbul'da yeniden gemiye bindiler, İzmir üzerinden 2 Temmuz'da Malta'ya ulaşarak 15,5 ay süren seyahatlerini tamamladılar²⁶⁰.

1834 yılında Trabzon'da istasyonun tesis edilmesinden sonra Protestan misyonerler Trabzon'un da içlerinde bulunduğu bazı yerlerde okullar oluşturmuşlardır. 1850 yılında Trabzon'a gelen İngiliz seyyah Frederick Wakpole şehirde Amerikan Misyonerlerin bulunduğunu, bunların dinlerini değiştiren yaklaşık on beş aile olduğunu, okulları ve dağıtmış oldukları kitaplarıyla bu çalışmaların neticesinin görünenden daha fazla olduğunu belirtmektedir²⁶¹.

1844 tarihinde Amerikan vatandaşı birkaç papazın Trabzon'a giderek oradaki bazı Ermenileri, düzenledikleri Protestan ayinine çağırmaları, Ermeni ruhban ve ileri gelenlerince şikâyet konusu olduğundan bunların buradan uzaklaştırılmaları

²⁵⁹ Ömer Turan, **Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler**, Ermeni Soykırım İddiaları, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 226.

²⁶⁰ Ömer Turan, s. 227.

²⁶¹ Özgür Yılmaz, s. 204.

konusunda Trabzon'a emir gönderilmiştir²⁶². Ayrıca Trabzon ve çevresinde Ermeni nüfusunun ibadet, ibadethane yapımı ve tamiri gibi sorunlarının çözümünde, devlet bütün imkânlarıyla yardım etmiş ve cemaatler arasında çıkan problemleri, kanunlar çerçevesinde çözmeye çalışmıştır.

Ermeni kilisesi, Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin'de kurulmuştur. 1147'de Kilikya'ya gitmiştir. Her ne kadar Ermeni kilisesi Sinod'u onu kınamışsa da, bu Katolikosluk 1895 yılına kadar devam etmiş, Son Katolikos Haçatur Şiroyan 1895'te ölünce yerine kimse seçilmemiş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında da Katolikosluk Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır²⁶³.

Longworth'un bildirdiğine göre, din, bölgede her zaman olduğu gibi kavganın ve çekişmenin önemli sebeplerindendi. Rumlar ve Ermeniler arasında mezhepçilikten doğan sürekli entrikalar, karışıklıklar söz konusuydu. Longworth'un iddiasına göre ise, Türkler daha çok "*İslamlaştırmayla*" ilgilenmektedirler. Burada şunu da belirtmekte yarar vardır ki, Longworth'un bahsettiği İslamlaştırma baskı ile olmayıp, günümüzde de olduğu gibi, evlilik yoluyla din değiştirmenin gerçekleşmesidir²⁶⁴.

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden bir tanesi de Ermeni kilisesi'dir. Ermenilerin toplu halde yaşamasını, kimliklerinin korunmasını sağlayan kilise, aynı zamanda onları silahlandırmış ve siyasi olayların kucağına da atmıştır. Trabzon'da Ermenileri devlete karşı isyana götüren gelişmelerin öncesi olduğu, Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır. Mesela, 1888 yılında Trabzon Ermeni dini temsilcisi olan Karakin Efendi'nin, Ermenileri ihtilale çağıran kitaplar yayınlamasından dolayı murahasalıktan azledilerek Trabzon'dan uzaklaştırılması ve yerine başkasının tayin edilmesi kararlaştırılmıştır²⁶⁵.

Mezhep ayrılıkları sebebi ile zulmü, dindaşları olan Ortodokslardan gören, Selçuklu Devleti dönemlerinde müreffeh bir hayata kavuşan Ermeniler, XIX. yüzyıl sonlarında kiliselerin başkanlığında teröre başladılar ve kanlı eylemler gerçekleştirdiler. İki buçuk milyon Müslüman Türk ve Kürt, Ermeni ruhanilerinin yönettiği terör örgütleri tarafından vahşice katledildi²⁶⁶.

²⁶² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 403.

²⁶³ Kamuran Gürun, s. 33.

²⁶⁴ Ahmet Halaçoğlu, "**İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)**", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 894.

²⁶⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 94.

²⁶⁶ Erdal İltter, s. 75.

Ermeni ruhanileri, tutuklanan veya ölen insanlık düşmanı teröristler için törenler düzenleyip, kiliselerini bu işe tahsis etmişler, Ermeni teröristlerin eylemlerini de bilfiil tanımış ve onaylamışlardır. Ermeni tarihçisi H. Pasdirmacıyan, kilise için "*Ermeni kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için, yaşadığı vücuttur.*" demektedir²⁶⁷.

Trabzon Ermeni Murahhasasının, Paskalya haftası sebebiyle kilisede toplanan Ermenilere yaptığı konuşmada şunları söyleyerek halkı devlete karşı kışkırtıyordu:

*"Şimdi öyle bir zamandayız ki Ermeni Katolikleri ve Protestanları da kardeş bilmeliyiz, onlar başka başka kiliselere gitmekte oldukları için onları, başka millet olarak tanımayıp kardeş tanımanızı tavsiye ederim. Bizim birçok vilayetlerde birçok şehit olan fedakârlarımızın kanları, İlkbahar'da neşv ü nema bulup Ermenistan bunların kanlarıyla saadet bulacak ve biz de bu sayede mesud olacağız. Biz de bu fedakaranın hizmetlerine karşı ancak, malen ve canen hizmet edebiliriz ve etmeliyiz. Bu fedakârlar her yerde olduğu gibi burada da mevcuttur. Allah o gibileri eksik etmesin. Fırtınalar geçiyor. Bahtiyarlık günleri erişiyor."*²⁶⁸.

İstanbul'daki Ermeni Patriği Zaven, Ermeni meselesinin çözümünün Rusya hükümdarlığı altında birleşmekle mümkün olduğunu belirtmekte, Ruslar, buraya ne kadar çabuk gelirse bizim için o kadar iyi olur demektedir. Taşnaksütyun Partisi Dışişleri Bürosu Başkanı Zavriyev, Rusya'nın Londra ve Paris Büyükelçilerine 1915 yılında gönderdiği mektupta Ermenilerin niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır:

*"Bugünkü savaşın ilk günlerinden beri Rusya Ermenileri, Rusya'da ve Türkiye'de savaşa katılmayı beklemektedir. Bu durum savaşın sonunda Ermeni meselesinin yeniden gündeme alınması ve kesin şekilde çözülmesi umudunu doğurmaktadır. Dolayısıyla Ermeniler, yaklaşan olaylara katılmaktan geri duramaz, bundan ötürü savaşta en ateşli biçimde yerlerini almalıdırlar"*²⁶⁹.

Bu sebeplerden dolayı Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil Ermeni kilisesinden, Ermeni kilisesi devletinden bahsetmek gerekir. Ermeni Kilisesinin, varlığını koruyabilmek için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir²⁷⁰.

Perinçek, Boryan'ın konuyla ilgili görüşlerine de yer vermektedir. Boryan'a göre Ermeni kilisesi, toplum hayatında ruhani işlerden çok siyasal işlerle uğraşmış ve siyasal hedeflerin aracı olmuştur. Ermeni kitleleri Ermeni kilisesi aracılığıyla kontrol altında tutulurken, dış siyasette kilise, Rusya'nın Doğu'daki, özellikle Türkiye ve İran'a karşı yayılmacı amaçlarının aleti olarak kullanılacaktır. İngiltere de,

²⁶⁷ Erdal İter, s. 77.

²⁶⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 107.

²⁶⁹ Ovanes Kaçaznuni, s. 15.

²⁷⁰ Kamuran Gürun, s. 30.

misyonerleri aracılığıyla Ermeni kilisesini kontrol altına almaya ve Rusya'nın etkisinden kurtararak kendi amaçları için kullanmaya çalışmıştır²⁷¹.

İngiltere de Ermeni cemaati üzerindeki çalışmalara katılmış, 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesi inşası için izin aldıktan sonra, bu kilisenin 1845 yılında hizmete girmesini sağlamıştı. Böylece İngilizler de Ermenilere dini kanallardan ulaşmayı deniyorlardı. 1846 yılında İngiliz elçisinin yardım ve himayesi ile İstanbul'da bir "*Protestan Cemaati İdare Heyeti*" oluşmuş ve 1850 yılında da bir ferman ile bunlar "*Ermeni Protestan Milleti*" olarak tanınmışlardı. Bir süre sonra, İngiltere'nin ardından, ABD ve Almanya da devreye girmiş, gönderdikleri Protestan misyonerleri ile İngiliz Elçiliği'nin de yardımları sayesinde, Protestan mezhebini birlikte yayma çabasına girişmişlerdi. Böylece, Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeniler, dil ve tarih çalışmalarını başlatarak Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyılın ikinci yarısında çok huzursuz kılacak olan Ermeni milliyetçiliği duygusuna katkıda bulunacaklardı. Misyonerler sayesinde, Ermeniler arasında milli kültürleri ile ilgili bir uyanma göze çarpmakta idi²⁷².

²⁷¹ Mehmet Perinçek, s. 38.

²⁷² Erdal İltar, s. 79.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TRABZON YÖRESİNDE ERMENİLERİN SİLAHLI PROPAGANDAYA YÖNELİŞİ

3.1. 1915'E KADAR GEÇEN SÜREDE ERMENİ FAALİYETLERİ

3.1.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Trabzon'daki Etkileri

Konsolos Palgrave, 30 Ocak 1868 tarihli Lord Stanley'e gönderdiği Doğu illerinde Hıristiyan ve Müslümanların birbirleriyle ilişkilerini anlattığı raporda; Rum, Ermeni, Protestan ve Katolik Hıristiyanlar tarafından ileri sürülen şikayetlerin detayları yer almaktadır. Bu raporda iki taraf arasında kişisel hakaretler gerçekleştiği, ancak bu durumdan sadece Türklerin sorumlu olmadığını ve bu sebeplerden Müslümanların, Hıristiyanlara göre daha şiddetli cezalara çarptırıldıklarını belirtmektedir²⁷³.

Konsolos yardımcısı Biliotti'nin, Kont Derby'ye 9 Ocak 1878'de gönderdiği raporda Ruslar'ın Kars'ı işgali üzerine Ermenilerin, Müslümanlara baskısının dayanılmaz hale geldiğini ve Müslümanların silaha sarılarak isyan ettiklerini, bunun üzerine Rus komutanı Melikof'un isyanı bastırıldığı anlaşılmaktadır²⁷⁴.

Konsolos yardımcısı Biliotti'nin, Marki Salisbuy'e 26 Ekim 1878'de gönderdiği raporda; Trabzon'a Rus Başkonsolosu Trinofeen'in geldiğini ve konsolosluğa bayrak çekildiğini, Rumlar'ın ve Ermeniler'in bu durumdan mutlu olduğunu, Diyarbakır'a bir konsolosluk, Van, Muş ve Samsun'a da birer konsolos yardımcılığı açılacağını bildirmektedir²⁷⁵.

3.1.2. 1895 Trabzon Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti'nde, 1780 yılında Zeytun ve benzeri yerlerdeki Ermeni ayaklanmaları ilk kez hükümetin askere alma işlemleri sırasında başladı. Ermeni ihtilalciler, sonradan Osmanlı Devleti'ni suçlamak adına Osmanlı ordusuna asker olarak alınan Ermenilerin öldürüleceklerini iddia etmişlerdi. Askerlik çağına gelmiş olan birçok Ermeni genci, Osmanlı Devleti'nin asker yoklama memurlarından kaçmaya başladı²⁷⁶.

²⁷³ Bilal N. Şimşir, s. 74.

²⁷⁴ Bilal N. Şimşir, s. 151.

²⁷⁵ Bilal N. Şimşir, s. 187.

²⁷⁶ Justin Mccarthy, **Osmanlı'ya Veda**, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008, s. 199.

1894 Ağustos'unda kanlı Sasun olayları patlak verir. Ermenilerle Kürtler arasında başlayan karşılıklı kırım, Osmanlı ordularının müdahalesiyle bastırılır. Boryan, Sasun olaylarının James Brice, Eduard Grey ve diğer İngiliz centilmenleriyle birlikte Ermeniler tarafından kışkırtıldığını belirtir. İngiltere, Mısır'ı işgal etmenin ön koşullarını yaratmak peşindedir. Ermeniler, İngilizlerin elinde kör bir silaha dönüşmüştür. 1890'ların ortalarında Artyunyan'a göre, Ermeni meselesinin sömürülmesinde en aşağılık ve gerici rolü İngilizler oynamıştır²⁷⁷.

Berlin Konferansı sürecinden itibaren İngiliz kapitalizmi, Ermeni halkı üzerindeki sömürgeci etkilerini pekiştirmiştir. Sasun ayaklanmasında sadece İngilizler değil, Amerikan misyonerleri de sahnededir. Sovyet tarihçisi Şpilkova, Amerikan devletinin o dönemde misyonerlik faaliyetlerine büyük para ayırdığını ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerin Amerikan misyonerleriyle dolup taşıdığını belirtmektedir. Misyonerler, Amerikan devletinin ajan ağını örmüşlerdir²⁷⁸.

Ermeniler hükümete karşı ayaklanmışlardır. Osmanlı Devleti'ni temsil eden vergi toplayıcılarına, hükümet görevlilerine ve resmi dairelere yönelmişlerdir. Aynı zamanda, bu topluluklar Kürt aşiretleriyle de savaşmışlardır. Osmanlı ordusu isyancıların üzerine gitmiş ve isyancılar geri çekilirken yolları üstündeki köy sakinlerini katletmişlerdir. Ancak buna karşılık olarak, Osmanlı ordusu ve sivil Müslüman halk, komiteci Ermenileri öldürmüştür. Önce Müslümanlar Ermenileri değil, önce Ermeniler Müslümanları öldürmeye başlamıştır. Sonuç iki taraf içinde bir felaket olmuştur²⁷⁹.

Trabzon Konsolosu Alfred Biliotti, 5 Mart 1881 tarihli raporunda, Erzurum'daki Rus Başkonsolosu ile bir konuşmasını naklediyordu. Rus Başkonsolosu kendisine "*Van'daki Ermeni asıllı Rus konsolosunun Ermenistan'da olay çıkarmaya çalıştığını, durumu hükümete rapor ettiğini, ama onun yerine kendisinin görevden alındığını*" söylediğini yazıyor, General Ignatieff'in yetiştirmesi olan eski İstanbul Sefareti Baş Tercümanı Belotsercovetz'in Trabzon Konsolosluğuna tayin edildiğini, Bulgar isyanında bu kişinin çok aktif rol oynamış olduğunu bildiriyordu²⁸⁰. Görüldüğü gibi Ruslar, Bulgar ayaklanmasında olduğu gibi Ermenileri deneyimli devlet adamları aracılığıyla örgütlemekteydiler.

²⁷⁷ Mehmet Perinçek, s. 46.

²⁷⁸ Mehmet Perinçek, s. 47.

²⁷⁹ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 349.

²⁸⁰ Kamuran Gürün, s. 127.

Konsoloslar ile işbirliği halinde olan misyonerlik faaliyetleri, Ermeni milliyetçiliğini körükleyen bir güç olarak Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında oldukça etkili oldu. Bu faaliyetler Trabzon örneğinde olduğu gibi Anadolu'nun birçok bölgesine yayıldı. Trabzon'daki Ermenilerin 1895 yılında çıkan hadiselerden sonra şimdiye kadar kendi aralarında ve bazen de Müslümanlar ile vuku bulan çatışmalar artık doğrudan doğruya devleti hedef almaya başlamış ve Ermeniler şehirde bazı kitlesel eylemlere girişmişlerdir²⁸¹.

Berlin Barışı ile başlayan ve 1890'lı yıllara gelindiğinde en azından fikir ve propaganda mahiyetinde büyük boyutlara ulaşmış olan Batı desteğindeki Ermeni meselesinde, meydana getirilen onlarca yapay sorundan birisi de 1895 yılının son çeyreğinde gerçekleşen Trabzon'daki Ermeni olaylarıdır. Tıpkı diğerleri gibi bu olay da, Avrupa'nın desteğini alabilmek için bu devletlerle Rusya arasındaki çıkar çatışmalarından da yararlanarak, kendi emellerini gerçekleştirebilmek amacına yönelikti²⁸².

Ermeniler arasında zamanla birtakım örgütlenmeler başlamıştır. Bu örgütlenmeler sonucunda Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da huzursuzluklar yaratmışlardır. Ancak bu duruma rağmen Longworth, Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politikayı övgüye layık bulmaktadır. Valinin olaya ırki açıdan yaklaşmadığı ve aceleci bir tavır sergilemediğini bildirmektedir. Longworth, valinin bu rahatsız edilmemiş insanların ne kadar barışçıl, zeki ve de çalışkan olduğunu bildiğini, bunların kötü yönetilmediği takdirde onların arasında sadece çılgınların Osmanlı yönetimini zaafa uğratma teşebbüsünde bulunacağını anlادığını belirtmektedir. Ayrıca valinin Ermeniler aleyhine yazılmış birçok mektubu çöpe attığını ve böylece Trabzon kaynaklı hiçbir siyasi suçlamannın söz konusu olmadığını da yazmaktadır²⁸³.

Ermeni İhtilal Komiteleri mensupları ise, Şakir Paşa başkanlığındaki bir heyetin, Anadolu'ya geçmesinden büyük rahatsızlık duymuşlar ve durumu protesto etmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Ermeniler, özellikle Şakir Paşa'nın yol güzergâhındaki yerlerde olaylar çıkartmışlardır. Şakir Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten

²⁸¹ Özgür Yılmaz, s. 211.

²⁸² Enis Şahin, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi I, Trabzon, s. 125; İshak Keskin, "1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005) Trabzon 2007, s. 602.

²⁸³ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 903.

sonra karşılaştığı ilk hadise de Trabzon'da meydana gelmişti. Dolayısıyla 1895 Ermeni olayları çok hassas bir dönemde ortaya çıkmıştır²⁸⁴.

Hüseyin Kazım Kadri, anılarında babası Kadri Bey hakkında önemli bilgiler vermektedir. Valiliğinin ilk yıllarında Kadri Bey, Trabzon'da asayişin olmadığını görmüş ve bu durumu çözmek için Adliye memurunu görevinden almıştır. Kadri Bey'in yönetiminde zamanla Trabzon'da asayiş sağlanmış ve kaçakçılık olayları önemli ölçüde önlenmeye çalışılmıştır²⁸⁵.

1893 yılı olaylarının, felce uğrayan ticaret ve artan fakirlikle ilgili olduğunu söyleyen Longworth, bu yıl içinde meydana gelen en önemli iki olayı da Ermeni karışıklığı ve kolera salgını olarak göstermektedir. Yıllar geçtikçe Longworth'un vali Kadri Bey hakkındaki görüşlerinde de daha olumlu değişmelerin olduğu görülmektedir. Nitekim vali de mevcut sisteme göre, her şeyin başkente bağlı olmasından şikâyet ettiği ve başkente olan itirazlarından dolayı, ona "*İkinci Mithat Paşa*" gibi hareket etmemesinin ima edildiği belirtilmektedir. Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politika da Longworth tarafından övgüye layık gösterilmektedir. Onun bu politikası adalet ve huzurun sağlanması için iyi bir yol olarak tanımlanmıştır. Ermeni tahrikçiler ve işbirlikçilerinin entrikalarının da en doğru şekilde tahmin edildiği vurgulanmaktadır²⁸⁶.

Trabzon, Osmanlı Devleti'nin, İran ve Doğu Anadolu'nun Karadeniz'e açılan önemli ihracat ve ithalat limanlarından birisidir. Bu yüzden buraya yerleşen Ermeniler silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu bölgeyi kullanmışlar ve teşkilatlanmışlardır²⁸⁷. Trabzon'da bir Ermeni komitesinin varlığı ve faaliyetleri, 1890 yıllarının başlarında tespit edilmiş ve bununla ilgili tedbirler alınmıştır. Bu komitenin yer altı faaliyetleri alınan tedbirlere rağmen önlenememiş, özellikle bütün Anadolu vilayetlerine sirayet ederek, 1895 yılında zirveye çıkmıştır²⁸⁸. Trabzon hadisesi sebebiyle tutuklu bulunan bir papazın; olayları teşvik edenlerin Doğramacı Manuk ve Mekteb Muallimi Kirkor olduğunu ifade etmesi üzerine, Manuk'un evinde

²⁸⁴ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 223.

²⁸⁵ Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatırlarım*, İstanbul 2000, s. 52.

²⁸⁶ Ahmet Halaçoğlu, "*İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)*", *Belleten*, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 884.

²⁸⁷ İshak Keskin, s. 602.

²⁸⁸ Ahmet Halaçoğlu, "*1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri*", *Ermeni Araştırmaları*, c. 11, s. 46.

yapılan aramada silah, mermi, yasak yayınlar, şifre anahtarları ve Trabzon Ermeni Komitesi evrakı malzemeleri bulunmuştur²⁸⁹.

Longworth'un ilk raporundan daha 1891 yılı içerisinde Ermenilerin isyana teşvik edildiklerini anlamaktayız. Longworth, burada vali Kadri Bey'in takip ettiği ihtiyat ve itidal politikasını övmekte ve bu politika sayesinde Trabzon, Anadolu'nun diğer eyaletlerinin yaşadığı çatışma ve tahrik politikasına katılmadığını belirtmektedir²⁹⁰. Ancak yine de bu huzur ortamı uzun süreli ve kalıcı olmamıştır.

Trabzon'da olayların başlangıcı eski Van Valisi Bahri Paşa ile Trabzon Komutanı Hamdi Paşa'nın 2 Ekim 1895 Çarşamba günü, iki Ermeni tarafından silahlı saldırı sonucu yaralanmaları üzerine başlamıştır. Bu hadise üzerine kaçan katillerin aranılmasına başlanmış, şehirde bir olay çıkmaması için tedbirler alınmıştır. Bu olaydan sonra 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında bir yakınının öldüğünü duyan Şınark isimli bir Ermeni'nin, bulunduğu hanın balkonundan halk üzerine ateş açmasıyla başlamış ve Müslümanlar ile Ermeniler birbirlerine girmişler, olay ancak ordunun müdahalesi ile durdurulabilmiştir²⁹¹. Ertesi gün yapılan incelemelerde Ermenilerden 177 erkek ve 5 kadın ölü, 14 erkek 4 kadın yaralı olduğu, Rumlardan 1, askerlerden 1 yaralı, Müslümanlardan 11 ölü, 25 yaralı bulunduğu anlaşılmıştır²⁹². Trabzon'da Sokak ortasında paşalara, Ermeniler tarafından yapılan saldırı çıkan olayların tek sebebi olarak görülmektedir.

Ermeniler, olayın faillerinden Estapani Berberyan'ı himaye edip, güvenlik güçlerine teslim etmemişler ve hatta adı geçen şahıs, Vilayet Kâtibi Rahmi Efendi'nin katline de karışarak, olayın daha da tırmanmasına sebep olmuştur. Ayrıca Trabzon Ermenileri, köylerde yaşayan yandaşlarını da şehre getirerek, evlerinde ikamet ettirmeye ve silahlarıyla çarşı pazarda gezdirerek, gösteriler yapmaya başlamışlardır²⁹³. Yakalanan Ermenilerden olan Trabzonlu Kasparoğlu Armenak veled-i Karabet ile Stepanoğlu Bogos ve Gümüşhaneli Sitrak veled-i Arakel'in suçlu oldukları ihbar ve delillerle sabit olmuştur²⁹⁴. Bu olayların tek sorumlusu

²⁸⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 224.

²⁹⁰ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 901.

²⁹¹ Kamuran Gürün, s. 156.

²⁹² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 212.

²⁹³ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 903.

²⁹⁴ Ahmet Halaçoğlu, s. 55; İshak Keskin, s. 605.

Ermenilerdir. Bahri ve Hamdi Paşaların yaralanması ve Trabzon olayları Hınçak Komitesi'nin faaliyetleridir²⁹⁵.

Ermeniler, bu terör faaliyetlerini sadece Trabzon ile sınırlı tutmamışlar, civardaki şehirlere de bulaştırmışlardır. Ermeni çeteleri Bayburt'a geçerek orada hazırlıklara başladılar. Şakir Paşa hem bu durumun ortadan kaldırılması hem de fesat çıkarmak amacıyla Bayburt'a dışarıdan gelen Ermenilerin önünün alınabilmesi için derhal askeri takviye istedi²⁹⁶.

Trabzon'da meydana gelen olaylar sonrasında, İdare-i Örfiye tarafından suçluların yakalanması, olaylarda zarar görenlerin zararlarının tespiti, olaylar sonrasında köylerden şehre göçenlerin iaşelerinin temini ve geri döndürülmeleri, güvenliklerinin sağlanması için Divan-ı Harb kurulmuş ve suçluların yakalanmasına çalışılmıştır²⁹⁷.

Burada şunu belirtmekte yarar vardır ki, hükümet, 1895 hadisesinde zarar gören Ermenilerin vergilerinin ertelenmesini istemiştir. Vilayette kamu gelirlerinin en önemli kaynakları öşür gelirleriydi ve bunun da bu yıl fındık gelirleri haricinde düşük olması beklenmekteydi. Nitekim bu durum, her ne kadar isyan halinde olsalar bile, Osmanlı Devleti'nin tebaasına verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir²⁹⁸. Ancak ilerleyen süreçte görüleceği gibi bu hoşgörülü tavırlar sorunun çözümüne çok fazla katkı sağlamamıştır. Bu da sorunun Ermenilerin iç dinamiklerinden değil dış etkenlerden kaynaklandığını göstermesi açısından önemlidir.

Ermeni olayları, Rusya'dan gelen Komite üyeleri tarafından planlanıyordu. Trabzon Konsolosu'nun Osmanlı Devleti'nde görevli İngiliz sefiri Sir Philip Currie'ye 28 Ekim 1895'te verdiği raporda şu itirafta bulunmaktadır:

"Hınçaklılar, hareketleri dışarıdan idare ediyorlar ve kendileri tamamıyla emniyet içinde buldukları halde, Türkiye'deki ırkdaşlarının hayatlarını altüst ediyorlar, maksatları, Müslümanları, Hıristiyanlara karşı tahrik etmek ve katliamlar

²⁹⁵ Hamit Pehlivanlı, s. 67.

²⁹⁶ Yunus Özger, **1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları**, İstanbul 2007, s. 36.

²⁹⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 214.

²⁹⁸ Ahmet Halaçoğlu, "**İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)**", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 893.

çıkartarak memleketi dehşet içinde bırakmaktır. Bütün dünyaca malum olmalıdır ki, bu teşkilatın anarşik bir karakteri vardır²⁹⁹.

Longworth'a göre, Trabzon olaylarında askerler işe karışmasaydı, gerçekte can kaybı çok önemsiz olurdu. Çünkü Türklerin büyük çoğunluğu komşularına karşı tavır almakta tereddüt etmişlerdir³⁰⁰. Görüldüğü gibi Müslüman halk şiddete karşı şiddet uygulamak yerine uzlaşımçı davranarak sorunu çözmeye çalışmıştır.

Longworth'un, vali Kadri Bey ve Ermeni meselesinin ortaya çıkış sebebi hakkında verdiği bilgi daha önce verdiği bilgilerle bağdaşmamaktadır. 15 Şubat 1899 tarihli raporunda Kadri Bey hakkında işinin ehli, açık görüşlü, kibar, adil ve kararlı, sevilme ve korkulmaya devam eden bir yönetici olarak bahsetmekte, ancak 6 yıllık görevi boyunca Ermeni olaylarını önleyememesini ya da isteksiz davrandığını iddia edip, bu durumu onun yönetiminde kara bir leke olarak göstermektedir³⁰¹.

Longworth, raporlarının hemen hepsinde Ermeni bahsine girmiştir. Ancak onun bu konudaki yorumlarını yaparken tarafsız bir bakış açısından çok, bazı görüş ve yorumlarında Hıristiyanlığın ve belki de köken olarak mensubu bulunduğu milletin tesiri altında kaldığı görülmektedir. Zira bir Osmanlı belgesinde İngiliz konsolosu Longworth'un Ermeni milletinden Doktor Sihrab'ın ailesine mensup olduğu belirtilmektedir³⁰².

Bilgilerin ne derecede doğru olup olmadığı konusunda bir fikir yürütmek imkânsızdır. Raporlarında, yeri geldikçe metin kısmında da değindiğimiz üzere, tutarsızlıklar görülmektedir. Mesela mahalli bir idareciyi bir raporunda göklere çıkarırken, bir başka raporunda, konu aşağı yukarı aynı olmasına rağmen yermektedir. Bu tarafgirlikte, Longworth'un Ermeni asıllı olmasının yanı sıra, konsolosların yanında bulunan tercümanların da büyük etkisi olduğu muhtemeldir. New-York Herald muhabiri Sidney Whitman'ın eserinde yer alan bilgiye göre ise, *"Konsolosların yanındakiler, tercümanları tamamen Ermeniydi. Bunlar ne söylerler, ne gösterirlerse, konsoloslar da elçiliklerine öyle yazardı"*³⁰³. demektedir. Bu

²⁹⁹ Samiha Ayverdi, s. 48.

³⁰⁰ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 905.

³⁰¹ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 887.

³⁰² Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 900.

³⁰³ Esat Uras, s. 426.

sebepten verilen bilgilerde bir ön yargı varsa, bu belki de konsolosun kendisinden değil, tercümanların tarafsız olmamasından kaynaklanmaktadır³⁰⁴.

1895 Olayları Ermenilere bekledikleri fırsatları sunmuş ve onları uluslararası alanda mazlum konumuna getirmiştir. İngiliz ve Yunan Konsolosluğu öldürülen Ermenilerin sayısının 400 civarında olduğunu söyleyerek dünya kamuoyunu yanıltma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca olay uluslararası gazetelerde detayıyla değil ölü sayı üzerinden aktarılıyordu. Tan Figaro, Matin gibi gazeteler Avrupa kamuoyunu bu mazlum hikayesiyle kandırıp Ermenilerin çıkarlarına hizmet ediyorlardı³⁰⁵. Erzurum Rus Başkonsolosu General Mayewski, raporlarında bu olayların Avrupa'nın müdahalesini sağlayabilmek için Hıristiyanlar tarafından bilinçli olarak çıkarıldığını ve 1895 yılı olaylarının ardından bölgenin sakinleştiğini sukunetin sağlandığını belirtmektedir³⁰⁶.

3.1.3. Köy Baskınları ve Yol Kesmeler

Ermeni terör örgütlerinin faaliyetleri 1915 yılında sevk işlemine tabi tutulmalarına kadar sürmüştür. Bu faaliyetlerin arasında köy baskınları önemli yer tutmaktadır. 1895'te Trabzon'da bulunan beş yüz kadar silahlı Ermeni'nin Bayburt'a beş saat mesafedeki Kat Ova'ya saldırdıkları haber alınınca Erzincan'da bulunan Süvari bölükleri ve bir tabur piyade askeri Bayburt'a sevk edilmiştir³⁰⁷.

30 Mayıs 1915'te Maçka'nın Kapıköy köyünde yedi kişilik bir Ermeni çetesi Müslüman ahaliye yaptıkları saldırılar sonucunda Maçka'nın Kadrol köyünden Ajdar oğullarından Ömer oğlu Temel şehit düşmüştür.

3 Temmuz 1915'te Yomra Nahiyesi'nin Hobşara ve Trabzon'a bağlı Zefanos köyünde beş kişiden oluşan Ermeni çetesi, Van ihtilali'nin ardından silaha sarılarak rast geldikleri Müslümanlara ve jandarmaya karşı katliamlara başladılar. Olayların neticesinde Vakfikebir'den Abidinoğulları'ndan Mehmed oğlu Hasan ve Calaboğullarından Ahmed'i şehit etmişlerdir³⁰⁸.

³⁰⁴ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Bellekten, Sayı 250, Cilt LXVII, 2003, s. 906.

³⁰⁵ Enis Şahin, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi I, Trabzon, s. 137.

³⁰⁶ Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çev.: Azmi Süslü, Ankara 1986, s. 76.

³⁰⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 173.

³⁰⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 69.

5 Temmuz 1915'te Trabzon'a bağlı karlık köyünden beş kişilik bir Ermeni çetesi Karlık Muhtarı Hüseyin Ağa'nın ellerini bağlayıp nakit varlığını çalmıştır. 5 Temmuz 1915'te Sırganlı Yaylası civarında Irmaktaş mahallesinde üç kişilik bir Ermeni çetesi Merkez bölüğünden Akçaabat Bodamya köyünden İskefeli oğullarından Hüseyin'i şehit etmiştir³⁰⁹. 1 Ağustos 1915'te Yomra'nın Alamendi köyü civarında on beş kişilik bir Ermeni çetesi Falkoz köyünden Bahadır oğlu Aziz'i katletmişlerdir³¹⁰.

3.1.4. Devletin Güvenlik Kuvvetleriyle Çatışmalar

25 Ağustos 1915'te Gümüşhane Deliktaş civarında Yomra nahiyesine bağlı Sifter köyü muhtarı Artin ve Şana köyünden Varilcioğlu Aram kumandasında on dört kişiden oluşan çete Erzurum Postasını soymak üzere yaptıkları saldırıda beş bin lira emanet akçesini çalmışlar ve bunu ötesinde siyasi bir cinayet niteliğinde süvari jandarmalarından Dolabi Ahmet ile Sürmeli Hüseyin ve Posta sürücüsünü şehit düşürmüşlerdir.

2 Temmuz 1915'te Torul kazasına bağlı Santa'nın Derinirmak mevkiinde yirmi beş kişilik bir Ermeni çetesi pusu kurarak jandarmadan üç kişiyi öldürmüştür. Ermeni çetesi, jandarmaların kulaklarını kesip, gözlerini oymuş ve silahlarını almıştır³¹¹.

5 Temmuz 1915'te Maçka kazasına bağlı Limni ve İzaka köyleri civarında Arazıoğlu Bahadır veled-i Artin kumandasında on kişilik bir Ermeni çetesi pusu kurarak Maçka müstahfız bölüğü kumandanı Mikdad efendi'yi şehit etmişler, Limni köyü muhtarı Ali Çavuş'u yaralamışlardır.

8 Temmuz 1915'te Zefanos köyünde Oseb oğlu Kirkor ile Kasbar oğlu Kodiç Devriye müfrezesi dolaşmakta iken evlerinin önünden ateş açmışlar ve Trabzon seyyar jandarma alayının birinci taburundan Mehmet Çavuş şehit düşmüştür.

12 Temmuz 1915'te Maçka'nın Konko Ormanları'nda on beş kişilik bir Ermeni çetesi Merkez bölüğünden Giresunlu Ahmed oğlu Ali onbaşıyla Recioğullarından Yusuf oğlu Mecid şehit düşmüştür.

³⁰⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 70.

³¹⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 71.

³¹¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 69.

13 Temmuz 1915'te Trabzon'a bağlı Zefanos köyünde Tonyalı oğlu Arkisya'nın kumandasında yirmi kişilik bir Ermeni çetesi Trabzon mektebi Sultani muallimi Remiz Efendi ile Fol köyü Çuvalcı oğlu Mustafa'nın eşi Saniye, Çuvalcıoğullarından Musa'nın kız kardeşi ve Celaboğullarından Ahmed ile Faik acımasızca bir şekilde katledildi ve seyyar müfrezesinden Şükrü onbaşı şehit düştü.

27 Ağustos 1915'te Yomra'nın Şana köprüsü civarında sekiz Ermeni çetesi jandarmaya pusu kurup ateş açmış, Merkez bölüğü jandarmalarından Balıkesirli Mehmet oğlu İbrahim yaralanmıştır³¹².

3.1.5. Komitacıların Bölgedeki Faaliyetleri

Ermeni komitacıları I. Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'nun bütününde olduğu gibi Trabzon vilayetinde de çeşitli karışıklıklar çıkarmışlardır. Osmanlı belgelerinde bununla ilgili bilgiler detaylarıyla yer almaktadır. 6 Mayıs 1329 tarihli belgede Ermeni komitacılarının Trabzon'da çıkarttıkları karışıklıklar geniş kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu belgelere göre Trabzon Ermeni Mektebi Müdürü, öğretmenler ile sorun yaşamış ve öğretmenleri darp edecek kadar ileri gitmiştir³¹³. Yine bu kişiler kiliseye ve cemaate ait gelirlere el koymak ve bunları kendi isteklerine göre kullanmak istemişlerdir³¹⁴. Taşnakların kışkırtmasıyla bazı Ermeni gençleri Murahhasa Serupe efendiyi istifa ettirmeye çalışmışlar ancak zamanında alınan tedbirlerle bu provakasyonlar engellenmiştir³¹⁵.

3.1.6. Bölgedeki Kaçakçılık Faaliyetleri

1878'de yapılan araştırmalar sonucunda Moskova'daki Ermeni Komitesi'nin Trabzon üzerinden İran'a Transit olarak geçirilen ticari mallar aracılığıyla Osmanlı topraklarına silah soktuğu tespit edilmiştir³¹⁶.

1893 yılında Ermeniler özellikle tuz ve tütün kaçakçılığı yapmaktadır. Bu yüzden Trabzon Vilayeti, Hafıye Tahsisatı'na zam yapılmasını talep ederek bu faaliyetleri önlemede daha etkili tedbirler almaya çalışmaktadır³¹⁷.

³¹² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 71.

³¹³ DH. İD. 139/9_8.

³¹⁴ DH. İD. 139/9_9.

³¹⁵ DH. İD. 139/9_10.

³¹⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 155.

³¹⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 166.

Ermeniler Trabzon bölgesinden özellikle silah ticareti kapsamında faydalanmaktadırlar. Bu faaliyetlerine hız kesmeden devam ettikleri belgelerde açıkça görülmektedir. 1901 yılında İran şahı adına Trabzon Gümrüğü'ne getirilen silahların Ermeni eşkıyasının eline geçtiği anlaşıldığından bu konuda gümrük görevlilerince daha dikkatli davranılmaya çalışılmıştır³¹⁸.

3.2. Yörede Hınçak-Taşnak Dışındaki Ermeni Terör Örgütleri

Osmanlı topraklarında Hınçak ve Taşnak örgütlerinden başka terör örgütleri de kurulmuştur. Osmanlı Ermenileri arasındaki ilk milliyetçilik hareketleri de 1860'lı yıllarda başlamış, daha sonra Ermeni komitelerinin çekirdeklerini oluşturan çeşitli derneklerin kurulması ile devam etmiştir. Bu derneklerden ilki 1860 yılında kurulan "*Hayırsever Cemiyeti*" idi. Hayırsever Cemiyeti, Kilikya'yı yüceltme amacını gütmekteydi. Bu cemiyeti "*Fedakarlar Cemiyeti*" takip etti. 7 Mayıs 1866 yılında İstanbul'da Ermeni ileri gelenleri Serobe Aznavur, Srapion Hekimyan, Serobe Tagvoryan, Ekeşyan, Mikael Alişan, Matevos Mamuryan ve Arutünyan "*Ser*" adında bir mason cemiyeti organize ettiler. Bunların dışında 1870 yılında "*Okul Sevenler*" Cemiyeti, 1876 yılında "*Araratlı*" cemiyeti, 1879 yılında "*Doğu*" ve "*Kilikya*" Cemiyetleri, 1880 yılında Erzurum'da "*Silahlılar Cemiyeti*" daha sonra "*Kadınlar Cemiyeti*" ve 1881 yılında "*Anavatan Savunucuları*" cemiyeti, Van'da 1881 yılında en ünlü gizli cemiyetlerden biri olan "*Kurtuluş için Birlik Cemiyeti*" ve 1882 yılında da "*Kara Haç Cemiyeti*" vb. pek çok cemiyet kuruldu. Araratlı, Okul Sevenler ve Doğu Cemiyetleri daha sonra "*Ermeni Birlik Cemiyeti*" adında birleştiler. Bütün bu Ermeni cemiyetlerinin kuruluş amaçlarının temelinde Ermeni toplumundaki birlik ve beraberliği sağlamak, Ermenilerin haklarını korumak tarzında sebepler olduğu gibi Kara Haç Cemiyeti ve buna benzer diğer gizli cemiyetlerin amaçları arasında gençliğin silahlanmasını sağlamak ve silahlı isyanları organize etmek gibi sebepler yatmaktadır³¹⁹.

İhtilalci faaliyetleri amaç edinen ilk Ermeni siyasi partisi, Armenekan adındaki bir cemiyet oldu. Bu cemiyet, 1885 yılında Mekertitch Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da kurulmuştur. Bu partinin programı incelendiğinde,

³¹⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 186.

³¹⁹ Orhan Doğan, "**Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun(Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)**", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 20, Yıl: 2008, s. 309.

Ermeni halkının bağımsızlığı meselesini ve bir Ermeni devletinin kurulması gerektiğini ileri süren ilk siyasi Ermeni partisi olduğu anlaşılmaktadır³²⁰.

Ermeniler, Hınçak ve Taşnak terör örgütleri dışında Avrupa'nın pek çok şehrinde de komite ve cemiyetler kurdular. Ancak bunların dışında kurulan bir cemiyet de bizzat İngilizler tarafından kurulmuş olan Londra-İngiliz Ermeni Derneği'dir. Dernek James Bryce adında bir İngiliz tarafından kuruldu. Bu derneğin temel amacı Anadolu'nun, Avrupa devletlerinin yönetimine alınması ve Türklerin Anadolu'dan atılmasını hedeflemektiydi. Bu dernek Ermeni olaylarını bahane ederek birçok olayda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaktaydı. Londra-İngiliz Ermeni Derneği'nin faaliyetlerini yeterli bulmayan Hagopyan adında bir Ermeni ve arkadaşları kendi aralarında Ermeni Vatanperverler Derneği adında rakip bir komite kurdular. Sonrasında bu komitelere ek olarak İngiltere'de Nazarbekyan, Benberd, Karabekyan ve bunlara ek olarak Rus ve Lehli nihilistlerin oluşturduğu Hınçakistler adında bir komite daha kuruldu³²¹.

³²⁰ Orhan Doğan, s. 311.

³²¹ Davut Kılıç, s. 270.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM TRABZON YÖRESİNDE ERMENİLERİN TEHCİRİ

4.1. I. Dünya Savaşı'nın Başlamasıyla Ermenilerin Tekrar Terör Faaliyetlerine Yönelişi

Emperyalist devletlerin 19. yüzyıl boyunca izlediği yayılmacı siyaset, 20. yüzyılın başında I. Dünya Savaşına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle açılan Kafkas Cephesi'nin, Sarıkamış faciasından sonra düşmesi üzerine Rus orduları, Doğu Anadolu bölgesinin işgaline girişmiş, kısa sürede Erzurum'a ulaşmıştı.

I. Dünya Savaşı'nın gerçek nedeni dünyanın sanayileşmiş batılı devletler tarafından bölüşülmesindeki anlaşmazlıktı. Batı, Dünya topraklarının yarısını ve nüfusunun üçte birini sömürge haline getirmişti. Bu durum İngiltere ve Fransa gibi sanayileşmelerini daha önce tamamlamış ve sömürge imparatorlukları kurmuş olan devletlerle, sanayileşmesini biraz geç tamamlamış Almanya arasında çekişmelere ve ittifakların kurulmasına neden olmuştu. Bu duruma bağlı olarak Kuzey Afrika'da, Balkanlarda bölgesel savaşlar yaşanmış, Japon-Rus Savaşı, Çin ve Hindistan'daki karışıklıklar huzursuzluğu dünyanın her yanına yaymıştı³²².

1912 ve 1913 yıllarındaki Balkan Savaşları göz önünde bulundurulmadan Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan olaylar anlaşılabilir. Milliyetçi çeteler Balkanlar'daki Türkleri öldürmüş ve onları evlerini terk etmeye zorlamışlardı. Osmanlıların Balkanlardaki Müslüman halkının yüzde yirmi yedisi ölmüştü. Bir zamanlar Müslüman çoğunlukların bulunduğu topraklarda artık Hıristiyan çoğunluklar bulunmaktaydı. Bu, Ermenilerin daha uzun vadede yapmak istedikleri şeyin tamamen aynısıydı ve Balkanlar'da işe yaramıştı. İki taraf da Balkan Savaşları'ndan bir şeyler öğrenmişti. Türkler, Ermeni ihtilalcilerin başarıya ulaşması durumunda başlarına ne geleceğini biliyorlardı. Anadolu'daki Ermeni ihtilalcilerin amacı, Türkleri Balkanlardan gitmeye zorlayan ihtilalcilerin amacıyla aynıydı³²³.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Osmanlı Devleti, başta Almanya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ittifak teklif etmişti. Rusya, Osmanlı'nın dostluğunu değil, İstanbul ve Boğazları istiyordu. Çökmek üzere olan Osmanlı

³²² Mehmet Bilgin, **Rus İşgalinde Trabzon Direnişi**, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 9.

³²³ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 350.

Devleti'nin kayda değer bir askeri gücü olmadığını biliyor, kolay bir lokma olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin elinden Boğazları almak için en iyi yolun savaşmak olduğuna inanıyordu. Osmanlı Devleti ile ittifakın sadece bir yük olacağını düşünen Almanya başlangıçta Osmanlı ile müttefik olmaya hiç yanaşmamıştı. Almanlar, savaş başladıktan sonra, Kayzer, Wilhelm II.'nin şahsi emri üzerine Osmanlı Devleti ile ittifak yapmayı kabul ederek, Ağustos 1914'te Osmanlı Kabinesi'nde birkaç kişinin bildiği gizli ittifak antlaşmasını imzaladılar³²⁴.

Almanların fikir değiştirerek, Osmanlı Devleti ile ittifakı kabul etmelerinin nedeni, İngiliz-Rus ittifakının kesinleşmiş olması ve Osmanlı Devleti'nin, Kafkas sınırında bazı Rus kuvvetlerini oyalayarak Almanya'ya yardım edebileceği düşüncesi idi. Ancak Osmanlı Devleti, bu savaşı yürütebilecek askeri donanımlardan yoksundu. Bu yıllarda Osmanlı kara ordusu Almanlar, donanması ise İngilizler tarafından ıslah edilmekteydi. 10 Ağustos'ta Almanların Akdeniz donanmasındaki Göben ve Breslau gemileri, Müttefik Donanması önünden kaçarak Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiş ve 15 Ağustos'ta Osmanlı Devleti, bu gemileri satın alarak bunlara Yavuz ve Midilli isimlerini vermişti³²⁵.

Bir taraftan Rusların Karadeniz'deki savaş gemilerinin üstünlüğü, dünyanın savaşa girmiş olduğu bu karışık, ağır hava içinde tarafsız kalamayıp mutlaka Ruslarla çatışmaya mecbur kalınacağı düşüncesi bir taraftan da halk efkarının İngilizlerin aleyhinde olması nedenlerinden ötürü hükümet, Alman gemilerini elden çıkarmak istememişti. Bu gemiler daha sonra Karadeniz'e açılmış ve Rusya'nın limanlarını bombalayarak Osmanlı Devleti'ni fiili olarak savaşa sokmuştu. Sivastopol ve Batum bombardımanlarının acılarını çıkarmak için Ruslar ilk önce 17 gemi ile Trabzon şehrini ateşe verdiler³²⁶.

Lenin ve Stalin, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için yapıldığını sürekli olarak saptadılar. Amerikalı Stannard Becker, Ortadoğu'ya hükmetme savaşı olarak Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük hedefinin Türkiye olduğunu belirtir. En zengin petrol, bakır, gümüş gibi yeraltı kaynaklarının ve en verimli topraklarının bulunduğu bölge Türkiye'dir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın

³²⁴ Mehmet Bilgin, s. 19.

³²⁵ Mehmet Bilgin, s. 20.

³²⁶ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 4.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini ısrarlı olarak reddetmesi de kuşkusuz anlamlıdır³²⁷.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılması üzerine bunu kendileri için büyük bir fırsat olarak değerlendiren Ermeni çeteleri faaliyetlerine hız verdi. Türk-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine sınırı geçen Rus orduları, Ermeni çeteleri için eşi benzeri bulunmaz bir fırsattı. Türkiye'den Ermeni ileri gelenleri Rusya'ya geçip alayların kurulmasında görev aldılar ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin çoğu Rusya'ya geçerek gönüllü alaylarına yazıldılar³²⁸.

Rusya'nın Ermenilerden çeteler oluşturduğunun haber alınması üzerine, Osmanlı ordusundaki Ermeniler firar ederek çetelere katılmaya başladılar. Türkiye'deki Ermenilerin yanı sıra çeşitli bölgelerde dağınık bulunan Ermeniler de gönüllü alayları kurmuşlar ve Kafkas cephesine katılmışlardır³²⁹.

Osmanlı Hükümeti, 6 Eylül 1914'te, Ermenilerin kalabalık olduğu vilayetlere bir şifre tamim göndererek, Ermeni siyasi partilerinin başkanları ve elebaşlarının hareketlerinin devamlı kontrol altında tutulması talimatını verdi³³⁰. Hükümet, Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve Anadolu'da birbiri ardından isyanlar çıkarttığını haber alınca, olayların yatışacağı inancıyla kesin bir tedbir alma yoluna gitmemişti. Osmanlı Devleti'nin ölüm kalım savaşı verdiği bu sırada Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde düşmanlarının işine yarayacak faaliyetlerde bulunuyorlardı. Hatta topyekûn bir isyana hazırlandıkları seziliyordu.

4.2. Yörede Tehcir Kararı'nın Uygulanışı

Osmanlı Hükümeti, Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti, vilayetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge yollayarak; Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve tutuklananların askeri mahkemelere sevkini kararlaştırmıştır³³¹. Ermenilerin sevk edilmesi kararı tamamıyla askeri ve güvenlik sebeplerinden kaynaklanmıştır.

³²⁷ Mehmet Perinçek, s. 51.

³²⁸ Esat Uras, s. 595.

³²⁹ Azmi Süslü, s. 64.

³³⁰ Kamuran Gürün, s. 212.

³³¹ Kamuran Gürün, s. 213.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin faaliyetleri karşısında, ordunun güvenliği ile ikmal yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kararını almak zorunda kaldı. Bu kararın içeriğinde;

1. Savaş halinde ordu, kolordu, tümen ve mevki kumandanları, yurt savunması, asayişin korunması ve hükümet emirlerine karşı halk tarafından karşı koyma, direnme veya silahlı tecavüz meydana gelirse buna karşı derhal askeri kuvvet kullanarak hareketi bastırmaya, tecavüz ve direnmeyi yok etmeye yetkili ve mecburdur.

2. Ordu, kolordu ve tümen kumandanları askeri gereklilikler karşısında casusluk, ihanet halinde görecekları kasaba ve köy halkını, teker teker veya toplu halde diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler³³². Kanunun içeriğine dikkat edildiğinde Ermenilerle ilgili bir ifade bulunmamaktadır. Ermeniler yürüttükleri faaliyetlerden dolayı sevk işlemine maruz kalmışlardır.

Sevk ve İskân kararının alınma nedenlerinden birisini de 15 Nisan 1915 tarihli Van isyanı oluşturmaktadır. Bağımsız bir Ermenistan kurma çabası, 93 Harbi'nden (1877-78) sonra ivme kazanmıştır. Van'daki olaylarda Van Ermenilerinden çok, dışarıdan, özellikle Rusya'dan gelen Ermeniler ön ayak olmuşlardır³³³.

Sevk işleminin nasıl yapılacağı ise, Meclis-i Vükela mazbatasında şu esaslara bağlanmaktaydı: Ahali, kendilerine tahsis edilen bölgelere rahat bir şekilde, can ve mal emniyetleri sağlanarak nakledilecektir. Yeni evlerine yerleşene kadar iaşeleri göçmenler ödeneğinden karşılanacaktır. Eski mali durumları göz önünde tutularak kendilerine emlak ve arazi verilecek, muhtaç olanlara hükümetçe mesken inşa edilecek, çiftçi ve zenaat erbabına tohumluk ve alet edavat temin olunacaktır. Geride bıraktıkları taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine münasip şekilde ulaştırılacaktır. Ermenilerin boşalttıkları şehir ve köylerdeki gayr-i menkulleri tespit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, bu köylere yerleştirilecek muhacirlere paylaşılacaktır. Muhacirlerin ihtisas sahası dışında kalacak, zeytinlik, dutluk, bağ, dükkân, fabrika, depo gibi gelir getiren yerler müzayede ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.

³³² Azmi Süslü, s. 149; Nejdet Sevinç, **Arşiv Belgeleriyle Tehcir, Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, İstanbul 2007, s. 203.

³³³ Hüseyin Çelik, **"1915 Görgü Tanıklarınca Van Ve Çevresinde Ermeni Olayları"** Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 8.

Bütün bu konular özel komisyonlar marifetiyle yürütülecek ve bu hususta bir talimatname hazırlanacaktır³³⁴.

Bu esaslar çerçevesinde Ermeniler, Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik, Çanakkale, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Mamüretülaziz (Elazığ), Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon ve Van şehirlerinden Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran ve Musul'a sevk edilerek iskân edilmişlerdir. Göç ettirilenlerin gerek kamplarda, gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları halinde saldırganlar yakalanarak Divan-ı Harbe sevk edileceklerdir. Bunlardan rüşvet veya hediye alanlar veya vaat veyahut tehdit ile kadınları iğfal edenler yahut onlarla gayrimeşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp, Divan-ı Harbe sevk edilerek, ağır şekilde cezalandırılacaklardır³³⁵.

Sevk kararları çerçevesinde 391.040 kişi yerleştirilecekleri bölgelere sevk edilmiş, bunlardan 356.084'ü yerleşim bölgelerine ulaşmıştır. Ancak bu sayıya Halep'e sevk edilen 26.064 Ermeni nüfusu dâhil değildir. Bu sayı da dâhil edildiğinde geriye 9-10 bin kişi kalmaktadır. Bunlar da, Türkler tarafından öldürülmemiş, 500'ü Erzurum-Erzincan arasında eşkıya grupları tarafından; 2000 kişi, Urfa'dan Halep'e giden yol üzerinde Meskene'de Urban eşkıyaları tarafından; 2000 kişi Mardin'de eşkıya tarafından öldürülmüştür. Dersim bölgesinden geçen kafilelere bölge halkının saldırıları sonucunda yaklaşık 5-6 bin kişi öldürülmüştür. Geriye kalan 3 bin civarında Ermeni ise Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılarak yerleşmişlerdir³³⁶. Türkiye'de yaşayan Katolik ve Protestan Ermeniler bu mecburi göçün dışında tutulmuş, sadece isyan ve olay çıkaran Gregoryan Ermeniler göç ettirilmişlerdir³³⁷. Bu bilgiler ışığında Sevk işlemini gözden geçirdiğimizde bu uygulamanın olabildiğince eksiksiz bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz.

Amerika'nın Mersin konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği raporunda şunları söylüyor: Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhı Ermenilerle doludur. Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat etmektedirler. Kalabalık yüzünden sefalet çektikleri zahmete rağmen hükümet bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte, şiddete ve

³³⁴ Kamuran Gürün, s. 216.

³³⁵ Kamuran Gürün, s. 217.

³³⁶ Şenol Kantarcı, s. 27.

³³⁷ Cemalettin Taşkıran, s. 136.

intizamsızlığa yer vermemekte, göçmenlere yeteri kadar bilet sağlanmakta ve muhtaç olanlara yardımda bulunmaktadır³³⁸.

Dâhiliye Nezareti, 9 Haziran, 14 Haziran, 21 Haziran, 22 Haziran, 23 Haziran, 26 Haziran, 1 Temmuz, 4 Temmuz, 5 Temmuz, 12 Temmuz tarihlerinde kendisine ulaşan bilgiler ışığında Musul, Zor, Elazığ, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Canik gibi yerleşim yerlerine gönderdiği telgraflarla göçün iyi bir şekilde yürütülmesine, meydana gelen yanlış anlamalara ve yanlış uygulamalara son verilmesine, özellikle can ve mal emniyetinin sağlanmasının zaruretine ve bunun için gerekli tedbirlerin alınmasına dair emirler vermiştir³³⁹.

4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 3 Temmuz 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya çok gizli ve kişiye özel olarak çektiği telgrafta "... 4ncü Ordu muntakaları dâhilinde göç ettirilen Ermenilerin mal, can ve namuslarının tamamen muhafazasını temin için tarafımdan lazım gelenlere en kati emirler verilmiştir. Diğer muntika ve vilayetlerde de meseleye lüzumu kadar ehemmiyet verdirmek ve göç ettirilen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması ve her türlü tecavülden korunmalarını temin için bilhassa taraf-ı devletinizden kesin ve şiddetli emirler verilmesini istirham eylerim..." demektedir. Osmanlı yöneticilerinin verdikleri bütün emirlerde göç sırasında Ermenilere insanca davranılması ısrarla ve birçok defa bildirilmiştir. 15 Mart 1917 tarihinde, 4ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın şifreli telgrafı buna bir örnektir: "C 14.3.333, Giden Ermenilerin araba ve hayvanlarını satınız. Fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda teşkil edeceğiniz bir Satış Komisyonu vasıtasıyla bu araba ve hayvanların hakiki kıymetlerini tayin ediniz ve sahiplerine o suretle ödemedede bulununuz"³⁴⁰.

Ermeni meselesini daha iyi anlayabilmek için savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman konsoloslarının yazışmalarına göz atmakta da büyük fayda vardır. 15 Mayıs 1915 tarihli Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter'in Alman sefiri Wangenheim'a gönderdiği telgrafta aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır. Konsolos, telgrafta Osmanlı Devleti'nin, Ermeni sorununu ele alışında hata yaptığını, Rusların bu hataları kullanarak Ermenileri kışkırttığını, Ermenilerin Türk yayınlara kuşkuyla baktığı için tarafsız olmayan Rus

³³⁸ Yusuf Halaçoğlu, **a.g.m.**, s. 73.

³³⁹ Cemalettin Taşkıran, s. 138.

³⁴⁰ Cemalettin Taşkıran, s. 139.

kaynaklarından bilgilendiğini ve Ermenilerin, Rusları doğal koruyucuları olarak gördüğünü belirtmektedir³⁴¹.

Scheubner-Richter, Rusya'nın Ermeni olayında Almanya'ya karşı avantajlı olmasından belli ki rahatsız olmaktadır. Berlin, bir taraftan Osmanlı Devleti'ne destek verirken diğer taraftan da Ermenilere, kendilerinin yanında oldukları ve soykırıma karşı korudukları mesajını vermektedir. Ermenilere sempati beslediği telgraftaki dilinden anlaşılan Scheubner-Richter, bölgede bir katliam olması ihtimalinin oldukça düşük olduğunu belirtmektedir³⁴².

İstanbul'daki sefir Wangenheim'in, Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg'e gönderdiği Anadolu'da görevli misyoner Blank'ın ek raporlarını içeren telgraf Sevk Kanunu'nu konu almakta ve ilginç ifadeler içermektedir. Bu misyonerler Anadolu'yu Hıristiyanlığa ait kabul etmekte ve bu psikoloji ile hareket etmektedirler. Silahlı Ermeni çetelerinin faaliyetlerinden sivil Ermeni ve Müslüman halkı korumayı amaçlayan Sevk Kanunu'nu, "*Orta çağa ait bir görüş*" olarak niteleyen bu misyonerler, Türklerin bu duruma sevineceğinden bahisle "*Türklerin gün ışığına çıkan şeytani sevinçlerini görerseniz*" gibi fanatik ifadeler kullanarak, bu ek raporlardaki çelişkileri ortaya koymaktadırlar. Blank, ne kadar fanatik olsa da bu raporlarda gerçeği yansıtan ifadeler kullanmıştır. Sevk ile ilgili verdiği bilgilerde yoğun güvenlik tedbirlerinin alındığını, taşkınlıkların önlenmesi için çaba harcadığını ve Türklerin, vurulması söylenen sokak köpeklerine acıyıp evlerine aldığı belirtmektedir³⁴³.

Alman Belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Berlin'in, sefirlerin, konsolosların ve misyonerlerin bakış açıları bir bütünlük arz etmemektedir. Ermeni çetelerinin faaliyetleri, bu duruma karşı gelişen intikam saldırıları devletin uyguladığı sert tedbirler Sevk işlemini oldukça karmaşık bir hale getirmiştir. Bu sıkıntılı süreçte Alman politikası da farklı süreçlere girmiştir. Bir taraftan Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler, diğer taraftan Rusya'ya ve Ermenilere karşı alınması gereken tavır Almanya'yı çok yönlü bir politika izlemeye sevk etmiştir³⁴⁴.

³⁴¹ Kıvanç Galip Ömer, **Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007 s. 68.

³⁴² Kıvanç Galip Ömer, s. 73.

³⁴³ Kıvanç Galip Ömer, s. 84.

³⁴⁴ Kıvanç Galip Ömer, s. 102.

5 Ağustos 1915 tarihinde Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter'den İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'a yazılmış telgraf tehcirle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Buradan edindiğimiz bilgilere göre Trabzon vilayetinde gerçekleştirilen sevk işlemlerinde insanlara sadece birkaç saat verildiği ve eşyalarını satamadıkları, yola yaya olarak çıktıkları ifade edilmekte ve bu olaya dayanarak Alman Konsolos Vekili tarafından birtakım çıkarımlarda bulunmaktadır. Konsolos'un ifadesi telgrafta aynen şöyle geçmektedir: *"Trabzon'da da Ermeni erkeklerin neredeyse tamamının öldürüldüğü söyleniyor. Gerçekten de Erzincan'da bulunduğum sırada oradan geçmekte olan Ermeniler arasında neredeyse hiç Ermeni erkeğe rastlamadım."*³⁴⁵.

Alman Konsoloslardan bazıları olayın hassasiyetini kavramadan rahatlıkla kesin kanaate varabilmekte *"söyleniyor"* gibi ifadelerle dayanarak bir milleti zan altında bırakabilmektedirler. Burada şunu hemen belirtmeliyiz ki bu telgraflarda yazanlar tamamen bu kişilerin kendi pencerelerinden görebildiği ve olayları yorumlayabildiği kadardır. Bu bilgileri ne tamamen hakikat ne de tamamen uydurma kabul edebiliriz. Sadece bu bilgiler ışığında olayı anlamaya çalışmak sanırım en doğru tutum olacaktır.

Konsolosun ifadelerini okumaya devam ettiğimizde Türk halkının, Ermenilerin yaşadığı olumsuzluklardan rahatsız olduğunu görmekteyiz. Bu süreçte bazı kabileler iyi korunmuş, ancak devlet bazı kabileleri iyi koruyamamıştır. Ayrıca halk arasında karşılıklı katliamlar da söz konusudur. Ancak hiçbir zaman bu katliamlar devlet politikası olarak görülmemelidir. Öyle ki Erzurum valisi görevini iyi yapamadığı gerekçesiyle kaymakamı görevinden almıştır³⁴⁶.

Savaş şartlarında her şeyin mükemmel gittiğini söylemek çok gerçekçi bir yaklaşım değildir. Sevk işlemi esnasında da birtakım olumsuzluklar ve aksamalar yaşandığı ortadadır. Bu sorunlar resmi makamlar tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Bu gruplardan bazılarını iyi bazılarını da kötü davranılmış olması da ihtimal dâhilindedir. Ancak bu sorunlar görevlilerin başarısıyla alakalı bir durum olup kurumları aşmaktadır.

Sevk sonucunda 225 bin Osmanlı Ermeni vatandaşının Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerine ve Mısır'a varabildiği bilinmektedir. Büyük bir çoğunluğu ise

³⁴⁵ Kıvanç Galip Ömer, s. 106.

³⁴⁶ Kıvanç Galip Ömer, s. 125.

devlet gözetiminde sevk edildiler. 1920 itibariyle Sovyetler Birliği'nde 400 bin, İran'da 50 bin Ermeni sığınmacı vardı. Geri kalan sığınmacılar Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerine yerleşmişlerdi. Böylece Sevk yoluyla hayatta kalabilen Ermeni sayısı 811 bini bulmuştu. Askeri yönden incelenecek olursa, Sevk işleminin başarılı olduğu görülür. Çünkü halk desteğinden mahrum kalan Ermeni isyancıların ayaklanması sona ermişti. Ama bu ayaklanmanın inanılmaz bir can kaybına neden olduğunu da unutmamak gerekir³⁴⁷.

Talat Paşa'nın, İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'a ilettiği telgraf emirlerinde Sevk ile ilgili yaşanan aksaklıkları inkâr etmediği ve sorunları çözmeye çalıştığı görülüyor. Talat paşa idari makamlara emir vermekle de kalmayıp, bölgede bizzat denetleme yapacağını söylüyor. Bu arada görevini kötüye kullanan jandarma, memur ve valilerin de cezalandırılacağını bildirmektedir³⁴⁸.

Ermenilerin dünya çapında yaptıkları propaganda ve lobicilik faaliyetlerinde genellikle sevke zorlandıkları için isyan ettikleri ifade edilmektedir. Avusturyalı şair Franz Werfel 1931 yılında yayımladığı Musa Dağı'nın Kırk Günü isimli romanını bu teze dayandırmıştı. Prof. Dr. Erich Feigl, Werfel'in dayandığı ve çoğu Aram Andonyan'a ait belge ve bilgilerin yanlışlığını, sahte oluşunu ortaya koymakla yetinmemiş, İngilizce ve Fransızca çevirilerde düşülen çelişkileri örtbas etmek için yapılan tahrifatı da teyit etmiştir³⁴⁹.

Feigl'e göre, Ermeniler, Osmanlı Hükümetinin onların yerlerinin değiştirilmesini emretmeden bir ay önce Van'da isyan çıkarmışlardı. Bu da şunu gösterir ki, Van'daki bu isyan verilen emrin bir sonucu değildir; aksine, bu emir isyan sonucunda verilmiştir. Gerçekten de Van isyanı 1915 Nisan başında başlamış ve bir ay sürmüştür. Hâlbuki Sevk ve İskân Kanunu 27 Mayıs 1915'te çıkmıştır³⁵⁰.

1919 yılında Anadolu'ya gelen Harbord, Erzurum'da yaşayan Ermenilerle görüşmüş, ancak Ermeniler, soykırım gibi bir hadisenin olmadığını, Harbord'a, kafilesindeki Ermeni tercümanlar vasıtasıyla anlatmışlardır. Tam aksine Doğuda Erzincan, Bayburt, Trabzon, Erzurum, Kars, Van gibi yerlerin kasaba ve köyleri

³⁴⁷ Justin Mccarthy, **a.g.e.**, s. 208.

³⁴⁸ Kıvanç Galip Ömer, s. 136.

³⁴⁹ Hüseyin Çelik, s. 14.

³⁵⁰ Hüseyin Çelik, s. 15.

dâhil olmak üzere hemen hepsi Ermenilerin yaptıkları katliamlara maruz kalmışlardır³⁵¹.

24 Nisan 1915'te, Dâhiliye Nezareti, Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve Komitecilerin yakalanmasını emretmiştir. Trabzon'daki Ermenilerin sevk edilmeleri de bu kapsamda olmuştur. 24 Haziran'da Trabzon'daki Ermeni komite liderleri tutuklanmış ve Samsun üzerinden Anadolu'ya gönderilmiştir³⁵².

Sevk esnasında Trabzon'da çıkan Meşveret adlı gazete Ermenilerin geçici bir süre için sevk edildiğine dair haber yapınca bu durum Ermenileri umutlandırmış ve Dâhiliye Nezareti, halkı olumsuz anlamda etkileyecek asılsız haberlere izin verilmemesi için vilayete emir göndermiştir. Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin sevkinin Alman hükümetinin teşvikiyle yapıldığına dair bir söylenti üzerine de gerekli vilayetlere, hiçbir hükümetin iç işlerimize müdahil olamayacağını uygulanan tedbirlerin askerlik ve güvenlikle ilgili sebeplerden dolayı alındığını bildirmiştir³⁵³.

Trabzon'dan Ermenilerin göçüyle ilgili olarak Alman ve Amerikan arşiv belgelerinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bölgede bulunan Amerikan ve Alman konsoloslarının raporlarından da anlaşıldığına göre, kendisine emir gelen yerel yetkililer, Ermenilere bu kararı duyurdular. Trabzon'da sürgün emrini bildiren afişler cadde ve sokaklara asıldı. Tellallar cadde ve sokaklarda gezerek hükümetin kararını ilan ettiler³⁵⁴.

Trabzon'da Amerikan Konsolosu Oscar Heizer, Amerikan elçiliğine gönderdiği bir raporunda 25 Haziran tarihinde göç emrinin alındığını, duyurunun sokaklara 26 Haziran günü asıldığını bildirmektedir. 1 Temmuz Perşembe günü de tüm sokaklar süngülü jandarmalar tarafından kontrol altına alınarak Ermenilerin evlerinden çıkarılmalarına başlanılmıştır³⁵⁵.

Amerikan Konsolosu Trabzon Ermenilerinin yolculuğunun 1 Temmuz günü başladığını ve Gümüşhane-Erzincan yönünde olduğunu belirtmektedir. Başlangıçta 2.000 kişilik kafieler oluşturarak Gümüşhane yönüne gönderilmişlerdir. Bu şekilde 3

³⁵¹ Şenol Kantarcı, s. 28.

³⁵² Kamuran Gürün, s. 213.

³⁵³ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 385.

³⁵⁴ Muzaffer Tepekaya -Ramazan Çalık, s. 169.

³⁵⁵ Kemal Çiçek, s. 92.

gün boyunca 6.000 kişi Trabzon'dan sevk edilmiş, daha sonra yaklaşık 4.000 kişi küçük gruplar şeklinde hareket ettirilmiştir³⁵⁶.

İsviçre'deki bir batı kaynağı ise şu bilgileri içermektedir. 26 Haziran'da Ermenilerin Trabzon'dan tehcir edileceği duyurulmuştur. Tehcirin yapılacağı 1 Temmuz'da bütün caddeler jandarmalar tarafından kuşatıldıktan sonra, 100 Ermeni bir sokakta toplatıldı ve şehrin girişine götürüldü. Toplanan Ermeniler şehir girişinde 2000 kişilik gruplar haline getirilerek göç ettirildi. Bunu takip eden günlerde de tehcir devam etti. Toplam 6000 kişinin şehirden ayrılmasını takip eden günde 4000 kişi daha şehirden götürüldü. Vali ilk olarak ailelere araba kiralamaları iznini vermişti, ama daha sonra bunlar ücretleri geri verilmeden ellerinden alındı. Alman Konsolos başka bir raporunda, Ermenilerin Müslümanlığa geçmek suretiyle tehcirden kurtulmak istediklerini belirtmektedir. Ancak Vali bu duruma izin vermemiştir³⁵⁷. Bütün bu bilgiler ışığında, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yapılan çalışmalar, Trabzon'dan sevk edilen Ermenilerin sayısını 28.000 olarak göstermektedir³⁵⁸.

1920 yılında Sevk işlemlerinin ardından geri dönemeyen, ya da mallarını satamayanların varlıklarının yeni kanun çıkana kadar korunması, mallarını talep edenlerin iade edilmesi Trabzon Vilayeti'ne bildirilmiştir. Trabzon'un eski tercümanı Andon Efendi'nin hanesinde oturan Elizabet'in sevk sırasında Trabzon'da kalmış olan eşyalarının ve evinin iadesinin talebi üzerine gereken yapılarak ilgili yerlere emirler verilmiştir³⁵⁹.

Kaçaznuni, raporunda sevk işlemleri ile ilgili ilginç tespitlerde bulunmuştur. Buradaki ifadeler Osmanlı Devleti'nin bu uygulamada ne kadar haklı olduğunu ispatlamaktadır:

"1914 kışı ve 1915 yılının ilk ayları, Taşnaksütyun da dâhil olmak üzere, Rusya Ermenileri açısından bir heyecanlanma ve umut dönemi idi. Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık. Aklımız dumanlanmıştı. Biz kendi isteklerimizi başkalarına mal ederek, sorumsuz kişilerin boş sözlerine büyük önem vererek ve kendimize yaptığımız hipnozun etkisiyle, gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık."

³⁵⁶ Kemal Çiçek, s. 107; Muzaffer Tepekaya -Ramazan Çalık, s. 195.

³⁵⁷ Muzaffer Tepekaya -Ramazan Çalık, s. 195.

³⁵⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 53.

³⁵⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 391.

"1915 yaz ve sonbahar döneminde Türkiye Ermenileri zorunlu göçe tabi tutuldu, kitlesel sürgünler ve baskınlar gerçekleştirildi. Bütün bunlar Ermeni meselesine ölümcül bir darbe vurdu. Ermeni vilayetleri Ermenisiz kaldı. Türkler ne yaptıklarını biliyorlardı ve bugün pişmanlık duymalarını gerektirecek bir husus bulunmamaktadır; sonradan da anlaşıldığı üzere, Türkiye'de Ermeni meselesinin temelli çözümü açısından bu yöntem en kesin ve en uygun bir yöntemdi. Türk egemenliğine kaşı onlarca yıl önce başlatılmış olan mücadele, Türkiye Ermenilerinin sürülmesi ve yok edilmesiyle, dolayısıyla Türkiye Ermenistan'ının boşaltılmasıyla sonuçlanmıştır. Türklerin üzerinde istenildiği kadar baskı kurulsun. Bütün bunların ne anlamı var? Gereken yapılmıştır ve Arabistan çöllerine saçılmış cesetleri sözcüklerle diriltmek, yıkılan evleri ve boşaltılan ülkeyi sözcüklerle kurtarmak imkânsızdır"³⁶⁰.

Osmanlı hükümeti, 1915 yılında yüz binlerce Ermeni vatandaşını savaş bölgelerinden sürmüştü. Bu, özellikle gerilla çetelerine karşı pek etkili bir askeri taktik idi, çünkü çetecileri ve istilacıları yerli halkın sağlayabileceği destekten yoksun bırakıyordu. Gerçekten de, bu taktik, 20. yüzyılın ileri döneminde gerilla ile savaşım hareketinin değişmez bir parçası haline gelmiştir³⁶¹.

Savaş esnasında belki Ermenilerin çoğu Osmanlılara karşı gelmeyecekti, fakat Osmanlılar, Ruslara, İngilizlere ve Fransızlara kimin yardım edip kimin etmeyeceğini bilemezdi. Savaşın kızıştığı zamanda imparatorluklarını ve halklarını korumak için Osmanlılar önlem almak istediler ve isyana karışmayan birçok Ermeni'yi de göç ettirdiler. Fakat şu unutulmamalıdır ki Osmanlıların bu hareketinin arkasında geçerli nedenleri vardı ve gene unutulmamalı ki Müslümanları yurtlarını terk etmeye zorlayan Ermeniler ve Ruslardı. Göçten sonra Ermenilerin çoğu hayatta kalmıştır. Bu da soykırım planının olmadığını gösteren önemli bir gelişmedir³⁶². Sevk işlemi bütün eksikliklerine rağmen çok doğru ve yerinde verilmiş bir karardır. Osmanlı Devleti, Müslüman halkı ve Anadolu topraklarını korumak için bu kararı uygulamak zorunda kalmıştır.

³⁶⁰ Ovanes Kaçaznuni, s. 35.

³⁶¹ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998. s. 338.

³⁶² Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 353.

4.3. Tehcire Tabi Tutulmayan Ermeniler

Bugün Ermeni sevk ve iskânı denildiğinde hiçbir fark gözetmeden bütün Ermenilerin böyle bir muameleye tabi tutulduğu iddia edilmektedir. Halbuki sevk kararının uygulanması çok sınırlı olmuş, anarşi ve teröre bulaşmamış, belirli özelliklere sahip olanlar istisna tutulmuştur.

Antalya, Urfa ve Kastamonu, Balıkesir, İstanbul, Kütahya ve Aydın gibi birçok şehirde Ermenilerin sevk edilmemesi Dahiliye Nezareti tarafından istenmiştir. Aynı zamanda Katolik ve Protestan Ermenilerin sevk edilmemesi de belirtilmiştir. Bunun haricinde Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görevli komitacılarla iş birliği yapmayan, devletine bağlı memurlar da tehirden istisna edilmişlerdir. Dahiliye Nezaretinden 12 Vilayet, 9 Mutasarrıflığa gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli yazıda, Ermeni vekil ve ailelerinin ihraç edilmemeleri istenmiştir. Aynı zamanda ticaretle uğraşan Ermenilerin arasında da Osmanlı hükümeti aynı hassasiyeti göstererek komitacılarla ilgisi olmayan tüccarları sevke tabi tutmamıştır³⁶³.

Sevk kararı bütün Ermenilere uygulanmamıştır. Osmanlı ordusunda subay ve sihiye sınıflarında hizmet gören ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeniler devlete sadık kaldıkları sürece göçe tabi tutulmamışlardır. Diğer taraftan, hasta, özürlü, sakat ve yaşlılar ile yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmamış, köylerde koruma altına alınarak ihtiyaçları devletçe, Göçmen Ödeneği'nden karşılanmıştır³⁶⁴.

Sevk ve İskân, o günkü şartlarda asi, saldırgan, bölücü ve düşmanla iş birliği yapan, cephe gerisinde Türkleri katleden, Türk köy ve kasabalarını yakıp yıkan ordunun intikal ve ikmal yollarını kesmeye çalışan Ermenilere uygulanmıştır. Dâhiliye Nezareti, 1915'te Sevk Kanunu çerçevesinde Ermenilerin nereden, nereye ve ne miktarda sevk edildiğini Trabzon Vilayeti'ne sormuş, ardından Osmanlı Bankası ve Duyun-u Umumiye'de çalışan memurların hareket ettirilmemesini bildirmiştir³⁶⁵. Ayrıca Ermeni asıllı Konsoloslar ile memurlar da vilayetçe alınan bir karar gereği şehirden çıkarılmamıştır³⁶⁶.

³⁶³ Davut Kılıç, "1915'te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler", Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 112.

³⁶⁴ Şenol Kantarcı, s. 27.

³⁶⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 381.

³⁶⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 386.

Dâhiliye Nezareti ve Trabzon Vilayeti arasında devam eden yazışmalara bakmaya devam ettiğimizde birçok şehirde olduğu gibi Trabzon'da da sevk işlemlerinden kurtulabilmek için din değiştirme olaylarının yaşandığını görmekteyiz. Ancak bu gibi davranışların önemsenmeyerek gereğinin yapılması ısrarla vurgulanmıştır. Bu işlem esnasında Komite faaliyetlerine karışmayan tüccar ve esnaf şehirdeki diğer kasabalara yerleştirilmiş, komiteciler ise şehirden çıkartılmıştır³⁶⁷.

4.4. Savaş Yıllarında Ermeni Faaliyetleri

Rusların Osmanlı nezdindeki büyükelçisi Zinovyev, 26 Kasım 1912'de Rusya'ya gönderdiği raporunda şunları söylemektedir: "Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilalci partiler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine muhafazakâr programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bayezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilayetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar veya Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar"³⁶⁸.

Ermeniler bu yörede yüksek bir iktisadi konumda bulduklarından seferberliğin daha ilk sıralarında davete kendileri uymadıkları gibi Müslümanları da askerlikten nefret ettirmeye başlamışlar ve niyetlerini Giresun'un Rus torpidosu tarafından bombardıman edildiği sırada nümayişler, tahammül edilemez taşkınlıklar yapmak, İslam ahaliyi, hükümet memurlarını tahkir etmek suretiyle açıkça ortaya koymuşlardır³⁶⁹.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca Ermeni komiteleri ve Patrikhane Osmanlı'nın taraf olduğu taktirde ona karşı izleyecekleri politikayı tespit etmek üzere bir araya geldiler. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda patrikhane memurlarının başkanlığında Taşnaksütyun, Hınçak ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, "*Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamalarını*" telkin etti. 1914 Haziran'ında Erzurum'da Doğu eyaletleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerin katılımıyla toplanan

³⁶⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 382.

³⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu, "*Ermeni İddiaları: Tarih mi, Şartlanmışlık mı?!*", Eğitim, Sayı 38, Ankara 2003, s. 71.

³⁶⁹ Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, İstanbul 2001, s. 260.

Sekizinci Taşnaksütyun Kongresi ise, "*İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya ve onunla şiddetli mücadeleye girişmeye*" azmediyordu³⁷⁰.

Ermeni çeteciler, Osmanlı savaş gücü için hayati öneme sahip noktaları hedefliyorlardı. Özellikle orduya asker kaydı yapan kişiler başta olmak üzere mahalli devlet memurları suikaste uğruyor, devlete ait binalar yıkılıyor, jandarma karakolları ele geçiriliyordu. Ermeni çeteleri Kürt köylerine saldırmaya başladıklarında bölgede neredeyse anarşik bir ortam meydana gelmişti. Ermenilerin Osmanlılara savaş sırasında verdikleri en büyük zarar, iletişim hatlarının ve cepheye gidecek destek ve yardımın önünün kesilmesiydi³⁷¹.

Ermeniler, terör faaliyetlerini Anadolu'nun geneline yaymışlardı. Kayseri'de 1914 Ocağında, Zeytin'da 1914 Ağustosunda, Erzurum'da 1914 Ekiminde, sabotaj ve tedhiş hareketlerine başlamışlardı. Bunları Muş, Bitlis, Diyarbakır, Urfa Elazığ, Sivas, Trabzon, Ankara, Bursa, Adana, Antakya, Antep, Maraş, Halep, İzmir ve İstanbul'daki yıkıcı Ermeni faaliyetleri takip etti³⁷². 1914-1919 yılları arasında Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından adı geçen şehirlerde toplam 363.141 kişinin öldürüldüğü Osmanlı Devlet yetkilileri tarafından tespit edilmiştir³⁷³. Trabzon şehri de bu saldırılardan oldukça etkilenmiştir.

Kuruluşundan günümüze gelene kadar pek çok medeniyetleri barındırmış, birçok işgale, yıkıma ve yangınlara tanıklık etmiş olan Trabzon, pek çok acıların da yaşandığı yurt olmuştur. Bu kanlı sayfalardan sonuncusu şüphesiz 1916-1918 yıllarında yazılmıştır. Söz konusu tarihlerde gerçek anlamda bir milletin var ya da yok oluşunun kaderi belirlenmiş; azim, gayret, inanç ve büyük fedakârlıklarla emperyalist güçlere karşı yapılan kutsal mücadelenin bedeli çok ağır olmuştur. Buna eklenen açlık, yoksulluk ve salgın hastalıklar facianın boyutunu daha da zorlu kılar. Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı karışıklığından yararlanma düşüncesiyle 1916-1918 yıllarında Karadeniz bölgesinde başlattığı işgal hareketinin kilit noktası Trabzon olmuştur³⁷⁴. Ruslar bu işgali gerçekleştirirken uzun zaman boyunca kışkırttığı Ermenileri de bu olaya dâhil etmekten kaçınmamıştır.

³⁷⁰ Mim Kemal Öke, s. 101.

³⁷¹ Justin Mccarthy, **a.g.e.**, s. 202.

³⁷² Mehmet Saray, s. 57.

³⁷³ Haluk Selvi, **Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, Sakarya 2004, s.98.

³⁷⁴ Enver Uzun, s. 7.

Savaş yılları boyunca Rus donanması Karadeniz sahillerini, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Zonguldak, Rize ve dolaylarını ardı arkası kesilmeyen top ateşine tuttular. Seferberlik ilan edilince eli silah tutan Trabzonlular asker oldular. Yüksek tahsil öğrencisi veya mezunu olanlar ile idadi veya sultani (Lise) diploması almış olanlar, medrese mezunları ve öğrencileri yedek subay yetiştirilmek üzere ya İstanbul'a veya Erzincan yedek subay okuluna çağrılmışlardı. Sahil bölgesi kumandanı Trabzon'un kahraman evladı Pirselimoğlu Kurmay Albay Hacı Hamdi Bey idi. Trabzon'un silahşörleri ile memleketin başka taraflarından seçilmiş cesur yiğitlerden meydana getirilmiş olan taburlar Batum istihkamlarına kadar sokulabilmişti. 1914-1917 yılları Rize-Trabzon-Giresun'dan İstanbul boğazına kadar bütün sahil halkları Rus savaş gemilerinin bombardımanları altında yaşamak zorunda kalmışlardı³⁷⁵.

Ermeni tarih miti, barışsever Ermenilerin ortada hiçbir kışkırtma olmaksızın Türklerin saldırılarına maruz kaldıklarını öne sürmektedir. Gerçek, bundan oldukça farklıydı. 1915'te, Anadolu'daki Rus istilasına hem Osmanlı Anadolu'sundan hem de Rusya'dan gelen Ermeni birlikleri öncülük ettiler. Ermeniler Rusların rehberliğini yaptılar. En önemlisi, Ermeni çeteleri ulaşımı engelleyerek Doğu'daki askeri haberleşmeyi kesti. Ermeni milliyetçileri ayaklanmaları örgütlemeye başlamadan hiçbir Ermeni sürgün edilmemiş, hiçbir Ermeni politikacı idam edilmemiş, hiçbir Ermeni, Osmanlı askerleri tarafından öldürülmemiş, hatta resmi olarak savaş ilan edilmemişti³⁷⁶.

Osmanlı Hükümeti, savaş öncesinde, 1914 Ağustos'unda Erzurum'da Taşnak yöneticileriyle bir toplantı yapmış ve bu toplantıda Taşnaklar, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde sadık vatandaşlar olarak Osmanlı orduları safında görev yapacakları vaadinde bulunmuşlardır. Ancak bu vaatlerini yerine getirmemişler, tam aksine Osmanlı birliklerini arkadan vurmuşlardır³⁷⁷.

Van'daki ve Rus sınır bölgelerindeki Ermeni güçleri de potansiyel stratejik etkiye sahipti. Ruslar, Batı İran'ı istila etmişlerdi. Osmanlıların Doğu'daki varlığını tehdit ederek Irak'a saldırıp İngilizlerle birleşmeyi planlıyorlardı. Rusların ilerlemesini durdurmak için Osmanlılar Doğu'ya hareket etmeliydi. Anadolu'dan

³⁷⁵ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 7.

³⁷⁶ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 351.

³⁷⁷ Şenol Kantarcı, s. 24.

İran'a muhtemel iki yol vardı; kuzeyde Beyazıt'tan geçen yol veya güneyde Van'dan geçen yol. Bu iki yolun Ermeni ayaklanmasının ana merkezleri olması tesadüf olmasa gerektir. Osmanlılar, ayaklanmaları bastırmak mecburiyetindeydiler, çünkü Ermeni çeteler Müslümanları katlediyordu; fakat Osmanlılar, bunu askeri sebeplerden dolayı yapmak zorundaydılar. Ermeni isyancılar, Osmanlıların yenilmesi için Ruslara yardım etmekteydi. Ermenilerin, Ruslara en önemli katkısı Osmanlı askerini ayaklanmaklarla meşgul ederek Osmanlı'nın savaş gücünü büyük oranda zayıflatmaktı. Fakat olaya insanlık açısından bakılırsa, Ermeni ayaklanmasının en vahim sonucu, masum Müslüman halkının Ermeni çeteleri tarafından öldürülmesidir³⁷⁸.

Ermeniler, Osmanlı topraklarının genelinde meydana getirdikleri komitecilik faaliyetlerini Trabzon şehrinde de sistemli bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Arşiv belgelerindeki kayıtlar bu yapılanmayla ilgili detaylı bilgileri gözler önüne sermektedir. Aşağıdaki tabloda Ermeni komitecilerinin 1900 yılında Trabzon'da oluşturdukları örgütten Trabzon Ermeni halkından Dülger Minas'ın verdiği bilgilere göre hazırlanmıştır³⁷⁹.

³⁷⁸ Justin McCarthy, **a.g.m.**, s. 352.

³⁷⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 184.

Komite üyelerinin isimleri	Görevleri
Ekmeçyan Sahaf Efendi	Komite başı
Yervand Handanyan	Komite başı
Mıgırdıç Çolak ve kardeşi	Rusya'dan dinamit yağı ve silah getirmekle görevli memur
Karabet Şahinyan, Leon Petrakyan	Kuyumcu oldukları için dinamit üretirler
Arsen Rahanyan	Gelen silahların namlularına kundak üretir
Kilisede Kâtip Dikran Efendi	Silahların korunmasından sorumlu memur
Mektep hocası Bogos Semavosyan	Taşradan gelen komite adamlarını korur
Mektep hocası Ohannes Bıyıklıyan	Köylüleri komiteye davet eder
Kirkor Civelekyan	Komite fertlerinden olup üç sene Rusya'dan silah göndermiştir
Kayıkcı Bedros	Gelen silahları gemiden çıkarmaya memur
Semerci Hacı Minas'ın Oğlu Artin	Komitecilerin toplandığı kahveye bakar
Mazlumyan Arşak	Komitecilere para yardımında bulunur
Bogos Terokamyan	Dinamitlerin korunmasından sorumlu
Kör Atoş	Gemilere yiyecek satma bahanesiyle silah kaçırmaya memur
Terzi Yervand Yetimyan Yervand Fesliyan Mıgırdıç Bezdutyanyan Bogos Kahveciyan Stephan Terziyan Dülger Setrak	Komite üyeleri
Atomas Re'is'in oğlu Arşak Tonyalı oğlu Mıgırdıç Pamukçu Artin Berber Kirkor Komite miyanında Birinci Yüzbaşı namıyla bilinen Hacı Minas Tütüncüyan Hoca Nişan Kalukyan	Komite üyeleri

Tablo 4.Trabzon Ermeni Komite Üyeleri

1901-1903 yılları arasında bazı Ermenilerin hoca kıyafeti veya Laz kıyafeti giyerek Trabzon'da casusluk yaptıkları tespit edilmiş ve bunu önlemeye yönelik tedbirler alınmıştır. Ancak Ermeni isyancıları Rusya'dan alıp kayıklarla Osmanlı sahillerine taşıyanların yakalandıkları halde ceza görmemeleri vilayetçe sakıncalı görülmüş ve bu durumun yarattığı olumsuzluk Adliye Bakanlığı'na bildirilmiştir. Trabzon valiliği bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını önemle belirtmektedir³⁸⁰.

Trabzon'da 1904 yılından itibaren Ermeni komitesi yeniden harekete geçmiş ve bu faaliyetleri sebebiyle takibata uğramıştır. Dâhiliye dairesinden gönderilen belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu kişilere idam, müebbet hapis ve çeşitli yıllarda hapis cezaları verilmiştir³⁸¹.

İngiltere Sefareti ise Trabzon Divan-ı Harp başkanını suçsuz Ermenileri tutuklatmakla itham etmektedir³⁸². Bilindiği üzere bir kimsenin suçlu olup olmadığı ilgili mahkeme tarafından ortaya çıkarılır. İngiltere, bu tutumuyla Osmanlı Devleti'nin yargı sistemine müdahale etmekte ve bu olayda görüldüğü gibi taraf olmaktadır.

Ermeni çeteleri bölgede karışıklıklar çıkartarak Ermeni milletini isyana teşvik etmektedir. Ancak buradan bütün Ermenilerin isyan halinde olduğu ve bu tahriklere alet olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Osmanlı arşivleri bu olayı doğrulayan binlerce belge barındırmaktadır. 1904 yılında Trabzon'daki Ermeni tüccarlardan Arabyan Kazyan Ağa bu tahriklere kapılmayıp, Hınçak komitesine para yardımı yapmadığı için komiteciler tarafından saldırı ve tehditlere maruz kalmıştır. Olayın ardından saldırganlar yakalanmış, yargılanıp cezaya çarptırılmışlardır. Ancak İngiltere sefareti birçok olayda olduğu gibi yargılamalara itiraz ederek komitecilere dolaylı yoldan destek vermeye devam etmiştir³⁸³.

1906 yılında komiteciler Trabzon İstinaf Mahkemesi tarafından idam, müebbet ve çeşitli yıllarda hapis cezalarına çarptırılmış ancak verilen cezalar bu kişiler için caydırıcı olmamıştır. 1907 yılında komiteciler, Trabzon'daki Ermeni zenginleri mektuplarla tehdit ederek para talep etmişler ve Kaymaklı kilisesi'nin tütün damını yakmışlardır³⁸⁴.

³⁸⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 188.

³⁸¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 121.

³⁸² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 122.

³⁸³ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 126.

³⁸⁴ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 129.

1907 yılında Ermeniler ile ilgili tahkikatlar artmış ve birçok kişi şüpheli konumuna düşmüştür. Bu doğrultuda Trabzon'da hareketlerinden şüphelenilen İsrailyan Vartan'ın, Çenberci esnaflarından Horento Hamanyan'ın başkanlığında kurulan Truşak Komitesi'nin üyesi olduğu anlaşılmış ve kendisi ile birlikte üç Ermeni daha gözaltına alınmıştır. Ermeni komitecilerinin faaliyetlerinde görülen bu artış sebepsiz gibi görünmemektedir. 1908 yılında Rusların sınıra asker yığdığı ve Ermenilerin de Ruslarla birlikte hareket ettiğine dair haberler istihbarat raporlarında yer almış ve Osmanlı Devleti bu konuyla ilgili soruşturma başlatmıştır³⁸⁵.

Belgeleri incelemeye devam ettiğimiz zaman 1913'te Trabzon Ermeni kilisesi görevlileri ile Ermeni Mektebi yöneticilerinin, komitecilerin aşırı baskısı altında bulunduğunu görmekteyiz. Bu iki grup arasında anlaşmazlıklar ve mücadeleler yaşanmaktadır. Mektep yöneticileri, komiteciler tarafından dövüldüklerini ve saldırıya uğradıklarını ve bu durumda kilisenin kendilerini koruyamadığını, Osmanlı devlet adamlarına sıklıkla bildirmektedirler³⁸⁶.

İngiltere, Ermeni meselesi ile gereğinden fazla ilgilenmekte ve Osmanlı Devleti'nin yargı sistemine dahi müdahale etmektedir. İngilizlerin bu aşırı ilgilerinin Ermeni sorununa ne ölçüde etki ettiği tam olarak bilinemez. Ancak bu doğrultuda meydana gelen olaylar sıkı bir şekilde irdelenebilir. Bu duruma örnek verebileceğimiz bir olay 1913 yılında gerçekleşmiş, İngiliz milletvekili Valter Keynes ve heyeti, Ermenilerin yaşadığı Erzurum, Bitlis ve Van'a uğramış ardından da Trabzon'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Trabzon Vilayeti'ne göre bu heyetin amacı Ermenilerin ve Kürtlerin yaşadığı bölgeleri gezip bu halkların durumunu incelemektir. Bu durumda da görüldüğü gibi İngilizler kendilerini dünyanın polis gücü gibi görmekte ve sınırlarını aşarak Osmanlı Devleti'nin yönetimine müdahil olmaktadır³⁸⁷.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaş sebebiyle yaşadığı zaafiyetinden faydalanmak suretiyle terör faaliyetlerine Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi Trabzon'da da hız vermişlerdir. Trabzon'un Yomra Nahiyesi'nin (Maçka) Sakızlı Köyünden Ekşioğlu Setrak, Arakil'in oğlunun komutasında 25 çete ile Hocidor bölgesinde تنها yerlerde tesadüf ettikleri Müslümanları katlettikten sonra 5 Ekim

³⁸⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 133.

³⁸⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 139.

³⁸⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 144.

1914'te Trabzon'dan Erzurum'a gelen postaya Gümüşhane civarında taarruz etmiş, sürücüyü öldürmüş ve postayı gasp etmiştir. Yapılan takibat neticesinde arkadaşlarından birkaç kişinin ele geçirilerek askeri mahkemeye verildiği ve bunların yukarıda zikredilen, Oltu'ya gelen çete üyelerinden oldukları anlaşılmıştır³⁸⁸.

1915 yılında Dâhiliye Nezareti, Trabzon'a gönderdiği bir yazıda Köstence'de bir Rus teşkilatı olduğunu ve bu teşkilatın Osmanlı Devleti'nin aleyhinde işler yapmakta olduğu ve başlarında da Rus Viskonsolosu Kolara Nikola'nın bulunduğu bildirilmiş ve tahkikat yapılması istenmiştir³⁸⁹. Bağımsız Ermenistan'ı kurmak düşüncesiyle, Trabzon'un köylerinde isyan çıkartan ve Müslümanlara saldıran Ermeni komite üyelerinin bir kısmı ölü bir kısmı da diri olarak 1915'te ele geçirilmiştir³⁹⁰.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusların Trabzon ile ilgili ilk önemli taarruz faaliyeti 17 Kasım 1914 tarihinde denizden gerçekleşti. The Times'a göre herhangi bir Türk gemisinin karşı koyma girişimi olmamıştı. Rusların, Trabzon'a denizden gerçekleştirdikleri bu saldırılar 1915'in Şubatı'na kadar aralıklarla devam etti. 1915 yılının sonlarına gelindiğinde, Ruslar, inşa halindeki bazı savaş gemilerini de devreye sokmak yoluyla Karadeniz'deki üstünlüklerini sürdürmüşlerdir. Bunların sonucu özellikle Trabzon ve Zonguldak limanları topa tutularak tahrip edilmiş, bu şekilde Türk hükümetlerinin deniz yoluyla İstanbul'dan Anadolu'ya güvenli bir şekilde nakliyat yapmaları engellenmek istenmişti³⁹¹.

Bölgedeki askeri durum yetersiz olmakla birlikte askerlikte yaşanan başıbozukluklar ve disiplinsizlikler de Trabzon'u daha büyük zaafiyetlere düşürmekteydi. Bölgede görev yapan Binbaşı Süleyman Bey'in anılarına baktığımız zaman bu olumsuzluklar belirgin bir şekilde görülmektedir. Süleyman Bey, Balkan Savaşlarında yaşadığı esaretten sonra Trabzon'a atanmış ve Vali'nin emrinde bölgedeki çetelere karşı savaşılmaya başlamıştır. Ancak burada görev yaptığı esnada İttihat ve Terakki önderlerinden Rıza Bey'le yaşadığı çatışmalar Doğu Karadeniz'de hem güvenliğin aksamasına sebep olmuş hem de I. Dünya Savaşı'nda zaafiyet yaşanmasına sebep olmuştur. Süleyman Bey'in anıları incelendiğinde görülmektedir

³⁸⁸ Hikmet Özdemir, s. 117.

³⁸⁹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 379.

³⁹⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 74.

³⁹¹ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 122.

ki bu bölgede İttihat ve Terakki yöneticileri ve askerler arasında itimatsızlık ve disiplinsizlik önemli boyutlara ulaşmıştır. Rıza Bey, özellikle Ruslara yapılacak saldırılarda Binbaşı Süleyman Bey'e itaat etmemiş ve cephenin başarısı açısından önemli hatalar yapmıştır³⁹².

Süleyman Bey, Alman komutanların duruma müdahalesinden sonra insiyatifi ele alabilmiş ve yapılan saldırıyla Borkça ele geçirilmiştir. Ancak Rıza Bey'den sonra bölgeye gelen başka bir ittihatçı komutan Nail Bey cephedeki başarısızlıkları tekrarlamış ve Süleyman Bey cepheden uzaklaştırılmıştır. Sonrasında Alman komutan Şitanye Bey'in gelmesiyle Süleyman Bey cepheye geri dönmüş ancak cephede vaziyet oldukça kötüleşmişti. Ruslar hakim tepeyi ele geçirmiş bulunuyorlardı³⁹³.

Bu sıralarda Ermeniler ve Rumlar çeteler oluşturarak tedhiş olaylarına başlamıştır. Trabzon'da Ermenilerin saldırılarına ilk uğrayan kişilerin başında Mekteb-i Sultani Coğrafya Öğretmeni ve Baş memuru Remzi Efendi gelmektedir. Daha Ermenilerin tehcir edildikleri dönemde, Zefanos köyüne tayin edilen bu öğretmen, köyün boşaltılması sırasında bir evde gizlenmiş olan Ermenilerin attığı kurşunlarla vurularak ölmüştür. Daha sonra Remzi Efendi'nin ailesine emval-i metrukeden³⁹⁴ münasip bir hane verilmesi uygun görülmüş, ayrıca elli lira mükâfat verilmesi kararlaştırılmıştır³⁹⁵.

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de bir bildiri yayımlayarak Rus işgali altına girme tehlikesi bulunan bölgede oturan halktan daha emniyetli olan Trabzon'un batısındaki topraklara göç etmesini istemişti. Bu karar Furtuna Deresi boyunca uzanan savunma hatlarında bulunan birçok gönüllünün, ailelerini göç ettirmek için cepheden ayrılmasına neden olmuştu³⁹⁶. Bu esnada halk Trabzon'dan göç etmeye başlamıştı. Bu olumsuzluklara rağmen Rıza Bey, Şitanye Bey'in de emrine rağmen Enver Paşa'ya yaranabilmek için taarruz emri vererek büyük bir hata yapmış ve eldeki birliklerin önemli bir kısmı kaybedilmiştir³⁹⁷.

Düşmanın yavaş yavaş Trabzon'a yaklaştığı sıralarda Cemal Azmi Bey, Ordu ilçesinde geçici Trabzon Hükümetini kurmuştu. İnsanlar mağazalar ve evlerdeki eşya

³⁹² Ömer Türkoğlu, s. 136.

³⁹³ Ömer Türkoğlu, s. 147.

³⁹⁴ Terk edilmiş Mülkler.

³⁹⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 76.

³⁹⁶ Mehmet Bilgin, s. 32.

³⁹⁷ Ömer Türkoğlu, s. 154.

ve mallarını oldukları yerlerde bırakmışlardı. Bu eşyaları satmak istediklerinde Rumlar ve Ermeniler düşük fiyata bunlara talip oluyorlardı. Bu esnada Müslüman halkın kaçarken Rum ve Ermenilerin oldukları yerlerde kalmaları, üstelik Müslümanların eşyalarına talip olmaları da oldukça manidardır³⁹⁸.

Stratejik bir liman olan Trabzon'u ele geçirmek üzere harekete geçen General Yüdeniç komutasındaki Rus kuvvetleri, 15 Nisan 1916'da şehre 18 km kadar yaklaştı. Ruslar, Türk birliklerini arkadan vurmak için Akçaabat'a asker çıkarmak üzereyken, Trabzonlular şehri boşalttılar. Şehir 15/16 Nisan gecesini Türk halkının büyük çoğunluğunca terk edilmişti. Trabzon, Türkler tarafından boşaltılırken, şehirde sadece Rum ve Ermeniler kalmıştı. 18 Nisan sabahı Lyakhov'un karargâhına Trabzonlu Rumların gönderdiği bir heyet gelerek 15/16 Nisan gecesini Türklerin şehri boşaltmış olduğunu bildirmiş ve Rusları şehre davet etmişti³⁹⁹.

Böylece Ruslar hiçbir direnişle karşılaşmadan Trabzon'a girmişlerdi. Şehrin Ruslar tarafından bombalanması üzerine halk büyük bir telaşa kapılmış ve varını yoğunu satarak batıya kaçmaya başlamıştı. Ancak bu göç plansız ve programsız olduğu için özellikle yiyecek ve fiyat konusunda önemli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bunun üzerine bir de bölgedeki askerler ailelerinin derdine düşüp firara başlamıştı. Bu askerlerin sayısı 15.000 civarındaydı⁴⁰⁰.

1916 yılında Rusların Trabzon'u işgali ve Ermeniler üzerine izledikleri siyasete dair Milyakof, Berlinsche Tidende gazetesine bir makale göndererek durumu tahlil etmiştir. Bu makalede şu tespit yer almaktadır: Rusların, Trabzon'u işgal ederek Ermenistan'daki etkilerini arttırıp kendilerini emniyete aldıkları, Ermenilerin işgale dâhil olmaları karşılığında vaat edilen özerkliği elde etmeyi bekledikleri ancak yaşanan gelişmelerden çok fazla tatmin olmadıkları görülmektedir⁴⁰¹.

The Times, Trabzon'daki mücadeleyi şöyle ifade etmekteydi: Rusların, Trabzon'u ele geçirmek için askeri hareketini sürdürdüğü esnada Türkler Karadeniz'deki en önemli limanları olan ve savaştan önce Anadolu'dan Asya'ya giden kervanların kalkış noktası durumundaki Trabzon'u ellerinde bulundurmanın ne

³⁹⁸ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 9.

³⁹⁹ Mehmet Bilgin, s. 45; Erol Kaya, s. 533.

⁴⁰⁰ Süleyman Beyoğlu, "**Birinci Dünya Savaşında Trabzon**", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 482.

⁴⁰¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 147.

kadar önemli olduğunun farkına vardılar ve şehri savunmak amacıyla büyük kuvvetler oluşturdular. Ancak Ruslar kıyı bölgesi boyunca yaptıkları saldırılar sonucunda Osmanlı kuvvetlerini etkisiz hale getirmeyi başarmışlardı. Trabzon şehri, böylece 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kavuşturulduğu Türk idaresinden ilk kez çıkarılıyor ve Rus birlikleri tarafından işgal ediliyordu. Bu zor ve sıkıntılı durum yaklaşık olarak 22 ay devam edecek ve bu süre boyunca batı ve iç bölgelere doğru göç eden Trabzon halkı için zorlu bir süreç başlayacaktır⁴⁰².

Muhacirlerin kimisi Karadeniz Sahil kasaba ve şehirlerine yani Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Zonguldak'tan İstanbul'a⁴⁰³ kadar, bir kısmı da Merzifon, Çorum, Ankara, Konya, Niğde gibi İç Anadolu'ya yayılmışlardı. Bu suretle her tarafta bir kaynaşma başlayınca İstanbul'da hükümet "*Muhacirler Genel Müdürlüğü*" adıyla bir örgüt meydana getirmişti. Bu örgütü kurmaktan maksat, muhacirleri yuvalarına kolaylıkla kavuşturmak, onlara yem ve yiyecek tedarik etmek, hatta giyecek ve konut ihtiyaçlarına yardım etmektir⁴⁰⁴.

Rusların sahil boyunca yaptıkları harekâtı engelleyerek kara ordusuyla buluşmasına karşı koymak isteyen çoğunluğunu gönüllülerin oluşturduğu Türk birlikleri, özellikle Of yöresinde Baltacı istikametinde kahramanca direndiler. Bütün çabalara ve fedakârlıklara rağmen Türk direnişi kırıldı ve 18 Nisan 1916'da Trabzon'a giren Rus ordusu, gizli paylaşımında kendilerine bırakılan Harşit çayına kadar olan bölgeyi işgal etti⁴⁰⁵.

İşgalin ilk aylarında özellikle sakinleri göç etmiş olan Müslüman mahalleleri talan edilmiş, şehrin içme suyu ve kanalizasyon sistemi tahrip edilmiş ve salgın hastalıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Şehirde bulunan ve cepheye gitmeyi bekleyen Rus askerlerinin tecavüz ve talanlarından, en çok şehre yeni dönmeye başlayan Müslüman mülteciler etkilenmekteydi. Ruslar, sınırdan Harşit vadisine kadar olan işgal sahalarında ellerine geçirdikleri binlerce koyun, keçi ve sığırları askerlerine yedirmişlerdir. Kasabalarda ve Trabzon'da hınca hınc dolu bırakılıp çekilmiş olan dükkan ve mağazalardaki her cins mallara el koymuşlardı. Evlerin demir kapı ve parmaklıklarını, her türlü pirinç mamulleri, camilerdeki şamdanları toplamışlardı.

⁴⁰² Enis Şahin, "**İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali**", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 129.

⁴⁰³ Erol Kaya, "**I. Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri**", Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I (3-5 Mayıs 2001), Trabzon 2001, s. 537.

⁴⁰⁴ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 24.

⁴⁰⁵ Mehmet Bilgin, s. 7.

Evlerde bırakılmış halı, seccadeler, eski işlemler, İmaret Medreselerinde ve Ortahisar kütüphanelerinde bulunan yazma ve basma kitapları, Yavuz Sultan Selim'in Annesi Ayşe Hatun'un tabutunun üstüne serilmiş olan tarihi örtüyü ve o türbede içinde ne bulunduğunu bilinmeyen tarihi ceviz çekmeceyi çalmışlardı⁴⁰⁶.

Şehrin cepheye yakınlığı ve çatışmaların devam ediyor olması sebebiyle işgalin ilk aylarında Rus idaresi hala halk nezdinde geçici olarak görülmekteydi. Bu durumun farkına varan General Schwarz, Rus idaresinin kalıcı olduğunu göstermek amacıyla 30 Temmuz 1916'da bölgenin nihai olarak Rus İmparatorluğu'na ilhak edildiğini ifade eden bir bildiri yayınladı. Trabzon'un Rus toprağı haline geldiğini ve bu bölgede Rus kanunlarının hüküm süreceğini belirten böyle bir resmi bildirin nihai antlaşmalar beklenmeden yapılmış olması Rus Dış işleri yetkililerini son derece rahatsız etmişti⁴⁰⁷.

The Times gazetesi bu işgale detaylı bir şekilde yer verecektir. Gazetede Trabzon'un tekrar Hıristiyanların eline geçmesi büyük bir sevinçle anlatılmıştır. Trabzon'un Rus hâkimiyetine geçmesinin yarattığı askeri ve stratejik üstünlük savaşan taraflara moral verecek şekilde anlatılmıştır. Yine "*Türkler Trabzon'dan sürüldüler, Trabzon alındı*" gibi ifadelerle olayı Müslüman karşıtlığı bir propagandaya dönüştüreceklerdir⁴⁰⁸.

Trabzon için iki yıla yakın devam edecek bir esaret evresi, Pontusçu Rumların ve Ermeni çetelerinin mezalim dönemi ve büyük bir kısmı göçen, ancak az bir kısmı şehirde kalan Türk halkı için de çileli bir dönem başlamıştı. Ancak Batı kamuoyu, bu zor dönemde bile Müslümanların, Rum ve Ermenileri yok etme politikası güttüğünü yazmaktadır. Özellikle The Times, 22 Mayıs 1916 tarihli yazısında Ruslar şehre girdiğinde Ermenilerin evlerinin Müslümanlar tarafından talan edildiği, Ermenilerin sürüldüğü ve katledildiği yolunda asılsız haberler yapmıştır. İngiliz gazetesinde olayların bu şekilde sunulması, Trabzon'un Ruslar tarafından elde edilmesiyle, artık Hıristiyanlar tarafından daha adil yönetileceği mesajı da verilmek isteniyordu⁴⁰⁹. Oysa durumun bu gazetede anlatılanların tam tersi

⁴⁰⁶ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 23.

⁴⁰⁷ Halit Dündar Akarca, "**İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları**", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 145.

⁴⁰⁸ Enis Şahin, "**İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali**", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 129.

⁴⁰⁹ Enis Şahin, "**İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali**", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 138.

olduğunu yaşananlar ve tutulan Osmanlı kayıtları açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Aşağıda bununla ilgili verilen detaylı bilgiler bu durumu kanıtlamaktadır:

23 Mayıs 1916'da Vakfikebir Kaymakamlığı'ndan iletilen şifreye göre, Ermeni çeteleri, ilk Loma hattından geri çekilirken Viçe nahiyesinin Sümela köyünden Tahsildar Osman Efendi'nin evine sığınan birçok kadın ve çocuğu katletmişlerdir. Ab-ı Hemşin köyünden otuz kişilik bir çete birkaç evi abluka altına almış, içinde bulunan çocukları toplayıp dere kenarına gönderip orada öldürmüşlerdir. Bunlardan iki kadın yaralı olarak kurtulmuştur. Ab-ı Süfla köyünde kalan kadınlar, bazı Ruslar tarafından "*kaçınız kaçınız Ermeniler geliyor sizi de keserler*" diye uyarılmışlardır. Of kazasının Kelali(Gül Ali) köyünden beş kişilik bir çete, bir kadına jandarma huzurunda tecavüz girişiminde bulunmuş, jandarmanın engel olması üzerine adı geçeni süngü ile öldürmüşler ve kadına tamamı tecavüz etmiştir. Bunlardan bir tanesi kadının yanağının bir kısmını dişleriyle koparmıştır⁴¹⁰. Of'tan asker çekildikten sonra Rusların ve Ermenilerin orada birçok ulemayı hatta müftü efendiyi de öldürdükleri belirtilmektedir⁴¹¹. Rus istilasına uğrayan yerlerde, fakirlik dolayısıyla göç etme imkânı bulamayan Müslümanlara karşı Rusların reva gördükleri çeşitli zulüm ve baskılar hakkında, polis dairesine müracaat ederek yaşadıklarını anlatan kişilerin tasdikli ifadelerine göre;

Of kazasının Lazandos köyüne giren birinci Rus askeri kafilesinden bir gün sonra oraya varan Ermeni çeteleriyle karışık olarak bulunan ikinci Rus kafilesi bir kadına tecavüz etmiş, kocasını süngü darbeleriyle kollarından yaralamışlardır. Bu kişiler birçok kadına tecavüz edip erkeklerini öldürmüşlerdir. Of kazasının Alano köyünden ele geçirdikleri kadınları siperlerine götürerek tecavüz etmişlerdir. Polit köyü, Savan köyü, Zino köyü, Komanit köyü, Kelali köyünde de benzeri girişimlerde bulunmuşlardır⁴¹².

Of kazasının Savan köyünden olup düşmanın istilasından sonra kaçabilen on beş yaşlarında Şahbazoğlu Mustafa bin Mehmed aşağıdaki şekilde ifade vermiştir: Askerimizin geri çekilmesi üzerine köyümüze giren düşman askeri etrafı keşfederek askerlerimizin olmadığını anlayınca, dikkat ve itina ile evleri, erkek ve kadınların üzerlerini arayarak para, ziynet, vb ne varsa ele geçirip zapt etmişlerdir. Yaptıkları

⁴¹⁰ İsmet Binark, s. 49; Mehmet Kanar, s. 414.

⁴¹¹ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 77.

⁴¹² Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 79.

soygunlardan sonra köyde kalıp, kaçamayan kadınlara tecavüz etmişlerdir. Düşman askerinin vahşiyane tecavüzleri, gasp ve el koyma işleri üç gün devam etmiştir⁴¹³.

Akçaabad köylerinde Rus ve Ermeni çeteleri ahalinin elinde bulunan yiyecekleri toplayıp birçok haneleri yakarak kadınları gerilere sürmüşlerdir. Sürmene eşrafından Fortunzade Polad ve İsmail Çebioğlu Saadeddin Efendiler'in beyanatına göre: Ruslar adı geçen kazanın Pervana köyünde tecavüz ve öldürme olaylarında bulunmuşlardır. Purnak, Zimlekova, Zimla-i Kebir ve Sagir köyleri ahalisinden acziyetleri dolayısıyla çıkamayanları katletmişlerdir. Sürmene kazasının İnöztaş köyünde, bir Müslüman'ı ve hanımını öldürmüşlerdir. Yomra nahiyesinin Like köyünden Yakıncıoğlu Hafız Abdurrahman bin Mehmed'in göç sırasında kendisine ulaşan Karanlı köyünden kırk yaşlarında bir kadının ifadesine dayanarak verdiği beyanatta; buraları istila eden düşman askerleri rast geldikleri gençleri Ermeni çetelerine teslim etmişler, ihtiyarlar ile masum çocukları süngüleriyle katletmişler ve kadınlara vahşice tecavüz etmişlerdir⁴¹⁴.

Rusların ve Ermeni çetelerinin Müslümanlara karşı yaptığı katliam ve kötülüklerin şahidi olup bunları anlatmak için polis dairesine müracaat eden Yomra Nahiyesi'nin Kalefka köyünden Salimoğlu Mehmed'in karısı, yirmi beş yaşlarındaki Fatma'nın yeminli olarak alınan ifadesine göre; köyelerine gelen düşman askeri köy muhtarının evinde toplanan ahalden birçok erkek, kadın ve çocukları adı geçen haneden alarak bir dereye getirmişler, orada erkekleri kendilerinden ayırıp, bir tarafa gönderdikten sonra bir kıza tecavüz etmişler, henüz doğmuş bir kız çocuğunu havaya fırlatarak altından tuttıkları süngüye saplamak suretiyle öldürmüşler, tecavüzlere karşı insanlık adına müdahale etmeye çalışan bir Rum kadını da süngü ve tüfek darbeleriyle öldürmüşlerdir. Maçka kazasının İpsila köyünden Besim bin Mehmet'in de verdiği yeminli ifadesinden anlaşıldığına göre; bölgeye gelen düşman askeri ile Ermeni çeteleri Holdus köyünden bir kızın, Haçavera köyünden yine başka bir kızın da ırzına geçmişlerdir. İpsila köyünde birçok kişiyi süngülerle öldürmüşler, Hasan Ağa'nın ellerini ve kollarını kesmişler, canlı olduğu halde yakmışlar, çeşitli işkencelerle öldürmüşlerdir. Köyden kaçamayan polis memurlarından Hasan

⁴¹³ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 80.

⁴¹⁴ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 79; Mehmet Kanar, s. 415.

Efendi'yi asmışlar, eski polis memurlarından Aldıkaçızade Hikmet Efendi'yi de katletmişlerdir⁴¹⁵.

Besim bin Mehmed ayrıca, Rus ve Ermenilerin Trabzon'da yaptıkları ile ilgili olarak da şunları söylemiştir. Önceden kilise iken sonradan camiye dönüştürülmüş olan camileri ve Ortahisar Cami'sini kiliseye döndürdüler. Bununla beraber Cevizlik, Haçavera köylerindeki camilerin minarelerine haç taktılar⁴¹⁶.

1917 Ekim İhtilali'nin ardından, Ruslar'ın Trabzon ve çevresini tahliye etmeleri üzerine, bu tahliyenin öncesinde ve sonrasında Ermeni çeteler tarafından masum ve savunmasız halka mezalim ve soykırım yapılmış, öldürülen insanlar kuyulara doldurulmuş; kolları, elleri ve ayakları kesilen insanların parçalanmış vücutları terk edilmiş ev ve bahçelere atılmış; camiler tahkir maksadıyla pislikle doldurulmuş, bu zulümden ağaçlar da nasibini almış ve meyve ağaçları halkın istifade etmemesi için kesilmiştir⁴¹⁷.

1918 yılının Şubat ayında Erzincan, Bayburt, Trabzon içinde ve çevrelerindeki Müslüman halka yapılan zulümler hakkında kaçmayı başararak orduya sığınanlardan önemli bilgiler alınmaktadır. Bu bilgiler daha sonra Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze'ye aktarılmış ve bu sayede olayların önünün alınabileceği düşünülmüştür. Köse Bucağı ile Trabzon caddesi üzerinde, Türkistan XXIII. Alay'ının gördüğü Müslüman ölümlerinin sayısı Alayın türlerini ürpertecek dereceyi bulmuştur. Yine Rus ordusundan Ermenilere devşirilen topraklarda Müslüman halkın, yeni doğmuş çocuklara kadar öldürülmesi, Trabzon çarşısı ve pazarının yağma edilmesi ve yakılması, Görele ve Trabzon tekeli tütünlerine el konulması, Rize'nin alevler içinde kalması Odişelidze'ye bildirilen olaylar arasında yer almaktadır⁴¹⁸.

Rus askerleri, Gavur meydanına gelerek oradaki Rus, Ermeni ve Tatar askerlerini toplayıp, halkı evlerine çekilmeye zorladılar. Bunlardan bir kısmı çarşıda fesli görüp bir kısım Müslüman'ı toplayıp götürmüşlerdir. Bunları öldürmek için Değirmen Deresi'ne götürdüler. Yolda bunlardan üç kişiyi öldürdüler. Kisarna köyünde Ermeniler, Ayakoz oğlu Yusuf Ağa'yı öldürdüler. Merhumun karısı bir

⁴¹⁵ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 84; İsmet Binark, s. 51.

⁴¹⁶ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 85.

⁴¹⁷ İsmet Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, TBMM Basımevi, Ankara 2007, s. 48.

⁴¹⁸ Halil Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Ankara 1995, s. 54.

Hıristiyan evine sığınarak kurtuldu. Birkaç gün sonra Ermeniler Yusuf Ağa'nın evini basarak karısı ile yeğenini öldürdükten sonra üzerlerindeki iki altın beşlik ile 2500 manatı aldılar ve evi de yakarak gittiler⁴¹⁹.

Rusların ve Ermenilerin yaptıkları bu katliamlar Avrupa'da birçok gazetede haber konusu olmuştur. İskandinavya gazetelerinden Allahande ve Aftoblatt Rusların ve Ermenilerin Trabzon vilayetinde yaptıkları zulümlerle ilgili "*Trabzon Vilayeti'nde Rus Kötülükleri*" ve "*Ermenistan'da Rus Vahşet ve Mezalimi*" başlıklı yazılar yayınlamışlardı⁴²⁰.

Rusların Kafkas Ordusu'nda Ermeni ve Hıristiyan Gürcülerden oluşan kıtalar bulunuyordu. Ayrıca işgal altına giren bölgelerdeki birçok Ermeni, gönüllü olarak Rus Ordusu'na katılmıştı. Rus ihtilali baş gösterince orduda yaygınlaşan çözüme ve dağılma hareketlerine paralel olarak müstakil Ermeni ve Gürcü kıtalarının teşekkülü hızlandırılmış ve Kafkas Ordusu'nda bulunan ve sayıları 10.000'i geçen Ermeni subay ve askerinden oluşan bir kuvvet oluşturulmuştu. Bu kuvvet cepheden ayrılıp evlerine dönen Rus kıtalarının yerini alıyordu. Bunlara ek olarak cephe gerisinde faaliyete geçen Ermeni çeteleri de taşkınlıklara başlamıştı. Brest-Litovsk'taki ateşkes anlaşmasına rağmen henüz bir barış anlaşması imzalanmamıştı⁴²¹.

3. Bölgenin kumandanı olan Fevzi Paşa, 13 Haziran'da Gümüşhane'de olan III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa ile görüşerek Trabzon'u kurtarma amacıyla yapılacak harekât için durumu değerlendirdiler. Başkomutanlık taarruzun direkt olarak Trabzon üzerine yapılmasını ve Trabzon önlerine gelerek harekâta destek verecek olan Alman denizaltılarının bölgeye ulaşabilmesi için 28 Haziran'ın beklenmesini istemişti. Fakat III. Ordu karargâhı, Trabzon üzerine emniyetli bir harekât yapabilmek için önce doğuda Madur ve Polut zirvelerinin temizlenmesini gerekli görüyordu. Bölgeden harekete geçecek olan Ruslar, Trabzon üzerine yürümekte olan kuvvetlerimizin arkasına düşerek tehlikeli bir durum yaratabileceklerdi⁴²².

Taarruz iki zirveye, Polut ve Madur dağlarına yönlendirilmişti. Önce bu iki zirve ele geçirilecek böylece Trabzon Cephesi'ne bağlı kuvvetlerin, Trabzon şehrini kurtarmak amacıyla yapacağı taarruzun yan emniyeti sağlanacaktı. Sınırlı bir alanı

⁴¹⁹ Halil Kemal Türközü, s. 64.

⁴²⁰ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 81.

⁴²¹ Mehmet Bilgin, s. 104.

⁴²² Mehmet Bilgin, s. 61.

kapsayan bu taarruzda, kumandan olan Fevzi Paşa bütün birliklerini cepheye sürmüş ve taarruzun derinliği fazla olmadığı için sadece iki alayı ihtiyatta bekletmeyi yeterli görmüştü. Taarruza katılacak birlikler 21/22 Haziran gece yarısına kadar hazırlık mevziine girdi ve saat 00.30'da taarruz başladı. 22/23 Haziran gecesini, Polut zirvesindeki Rus birliklerine beklemedikleri bir noktadan yapılan gece taarruzu, Ruslar arasında büyük bir paniğe yol açmış ve çok sayıda Rus askeri uçurumlara düşerek parçalanmıştı. Ruslar, panik içinde sağa sola kaçışırken, taarruza geçen birliklerimiz de Polut ve Madur dağında önceden belirlenen mevkiileri ele geçirmişti. 23 Haziran sabahı erken saatlerde Madur zirvesinin zapt edilmesi üzerine, Polut'ta bulunan Ruslar burada hiçbir ciddi direnme göstermeden geri çekildiler⁴²³. İleri harekât 25 Haziran'da da devam etti. Madur ve Polut'un alınması ve bölgede bulunan Rus birliklerine yıldırıcı bir darbe vurulmasından sonra, sıra Trabzon üzerine yapılacak taarruza gelmişti. Türk kuvvetleri, Trabzon üzerine taarruz için hazırlanırken, Ruslar da Trabzon'u muhafaza edebilmek için 1. Kars Alayı'nı takviye olarak Trabzon'a sevk etmişti⁴²⁴.

1917 Kasım sonlarında Rus ordusunun morali bozulmaya ve askerler Kafkasya cephesinden firar etmeye başladı. Cephe korkunç bir hızla düşmekteydi. Ruslar çekilirken, Ermenilerin Müslümanlara saldırısı daha da artarak devam etti. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Ermeni Mezaliminin durdurulması için birkaç kez Ruslar nezdinde girişimde bulunmuşsa da, olumlu bir netice elde edemedi. Enver Paşa, bölgenin askeri bir harekâtla kurtarılabilmesine karar vermiş, 3. Ordu komutanı Vehip Paşaya gerekli emirleri göndermişti⁴²⁵.

III. Ordu 12 Şubat 1918'de Rus işgali altındaki topraklara karşı ileri harekete başlamıştı. 2. Kafkas Kolordusu'nun Tirebolu'da bulunan 37. Tümeni, 12 Şubat'ta Giresun'a çıkan 123. Alay ile birlikte aynı gün Trabzon'a doğru harekete geçmiş ve 18 Şubat'ta Akçaabat'a girmişlerdi. Trabzon'daki Rus birlikleri henüz şehri boşaltmadığı için Ruslara 5 günlük bir müddet verildi ve 24 Şubat'ta Trabzon Rus işgalinden kurtarıldı. Trabzon'u kurtardıktan sonra ileri harekâta devam eden Osmanlı birlikleri, 26 Şubat'ta Sürmene ve Of'u, Rus işgalinden kurtarmıştı⁴²⁶.

⁴²³ Mehmet Bilgin, s. 67.

⁴²⁴ Mehmet Bilgin, s. 72.

⁴²⁵ Sabahattin Özel, s. 12; Serpil Sürmeli, s. 64.

⁴²⁶ Mehmet Bilgin, s. 105; Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII, Trabzon, s. 140.

1917 yılında suça karıştığı düşünülen Ermenilerin vilayetten çıkartılması yasaklanmış, ancak 1918'de Alman Konsolosu'na yanında bulunan Ermeni aileyi götürmesi için izin verilmiştir. 1919 yılına gelindiğinde ise bazı Ermenilerin siyasi suçlarının affedildiği ve serbest bırakıldıkları görülmektedir⁴²⁷. Tüm bu iyi niyetlere rağmen bölgedeki çetecilik faaliyetleri devam etmektedir. 1919 yılında Melet Yaylası'nda, asker elbiseleri giymiş olarak ahaliye saldıran kişilerin otuz civarında olup Rum ve Ermenilerden oluştuğu tespit edilmiş ve ardından takibata tabi tutulmuşlardır⁴²⁸. Bu işgal sonucunda ağır kayıplar pahasına şehri işgal eden Rus askerlerinin işgal günlerinde ve sonrasında sergiledikleri soygun, yıkım, cinayet ve başıboş davranışların neticesinde kültürel varlığımız da çok zarar görmüştür.

Rus işgali sırasında yaşanan yıkım, vahşet ve yağma hareketlerini savaş sırasında Trabzon'a gönderilmiş Rus komutan ve araştırma heyetinin günlük raporlarından öğrenmekteyiz. İşgal komutanı Sergei Rudolphovich Mintslov ve işgal zamanı görevlendirilen kültür komisyon başkanı Fyodor İvanoviç Uspenski'nin kayıtları Trabzon'un kültür tarihi için çok önemlidir⁴²⁹.

Uspenski, Trabzon'a geldikten sonra Trabzon'daki arkeolojik anıtların Rus askerleri tarafından yıkıldığını ve birçok eserin çalındığını belirtmektedir⁴³⁰. Uspenski, yine çok samimi itiraflarda bulunmaktadır:

"Genel yönetimin aldığı kararların dışına çıkarak şunu söyleyeyim ki, şimdi esas mesele Yunan ya da Ermeni halklarının menfaatlerini korumak değildir, mesele Türklerden sonra elimize geçmiş Müslüman kültürünün mescitlerinin korunmasıdır. Trabzon, Osmanlı Devleti'ne ait bir arazidir. Eğer muharebeden sonra Trabzon'da Türk hâkimiyeti tekrar oluşturulursa bu mescitlerin hepsi Türk hükümetine geri verilecektir; Ermeni, Yunan ya da Gürcülere değil!"⁴³¹.

4.5. I. Dünya Savaşı Sonrasında Bölgenin Genel Durumu

Ziraata elverişli toprakları az olan Trabzon Vilayeti, hem büyük nüfusu, hem de bölgesinde konuşlanan 3. Ordu'yu beslemek zorundaydı. Trabzon halkının büyük kısmı ticaret ve denizcilik sayesinde yaşamını sürdürüyordu. Savaş nedeniyle vilayetteki buğday, un, pirinç, bulgur, kuru sebze, yağ, çay, şeker ve hayvan yeminin %25'ine tekâlif-i harbiye namıyla el konulup ambarlara depolandı. Arazi yapısı

⁴²⁷ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 148.

⁴²⁸ Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci, vd., s. 151.

⁴²⁹ Enver Uzun, s. 7.

⁴³⁰ Enver Uzun, s. 14.

⁴³¹ Enver Uzun, s. 39.

oldukça engebeli olan Trabzon'da yollar yeterli olmadığından, özellikle deniz yoluyla taşımacılık yoğunluk kazanıyordu. Ancak Rus harp gemilerinin gidip gelen kayıkları taciz ve tahrip etmesi deniz taşımacılığını azalttığı gibi, riskli hale getiriyordu⁴³².

Rus işgali üzerine Trabzon'dan çıkamayıp içerde kalmış olan toprak sahipleri, Rusların, Rumların ve Ermenilerin baskıları altında kuşkulu bir yaşam geçirdiklerinden topraklarını ekip biçememişlerdi⁴³³.

1915 yılı başlarında Trabzonlular her gün 100.000-150.000 kilo erzak ve levazımı 3. Orduya taşıyordu. 3. Ordu devamlı erzak ve levazım istiyor, valilik ise erzak ve nakliye vasıtalarının azlığından yakınıyordu. Savaş esnasında Trabzon'da karaborsacılık oldukça yaygınlaştı. 1915 yılı hasadı da Trabzonluları tatmin edecek düzeyde değildi. Trabzon'da artan yiyecek darlığı ve pahalılığından en çok etkilenen gruplardan biri de, 300-400 kuruş maaş alan memurlardı. Hızla yükselen fiyatlar karşısında sabit gelirliler geçim zorluğu yaşamaktaydı. Bunun üzerine bir de komutanlar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanan sorunlar eklenmiş ve askerler usulsüz bir şekilde kara ve deniz vasıtalarına el koymuşlar, halkı tedirgin etmişlerdir⁴³⁴.

Askeri alandaki bir diğer sıkıntı ise, din adamlarına verilen askerlik muafiyetinden faydalanmak isteyen kişilerin rüşvet yoluyla bu görevlere girip askerlikten kaçmalarıydı. Yine Trabzonluların yaşadığı bir diğer zorluk ise, 3. Ordunun bakımına ek olarak bölgeye gelen 80.000 civarında mültecinin yerleşim ve iye ihtiyacının karşılanmasıydı. Bu sebeplerden dolayı şehirde yaşanan en büyük sıkıntı, ekmek meselesiydi. Her geçen gün ekmek bulmak güçleşiyordu⁴³⁵.

Ruslar, ülkelerinde meydana gelen devrimin arkasından Trabzon ve çevresini tahliye ettikleri sırada Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler Ermeni çeteleri tarafından tahrip edilmiş, camilere pislikler atılmış, meyve ağaçları kesilmiş, kuyular katledilen Müslümanlarla doldurulmuş, viran evler ve bahçeler kesilmiş eller, ayaklar ve parçalanmış vücutlarla dolmuştur⁴³⁶.

Rusya savaştan çekilmek zorunda kalınca barış görüşmeleri Mart 1918'te Trabzon'da yapıldı. Türkler, Güney Kafkasya ile Türkiye arasındaki sınırın, Rus

⁴³² Süleyman Beyoğlu, s. 479.

⁴³³ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 26.

⁴³⁴ Süleyman Beyoğlu, s. 481.

⁴³⁵ Süleyman Beyoğlu, s. 483.

⁴³⁶ Azmi Süslü, s. 125.

Bolşeviklerle yapılmış olan Brest Antlaşması'yla belirlenmiş olduğu görüşündeydiler; keza Trabzon'a bu antlaşmayı tartışmaya açmak için değil, sadece yeni komşuları olan Güney Kafkasya Cumhuriyeti ile dostluk ilişkileri kurmak için geldiklerini ifade ediyorlardı⁴³⁷. Kaçaznuni, o dönemdeki siyasi durumu şöyle özetlemektedir:

Türkler içimizdeki görüş ayrılıkları konusunda fevkalade bilgiliydiler ve bu yüzden kendi görüşlerinde ısrar ediyorlardı. Bizler Trabzon'da toplantılar yaparak yazışmalarla uğraştığımız sırada, Türk ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan ilerliyordu. Mart sonunda Erzurum'u, Nisan başlarında ise Batum'u ele geçirdiler. Türklerin Brest Antlaşması'nda yer alan hiçbir şeyden taviz vermeyecekleri belli olduğunda Trabzon görüşmeleri kesildi. Türklerin başarıları Azerbaycanlıları yüreklendirdi; onların delegasyonu Trabzon'da Türklerle daha uzun süreli görüşmeler yapmak ve ortak bir hareket planı oluşturmak imkânına sahipti⁴³⁸.

Brest- Litovsk Antlaşması'na göre Türk-Rus sınırının tespiti halk oylamasına bırakıldığından Evliye-i Selase'de (Kars-Ardahan-Batum) yapılması kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti Evliye-i Selase meselesini görüşmeler yoluyla halletmeye çalışırken, diğer taraftan bu konudaki askeri hazırlıklarını da sürdürmüş, Kars, Ardahan ve Batum'un işgali için, 1918 Mart ayı ortalarında Trabzon'a kuvvet çıkarmıştı⁴³⁹.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi şartlar ve Trabzon ve yöresinde hüküm süren açlık, kamu görevlilerini zor duruma düşürmüştü. Diğer taraftan Mondros Mütarekesi'nden sonra XV. Kolordu'nun III. Tümeni Erzincan'a gönderilemeyerek Trabzon'da bırakılmıştı. Trabzon'da, Rusların bıraktığı elektrik malzemesiyle şehri aydınlatmak için başlatılan çalışmalar ilerlemiş, tel ve lamba tesisatının yapılmasına başlanmıştı⁴⁴⁰.

Savaş esnasında meydana gelen salgın hastalıklar insanların hayatlarını kaybetmelerinde en az savaşlar kadar etkili olmuştur. Bu salgınlar sevk esnasında birçok Ermeni'yi etkilemiştir. Ancak olaya iki taraf açısından bakıldığında Müslümanların da yaşanan işgaller neticesinde buldukları yerleri terk etmek zorunda kaldığı ve bu amansız hastalıkların pençesine düştüğü görülecektir. Osmanlı Devleti savaşın zor şartları içinde salgın hastalıklara karşı kıt olan bütçesi ile mücadele etti. Çeşitli yerlerde meydana getirilen tecrithane(Karantina), tebhirhane ve bulaşıcı hastalıklar hasta hanesi gibi sıhhi kurumlar bu mücadelenin başlıca

⁴³⁷ Ovanes Kaçaznuni, s. 45.

⁴³⁸ Ovanes Kaçaznuni, s. 49.

⁴³⁹ Sabahattin Özel, s. 24.

⁴⁴⁰ Sabahattin Özel, s. 26.

araçlarıydı⁴⁴¹. Sıtmanın girmedığı köy, hemen hiç kalmamış gibiydi. Yörede tahribat yapan diğer salgın hastalıklar; frengi ve İspanyol nezlesi olarak adlandırılan bir tür gripti. İspanyol nezlesi müthiş tahribat yapmış, evlerine dönen muhacirlerin üçte birinin ölümüne yol açmıştı⁴⁴². Özellikle çevre ve insan temizliğinin sağlanamaması, açlık, sefalet ve hastalıkların artmasına sebep oluyordu⁴⁴³.

Osmanlı Ordusu'nda 1915 yılı başında sağlık birimlerinin en büyük faaliyeti, hasta ve yaralılarla, İstanbul çevresine yayılan ve 3. Ordu bölgesinin geri sahasında büyüyen salgın hastalıklarla mücadele olmuştur. Ancak bu önlemler, daha çok İstanbul şehri ve çevresi için alınabilmiştir. Anadolu'nun öteki şehirlerinde, ulaşım hatlarında ve özellikle savaş alanlarında ciddi ve etkili önlemlerin alınması hiçbir zaman mümkün olamamıştır. 1916'da, Doğu Anadolu'da Türk Ordusu'nun boşalttığı vilayetlerin halkı göçe başlayınca yollar perişan insanlarla dolmuştur. Yüz binlerce mültecinin sağlığı ile ilgilenecek bir örgüt bulunmadığından bu insanların muayene ve tedavilerini askeri hekimler üstlenmek durumunda kalmışlardır. Aynı yıl, ülkenin hemen her yerinde veba, verem, tifüs, kolera, humma-ı racia⁴⁴⁴, dizanteri, tifo, tifüs, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar yayılmaya başladığı için Hükümet, bütçenin Bulaşıcı hastalıklar kısmına 3 milyon kuruşluk ek ödenek koymuştur.

Bu insanlar çok geçmeden fizyolojik sefaletten ölüp giderlerdi. Ölüm oranı her geçen gün biraz artmaktaydı, o derecede ki, Trabzon'dan 20 kişi olarak çıkmış olan bir aileden Trabzon'a ancak 5-6 kişi dönebilmişti. Bu korkunç ölüm felaketi İstanbul Boğazı'na kadar uzayan sahil şeridini kaplamıştı. Sanki bütün Karadeniz Sahilleri İstanbul Boğazına kadar uzayan dar, fakat pek uzun bir mezarlık haline gelmişti⁴⁴⁵.

7 Ocak 1917'de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Ankara, Sivas, Erzurum, Trabzon Vilayetleri ile Niğde, Kayseri, Canik Sancaklarında salgın hastalıklarla mücadele görevi 3. Ordu Sıhhiye Başkanlığına verilmiştir. 3. Ordu'nun salgın hastalıklarla mücadele mıntikasında, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin Rus işgali altında bulunmayan kısımlarıyla Ankara ve Sivas vilayetleri ve Niğde, Kayseri ve Canik müstakil sancakları vardır. Bu bölgelerde çeşitli salgın hastalıklar yaygın

⁴⁴¹ S. Beyoğlu, s. 487.

⁴⁴² S. Özel, s. 23.

⁴⁴³ S. Beyoğlu, s. 487.

⁴⁴⁴ Dönek ateş.

⁴⁴⁵ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, s. 17.

olarak bulunmaktadır. I. Dünya Savaşı'nda bütün gayretlere rağmen, savaş koşullarının zorluğu ve pek çok olumsuzluktan dolayı cephelerdeki sağlık hizmetleri yeterli olmamıştır⁴⁴⁶. Bu savaşta Osmanlı Orduları'nda, Alman askeri hekimleri ve sağlık uzmanları da görev almışlardır. 1915 yılı Ocak ayında zor koşullar altında Trabzon'a gönderilen Alman sağlık ekibi 5 doktor ve 6 hastabakıcıdan oluşmaktaydı. Bu ekip 5 ay Trabzon'da bir hastanede çalışmış ve daha sonra Mütareke'ye kadar İstanbul'da görev yapmıştır⁴⁴⁷.

4.5. 1. Mütareke Yılları ve Sonrasında Bölgenin Durumu

I. Dünya Savaşı sırasında Trabzon'da sivil bürokrasi anlaşmazlığı, piyasadan zahire temini ve taşımacılığını olumsuz etkilemiştir. 18 Nisan 1916'da Rusların Trabzon'un önemli bir kısmını işgali 80.000 civarında nüfusun batıya göç etmesine sebep olarak birçok yeni güçlükler ortaya çıkardı. Göçmenlerin beslenme, barınma ve sağlığının korunması, idarecilerin ana uğraş konuları haline geldi. Şehrin ticari hayatı büyük bir sekteye uğradı. Askerlik çağı dışında kalan Müslüman halk Rum ve Ermeni çetelerine karşı kendini savunmak zorunda kaldı. Trabzon'un bütün kaza ve köylerinde savaş boyunca öğretim yapılamadı. Savaşta birçok fedakârlıklar gösteren Trabzonlular, mütareke döneminde devletten bir şey beklemeden yaralarını kendileri sardılar. Trabzonlular yaşadıkları zor yıllara rağmen moralsizlik, yılgınlık ve bıkkınlığa kapılmadan bütün varlıklarıyla Milli Mücadele'nin içinde yer aldılar⁴⁴⁸.

Trabzon vilayeti 18 Nisan 1916'da işgal edildikten sonra iki yıl boyunca Rusların ve azınlıkların yıkımına ve mezalimine maruz kaldı. Ruslar sistemli bir şekilde uyguladıkları imha siyasetiyle Trabzon'un nüfus, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını değiştirmeye çalıştılar. İşgal öncesinde yüz binlerce Türk olası Rus, Rum ve Ermeni kıyımından kurtulabilmek için iç bölgelere göç etmek zorunda kaldı. Şehirde kalanlar Rus yönetiminin baskısına hedef olurken, göç eden Türk

⁴⁴⁶ H. Özdemir, **Dünya Savaşı'nda Salgınlar ve Ölümler, Ermeni Soykırım İddiaları**, Ankara 2006, s. 236.

⁴⁴⁷ H. Özdemir, s. 241.

⁴⁴⁸ Süleyman Beyoğlu, s. 488.

kafileleri ise bir yandan Rus kuvvetlerinin, diğer yandan da Rum ve Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kaldı⁴⁴⁹.

Güvenliğin sağlanmasından sonra vilayetin mülki yapısı yeniden düzenlendi. Buna göre Trabzon Vilayeti; Trabzon, Rize ve Gümüşhane olmak üzere üç sancaktan meydana getirildi. Trabzon Sancağı'na Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakf-ı Kebir, Sürmene, Akçaabad, Of ve Cevizlik kazaları, Rize Sancağı'na Pazar ve Hopar kazaları, Gümüşhane Sancağı'na ise, Ardasa, Kelkit ve Karaca kazaları bağlandı⁴⁵⁰.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması konusunda Ermeni-Rum-Yunan işbirliği ortaya çıkmıştır. Rum-Ermeni işbirliğinin ilk belirtisi 1918'de Cenevre'de "Türklerin Zulmüne Uğramış Milletler Birliği'nin kurulması olmuştur. Mütareke döneminde Rum ve Ermeni Patrikhaneleri de Türkiye toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için ortak hareket etmişlerdir. Patrikhaneler arasındaki bu işbirliği 6 Aralık 1918 tarihinde resmîyet kazanarak bir antlaşma yapılmış ve "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" kurulmuştur. Rumlar ile Ermenilerin çıkarları, biri Türkiye'nin batısında, diğeri de doğusunda toprak kazanmak olduğu için başlangıçta çatışmamıştır⁴⁵¹.

Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptıkları mezalimi, yakılan yıkılan, harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Türk tarihçisi Prof. Ahmed Refik (Altınay) Bey, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders'le birlikte Nisan 1918'de Doğu Anadolu Vilayetlerini kapsayan bir araştırma ve inceleme gezisi yapmışlardı⁴⁵².

Yapılacak gezinin plan ve programlarını Osmanlı Genel Karargâhı İstihbarat Şefi Yarbay Seyfi Bey'in hazırladığına ve daha yolculuğun başında küçük bir program değişikliği olduğuna değinen Weitz, devamla şunları yazmaktaydı:

⁴⁴⁹ Selçuk Ural, **Mütareke Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sosyal ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar**, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 32, Erzurum 2007, s. 270.

⁴⁵⁰ Selçuk Ural, s. 272.

⁴⁵¹ Zafer Çakmak, **Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 403-412, Elazığ 2006, s. 405.

⁴⁵² Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 107.

14 Nisan 1918-'Gül-Nihal' program gereği Trabzon'a doğru yol alacaktı. Ancak, Başkomutan Enver Paşa Genel Karargâhı ile birlikte vapurdaydı ve 15-16 Nisan gecesi Batum'un Türklerin eline geçtiği haberini aldı. Bunun üzerine Enver Paşa, kısa bir süre için Trabzon'a uğrayarak, orada bulunan Kafkas Orduları Başkomutanı Vehip Paşa'yı yanına almaya ve derhal Batum'a doğru hareket etmeye karar verdi. Nazik davetini kabul ederek, ona eşlik ettik. Bu güzel liman şehrinde üç gün kaldıktan sonra Trabzon'a geri döndük. Nisan 20'sinden 23'üne kadar Trabzon'da Vehip Paşa'nın misafiri olduk. Hareket serbestimiz kesinlikle kısıtlanmıştı. Şuradan buradan birtakım bilgiler edinebiliyorduk. Trabzon'da, Almanların varlığından söz etmek mümkün değildi. Buna rağmen Rusların çekilişinden sonra orada kalmış olan Baltık ahalisinden bazı kişiler bulunmaktaydı. Mesela, Hekim Albay Dr. Pieper, Eczacı Berting ve tarihçi Grosset gibi. Ayrıca Trabzon Rum metropoliti Hrisantos da Trabzon'da idi⁴⁵³.

Savaşın başlangıcında vilayet merkezindeki Ermeni nüfusunun en çok 4 bin dolayında olduğu tahmin ediliyordu ve Ruslar tarafından defalarca bombalanmasına rağmen şehir çok az zarar görmüştü. Geniş alan üzerine dağınık ancak, oldukça sağlam şekilde inşa edilmiş olan pazar yerinde; şehrin yeniden Türklerin eline geçmesiyle birlikte büyük bir hareketlilik gözlenmekteydi. Osmanlı vatandaşı olan binlerce Rum geri dönmüştü⁴⁵⁴. Sabun, çay, şeker ve gazyağı gibi genelde Ruslardan arta kalan birtakım malzemenin satıldığı dükkânlarda canlı bir alışveriş yapılmaktaydı. Ermenilerin varlığından pek söz edilemezdi. Küçük bir kısmı Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına girmesinden kısa bir süre önce Batum ve çevresine göç eden Ermenilerin diğer büyük kısmı ise iç kesimlere sürgün edilmişti. İşgalden hemen sonra, Ruslar bir Ermeni'yi Prens Bebudoff'u şehir komutanlığına atadılar. Bebudoff, Türklerden intikam almaya başladı. Sonuncusuna kadar birçok kişi sebepsiz yere idam edildiler⁴⁵⁵.

Trabzon Rum metropoliti Hrisantos, Bebudoff'un bu kızgın ve anlaşılmaz davranışları karşısında birçok defa Grandük Nikolay Nikolayevič katında oldukça etkili ve şiddetli protestolarda bulundu. Bu çıkışlarında başarılı da oldu ve sonunda Bebudoff görevden alındı. General Schwartz şehir komutanlığına atandı. Trabzon'da süre gelen kovuşturma ve kovalamacalar bir anda sona erdi. Değişen yönetim Müslümanlar arasında büyük bir sevinç ve coşku yarattı. Bu generalin insancıl davranışlarıyla Müslümanlar yeniden can ve mal güvenliğine kavuştular. Ancak Rus ihtilalinden hemen sonra Müslümanlar için yeniden korku dolu endişeli günler başladı. Esasta çetelerden oluşturulan iki Ermeni yönetimi Trabzon'u üs edinmişti.

⁴⁵³ Selami Kılıç, s. 109.

⁴⁵⁴ Selami Kılıç, s. 110.

⁴⁵⁵ Selami Kılıç, d. 111.

Müslümanların keyfi yere idamları kısa süre içinde yeniden günlük yaşamın bir parçası haline geldi⁴⁵⁶.

Trabzon'da bulunan Rum ve İranlı tüccarlar, Türklerin tutum ve davranışları hakkında hiçbir şikâyetle bulunmuyorlardı. Trabzon'a birkaç gün önce yeni bir vali atanmış ve sivil bir yönetim tekrar kurulmuştu. Rus işgali sırasında Trabzon ve çevresinde genelde dirlik ve düzen hâkimdi. Ancak Rus ihtilalinden hemen sonra Kafkasya'dan Trabzon'a bir Ermeni garnizonu gönderilince, Müslümanlar için tekrar korku dolu ve sıkıntılı günler başladı. Şubat 1918'de Rus askerlerinin çekilmesinden sonra, Trabzon ile Erzincan arasındaki bölgede Ermeni çeteleri oluşturuldu. Trabzon-Erzincan yolu üzerinde (25-30 Nisan) yakılmış, yıkılmış, harabeye çevrilmiş birçok köye rastladım. Bu yıkımların Ermeni çeteleri tarafından mı yoksa ilerleyen Türkler karşısında çekilen Rumlar tarafından mı yapıldığı veya Ermeni çetelerinden kaçan Türklerin mi yaktıkları tarafımdan tam olarak tespit edilemedi⁴⁵⁷.

Mondros Mütarekesi sonrası vilayetin sorunları iyice ağırlaşmaya başladı. Bir yandan Müslüman ve gayri Müslim muhacirlerin sayısının artması, diğer yandan hükümetten herhangi bir yardım alınmaması sorunların derinleşmesine neden oluyordu. Dahiliye Nezareti'nin Trabzon'un isteklerine duyarsız kalması üzerine Vali Mehmet Galip Bey, sorunların vilayetin kendi imkanlarıyla çözümü için harekete geçti. Bir komisyon oluşturulmasına karar veren Mehmet Galip Bey, üst düzey memurların yanı sıra, Türk ve gayri müslim eşraf ve ahalinin değer verdiği kişiler arasından uygun bulduklarını komisyona dahil etti. Ancak komisyon vilayetin imar sorununun çözümünü devletin içinde bulunduğu şartlardan dolayı mümkün görmemekte ve sorunun yabancı inşaat şirketleri eliyle çözülmesini önermekteydi⁴⁵⁸.

Vilayet içinde en fazla sıkıntı çeken unsur Türklerdi. İşgal yıllarında Türklerin bir kısmı Karadeniz sahil kasaba ve şehirlerine (Giresun, Ordu, Samsun, Sinop, Zonguldak ve İstanbul), bir kısmı da Merzifon, Çorum, Ankara, Konya ve Niğde gibi iç bölgelere göç etmişti⁴⁵⁹.

26 Şubat 1919 tarihinde Paris Konferansında müttefiklerin karşısına çıkan Ermeni delegasyonu, "*Ermeni İmparatorluğu*" kurmaya yönelik taleplerini açıklamışlardı. Ermeni delegasyonunun talepleri arasında Trabzon da bulunmaktaydı.

⁴⁵⁶ Selami Kılıç, s. 112.

⁴⁵⁷ Selami Kılıç, s. 129.

⁴⁵⁸ Selçuk Ural, s. 275.

⁴⁵⁹ Selçuk Ural, s. 279.

Mütarekeden sonra emellerini gerçekleştirmek için her türlü işbirliğini yapan Ermeniler ve Rumlar, Karadeniz Bölgesinde kurulması düşünülen "*Pontus Devleti*" ve Doğu Anadolu'da kurulması düşünülen "*Büyük Ermenistan*" sınırlarının özellikle Trabzon'da çatışması üzerine anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bogos Nubar Paşa Ermenistan'ın varlığını sürdürebilmesi için Karadeniz sahilinde bir limana ihtiyacı olduğunu ileri sürmekteydi. Venizelos, Ermenilerin denize çıkışını sağlamak için "*Trabzon vilayetini Ermenilere bırakacağını*" açıklamıştı. Ancak, Trabzon vilayeti Rumları ve özellikle Metropolit Chrysantos, Venizelos ile aynı fikirde değillerdi. Bunlar Pontus Devleti kurulması için ciddi bir propaganda faaliyetine başlamışlar, başkenti Trabzon olmak üzere bir Pontus Hükümeti kurulmasını sağlamak amacıyla Avrupa merkezlerini ziyaret etmek üzere komiteler oluşturmuşlardı⁴⁶⁰.

1920 Nisan'ında gerçekleşen San Remo Konferansında geleceğin Ermenistan'ının sınırlarının belirlenmesi amacıyla İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japon temsilcilerden oluşan bir heyet meydana getirilmiştir. Bu komisyonun temel aldığı mesele, Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlamaktır⁴⁶¹. Bunun üzerine Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi için Wilson'a hakemlik teklif edildi. Wilson bu hakemliği kabul etti. Sonunda Sevr Antlaşmasına Ermenilerle ilgili olarak 88 ve 89.cu maddelerle ve dolaylı şekilde ilgili olarak, 230.cu madde kondu. Özellikle 89.cu madde Trabzon'u iki taraf arasında askersiz alan olarak tarif etmiştir⁴⁶². Bu çabalar Ermenistan'ı Trabzon yoluyla Karadeniz'e açmak amacına hizmet etmekteydi.

13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın 16. maddesi gereği bütün savaş esirleri ülkelerine geri gönderilecekti. Türkiye'de esir olarak bulunan Ermeni generalleri, ülkelerine geri döndükten sonra 1921 yılının sonlarında Erzurum Valiliği'ne bir mektup gönderirler. Türk-Taşnak savaşı sırasında esir düşen üst düzey Taşnak askeri yetkilileri, Kemalist hükümete ve Türk halkına kendilerine gösterdikleri dostane tavırdan dolayı teşekkür etmektedirler. Mektup, General Araratyan, General Pirumyan gibi üst rütbeli askerler tarafından yazılmış ve imzalanmıştır. Türk hükümetinin Ermeni esirlere özenli yaklaştığının birer kanıtı olan mektubun tam metni şöyledir:

⁴⁶⁰ Zafer Çakmak, **Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 403-412, Elazığ 2006, s. 408.

⁴⁶¹ Mehmet Perinçek, s. 69.

⁴⁶² Kamuran Gürun, s. 252.

"Bugün, esir Ermeni subayları ve askerleri için mutlu bir bayram günüdür. 12 aylık esirlik döneminden sonra vatanımıza ve ailelerimize geri dönüyoruz. Bu vesileyle bizler, Ermeni subayları ve askeri olarak, Türkiye'de esir olarak bulunduğumuz süre içerisinde gösterdikleri dostane tavırdan dolayı Türk halkına teşekkürlerimiz sunarız. Türkiye'den ayrılırken buradan en güzel hatıraları yanımızda götürüyoruz. Eminiz ki, bundan böyle Ermeni askerleri size bir daha silahlarını doğrultmayacaklardır. Bize tam zamanında bildirdiğiniz, iki tarafın yöneticileri arasında Kars'ta bu temelde imzalanan antlaşmaya sonsuz güven duyuyoruz. Bundan böyle Ermeniler ve Türkler, birbirine yardım etmenin ötesinde, birbirlerini korumalıdır!"⁴⁶³.

Bu ifadeler Ermeni askerlerin, Türk ordusu hakkında ne şekilde düşündüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bugün Ermenilere soykırımı yapıldığını iddia eden Ermeniler ya bu ifadeleri dikkatlice okumamışlar ya da okudukları halde çeşitli sebeplerle görmezden gelmişlerdir. Yoksa esirlerine insani bir şekilde muamele eden ve onların teşekkürlerine mahzar olan bir milletin soykırım suçunu işlediğini iddia etmek başka bir şekilde açıklanamaz.

⁴⁶³ Mehmet Perinçek, s. 82.

SONUÇ

Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra'ya kıyısı olan yerlerde petrol adı verilen petrolün tespit edildiği bir dönemdir. 1914'te Osmanlı devleti Avrupalı devletler tarafından paylaşıldı. Kuzeyde Ruslar, İzmir'de Yunanlılar, Marmaris'te İtalyanlar, Doğuda Ermeniler, Adana ve Antep'te Fransızlar işgale başladılar. Türklere, Kastamonu ve Kütahya bölgesinin bulunduğu bir bölgeyi bıraktılar. Kudüs uluslar arası yönetime bırakıldı. Bu devletler hedeflerini gerçekleştirirken bazı milletler piyon olarak kullanıldı. 1915 yılında Müslümanlar ile Ermeniler arasında birtakım olumsuzluklar meydana geldi. Osmanlı topraklarında 1915 yılında meydana gelen olayların soykırım tabiriyle bir ilgisi bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasını vuran en önemli sorunlardan birisi olan Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin yarattığı bir "*Emperyalizm sorunu*" olarak ve yukarıda özetlenen sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Ermeniler, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin diğer Hıristiyan unsurları gibi bağımsız bir devlet kurma çabasına girmişlerdir.

Ermeni sorunu, Ermenilerin kendi içinden ve ihtiyaçlarından değil, büyük devletlerin bölge üzerindeki çıkar hesaplarından kaynaklanmıştır. Büyük devletler kendi hesaplarını gizlemek için sorunu, bir insanlık ve Hıristiyanlık sorunu gibi göstermişlerdir. Bu amaçlarla Ermenileri komitacılık faaliyetlerine yöneltmişlerdir. Samsun ve Trabzon, Anadolu'nun Karadeniz'de en işlek iskelelerinden sayıldığı için komitelerin bölgeye silah sevkiyatı genellikle bu bölgeden olmuştur.

İngiliz arşivlerine göre Ermeniler 15 bin kişi toplayıp Osmanlı'nın haberleşmesine engel olacaklardı. 17 Nisan'da ilk olarak Çatak ve Van'da isyan çıkartıyorlar. Bitlis ve Muş'ta da isyan çıkarttılar. Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetler karşısında gösterdiği tavır haklı gerekçelere dayanmaktaydı. II. Dünya savaşında Amerika, Japonları Mississippi bölgesine taşımıştı. Boghos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanına İtilaf Devletlerinin hedeflerine inanıp yanınızda savaştık demiştir. Fransa'nın isteğiyle Fransız ordusunda Ermeni gönüllülerden bir birlik oluşturuldu. İngiliz ordusunda 8 bin gönüllü ve Kafkaslarda 40 bin Ermeni askeri vardı. Fransa'da ölen Ermeniler için anıt dikildi. Bunlar Osmanlı Ermenileri idi. Tehcirden önce 23

yerde Ermeni isyanları meydana geldi. Adana Kozan'da 5 binden fazla Türk katledildi.

Ermenilerin faaliyetleri üzerine Sevk ve İskân kanunu çıkarıldı. Birçok konu iç tüzükte belirtilmiştir. Sevkiyat esnasında Ermenilerin güvenliği, kimlerin sevk edilmeyeceği şifre telgrafında bulunur. Ermenilerin korunması ve bunlara saldıranlara karşı nasıl davranılacağı, suiistimallerin nasıl önleneceği kanunlarla belirtildi.

Ermenilerin, kasıtlı olarak Osmanlı Devleti tarafından yok edilmesi diye bir durum söz konusu değildir. Milletler Cemiyeti'nin 1921 raporuna göre 3 milyon 400 bin Ermeni var. 1 milyon 300 bini göç etti. 50 bini saldırılardan 160 bini açlıktan 30 bini koleradan öldü. Talat Paşa, 1915'te Jandarmaları görevlerini ihmal etmeleri üzerine harp divanına verdi. Aziziye kaymakamı, Ermenileri, korumadığı için divanı harbe verildi. 1915'te 1673 kişi harp divanına verildi. Sonuçta 68 kişiye idam kararı çıktı. 524 kişiye 5 ile 2 yıl hapis cezası verildi.

19. yüzyılın sonlarına doğru komitecilik faaliyetlerini iyice arttıran Ermeniler 1895 yılında Trabzon'da halka birtakım zulümler uygulayarak dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye çalıştılar. Ermenilerin bir diğer amacı da bu olaylar sırasında silah kaçakçılığını arttırabilmektir.

Ermeniler kendi başlattıkları savaşlar yüzünden öldüler. Türkler, Ermenilerin saldırılarına karşılık verdi. Türkler bazen aşırı tepki gösterdiler, bazen intikam duygusu ile hareket ettiler. Ancak Türkler ve Ermeniler arasında 1790'larda başlayan çatışmayı ve I. Dünya Savaşı'nda çıkan çatışmayı Türkler başlatmadı.

Tarihte pek çok dönemde Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'yu iyi yönetmediği doğrudur. Fakat Ermeni isyanının başladığı dönemde Osmanlı yönetiminin büyük ölçüde ilerleme kaydettiği de bir gerçektir. II. Mahmut'la başlayan, Tanzimat döneminde sürdürülen ve İttihat ve Terakki Partisinin reformlarıyla doruğa çıkan 19. yüzyıl reformları, Osmanlı hükümetinin doğudaki kontrolünü arttırmıştı. Ermenileri, aynı Zeytun'da olduğu gibi, ayaklanmaya sevk eden aslında bu gelişme ve ilerlemeydi; çünkü güçlü bir merkezi yönetim vergileri daha iyi topluyordu.

Ermenilerin kurmuş olduğu çeteler, 1914-1921 yılları arasında Doğu Anadolu'da, masum, silahsız toplam 518,105 Türk'ü katletmiştir. Bu durum Avrupalı

devletlere iletilmiş olmasına rağmen Avrupa kamuoyu bu bilgileri görmezden gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, Trabzon ve çevresinde Türklere karşı yapmış oldukları saldırılar, Osmanlı topraklarına hücum etmeleri; Rumların ise türlü hainlikler yaparak casusluklarda bulunmaları üzerine Osmanlı hükümeti, Ermeni ve Rumları casusluk ve hainlik yapamayacak bölgeler kaydırmıştı. Osmanlı Devleti, takındığı bu yumuşak tutuma karşı yine de haksız eleştirilerden kendisini kurtaramamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda ilan edilen seferberlikten önce buralarda da düzenli komite teşkilatı ve şubeleri vardı. Bunlar haberleşmeleri için komitecilere geniş imkânlar sağlamaktaydı. Ermeniler seferberlik ilan edildiğinde kendileri uymadığı gibi Müslüman halkı da tahrik etmeye çalıştılar. 1916'da Rusların Trabzon'u işgal etmesi bölgede yaşayan Ermeniler için büyük bir fırsattı. Bu olay üzerine tedhiş olaylarında büyük bir artış gözlemlendi. Ermeniler, Müslüman halkı katletmeye, kadınlara tecavüz etmeye, çocukları süngülemeye başlamış ve bu olaylar karşısında seferberlikten dolayı savunmasız kalan halk batıya doğru göç etmiştir. Bölgeden kaçma imkânı olmayan veya geç kalan insanlar ise Ermenilerin zulümlerine maruz kalmıştır. En çok kaybı Ermeniler vermiş olsa da, şüphesiz ki çatışmayı başlatan Ermeni isyan güçlerinin kendileri olmuştur. Türkler karşılık vermiştir. Çünkü onlar sadece devletlerini değil aynı zamanda halklarını da koruyorlardı.

Ermeniler bölgeyle olan bağlarını güçlü tutmak ve iddialarını güçlendirmek için Rusya'dan Ermeni halkı getirerek Trabzon'a yerleştirmiştir. Bölgede yaşayan Rumlarda bu cinayetlere katılmış ve komitecilik faaliyetlerini desteklemişlerdir. Bölgedeki olaylar Rus ordusunun I. Dünya Savaşı'ndan ve Trabzon'dan 1917'de çekilmesi ile kısmen sona erdi. 24 Şubat 1918'de Osmanlı orduları Trabzon'a girerek iki yıllık Rus ve Ermeni işgali ve zulmüne son verdi. Ermenilerin Trabzon'u istemesinin başlıca nedeni, kurmak istedikleri Ermeni Devleti'nin yaşayabilmesi için Karadeniz kıyısında bir çıkış kapısına ihtiyaç duymalarıydı.

KAYNAKÇA

- AKARCA, H. D. "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII*, Trabzon, s. 141-152.
- AK, M. (2000). "İslam Coğrafyacılara Göre Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 23-35.
- ARMAOĞLU, F. (2007). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- AYVERDİ, S. (2007). *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kubbealtı Yayıncılık.
- BAYRAM, M. (2000). "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u Fethedişinin Gerekçeleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 137-141.
- BAYUR, Y. H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara: TTK.
- BERKES, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BEYOĞLU, S. (2000). "Birinci Dünya Savaşında Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 479-489.
- BİLGİN, M. (2008). *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Trabzon: Serander Yayınları.
- BİLGİN, S., BİRİNCİ, A. M. (2007). *Arşiv Belgelerine göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri I*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- BİNARK, İ. (2007). *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara: TBMM Basımevi.
- CÖHCE, S. (2001). "Büyük Ermenistan Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları I*, Ankara, s. 87-108.
- CÖHCE, S. (2003). "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları VIII*, Ankara, s. 37-68.
- ÇADIRCI, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK.
- ÇAKMAK, Z. (2006). Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, Elazığ, s. 403-412.
- ÇARK, Y. G. (1953). *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul.
- ÇİÇEK, K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Ankara: TTK.
- ÇİÇEK, K. (2000). "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslüman-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 235-245.

- DABAĞYAN, L. P. (2010). *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul: Yedirenk Yayınları.
- DOĞAN, O. (2008). "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun(Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, s. 307-328.
- ERDOĞAN, D. İ. (2008). *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- FROUSET, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- GOLOĞLU, M. (1975). *Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi*, Ankara: Kalite Matbaası,
- GÖYÜNÇ, N. (2003). "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler" *Eğitim Dergisi*, Ankara, Sayı 38, s. 61-75.
- GÖYÜNÇ, N. (2005). *Türkler ve Ermeniler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- GÜLER, A. (2007). *Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar*, Ankara: Türk Ar Yayınevi.
- GÜRÜN, K. (1983). *Ermeni Dosyası*, Ankara: TTK.
- HALAÇOĞLU, A. (2003). "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri," *Ermeni Araştırmaları*, C. 11, Ankara.
- HALAÇOĞLU, A. (2005). *1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- HALAÇOĞLU, Y. (2003). "Ermeni İddiaları: Tarih mi, Şartlanmışlık mı?!", *Eğitim Dergisi*, Sayı 38, Ankara, s. 71-74.
- HALAÇOĞLU, A. (2003). "İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti" (1892-1898)", *Belleten*, Sayı 250, Cilt LXVII, Ankara.
- HALAÇOĞLU, Y.(2010). *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- HALAÇOĞLU, Y. (2006). *Ermeni Tehciri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- İLTER, E. (2003). "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Eğitim Dergisi*, Sayı 38, Ankara , s. 75-89.
- KAÇAZNUNİ, O. (2010). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

- KADRİ, H. K. (2000). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatırlarım*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KANAR, M. (2001). *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, İstanbul: Derin Yayınları.
- KANTARCI, Ş. (2003). "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", *Eğitim Dergisi*, Sayı 38, Ankara, s. 20-28.
- KARPAT, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPUZ, H. (1990). *Trabzon*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAL, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK.
- KARAÇAVUŞ, A. (2009). *"XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler"*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- KAYA, E. (2001). "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon, s. 531-549.
- KESKİN, İ. (2007). "1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu I (25-26 Mayıs 2005)*, Trabzon, s. 597-611.
- KILIÇ, D. (2006). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- KILIÇ, D. (2003). "1915'te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler", *Eğitim Dergisi*, Sayı 38, Ankara, s. 110-114.
- KILIÇ, D. (2006). "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü", *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, s. 48-72.
- KILIÇ, D. (2006). "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, s. 26-48.
- KILIÇ, D. (2006). "Selçukluklara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi", *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, s. 7-26.
- KILIÇ, D. (2006). "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmaları I*, Manas Yayıncılık, Elazığ, s. 111-127.
- KILIÇ, S. (2007). *Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- KRIKORIAN, M. K. (1977). *Armenians the Service Of Ottoman Empire 1860-1908*, London.

- KOCA, S. (2006). "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s. 73-95.
- KOCAŞ, S. (1990). *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- KODAMAN, B. (1962). Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, Sayı 29, Ankara, s. 240-249.
- KODAMAN, B. (2003). "Ermeni Yanılgıları" *Eğitim Dergisi*, s. 38, Ankara, s. 16-19.
- KÜÇÜK, A. (2009). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- MAYEWSKI, (1986). *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çev.: Azmi Süslü, Ankara.
- MCCARTHY, J. (2005). "İlk Kan", Çev.: A. Serdar Öztürk-Tolga Kayadelen-Murat Altunbaş, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19, s. 341-356.
- MCCARTHY, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- MCCARTHY, J. (2008). *Osmanlı'ya Veda*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- MCCARTHY, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- MEMİŞ, E. (2005). "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7, s. 1-11.
- NAMAL, Y. (2010). *Macaristan ve Ermeni Meselesi (1878-1920)*, İstanbul: Truva Yayınları.
- NAZIM P. H. (2007). *Hatıralarım*, İstanbul: Selis Yayınevi.
- ÖGEL, B., YILDIZ, H. D. vd., (1992). *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- ÖKE, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu*, Ankara: TTK.
- ÖMER, K. G. (2007). *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ÖZDAĞ, Ü., YENİÇERİ, Ö. (2009). *Ermeni Psikolojik Savaşı*, Ankara: Kripto Yayınevi.

- ÖZDEMİR H. (2006). "Dünya Savaşı'nda Salgınlar ve Ölümler", *Ermeni Soykırım İddiaları*, Ankara, s. 231-264.
- ÖZDEMİR H. (2006). "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s. 107-163.
- ÖZEL, S. (1991). *Milli Mücadele'de Trabzon*, Ankara: TTK.
- ÖZGER, Y. (2007). *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ÖZSAİT, M. (2000). "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, s. 35-47.
- PEHLİVANLI, H. (1997). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yayınları.
- PERİNÇEK, M. (2012). *Boryan'ın gözüyle Türk Ermeni Çatışması*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- SARAY, M. (2005). *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- SARINAY, Y. (2002). "Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri" (1878-1918), *Ermeni Araştırmaları*, C. 7, Ankara, s. 55-71.
- SELVİ, H. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- SELVİ, H. (2006). "Ermeni Çete Faaliyetleri", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s. 51-65.
- SEVİNÇ, N. (2007). *Arşiv Belgeleriyle Tehcir, Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- SÜRMEİLİ, S. (2001). *Türk-Gürcü İlişkileri(1918-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- SÜSLÜ, A. (2009). *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara: Berikan Yayınları.
- ŞAHİN, E. "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi I*, Trabzon, s. 123-140.
- ŞAHİN, E. "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi VII*, Trabzon, s. 117-140.

- ŞAHİN, R. (1988). *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. (1989). *Osmanlı Ermenileri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TARAKÇIOĞLU, M. R. (1986). *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon: Karadeniz Üniversitesi.
- TAŞKIRAN, C. (1996). "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995- İstanbul)*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, s. 132-141.
- TEKİNDAĞ, Ş. (1997). "Trabzon", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1. Cilt, s. 456-477, İstanbul: s. 456-477.
- TELLİOĞLU, İ. (2007). *Osmanlı Hâkimiyeti'ne Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yay.
- TELLİOĞLU, İ. (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları.
- TELLİOĞLU, İ. (2009). *Trabzon Rum Devleti*, Trabzon: Serander Yayınları.
- TEPEKAYA, M., ÇALIK, R. (2005). "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. XX, Sayı: 1, Temmuz, s. 169-195.
- TEZCAN, M. (2007). "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, Erzurum, s. 183-202.
- THOMSON, R. W. (1980). *Moses Khorenats'i History of The Armenians*, London: Harvard University Press.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitebevi.
- TURAN, O. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TURAN, Ö. (2006). "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwich'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *Ermeni Soykırım İddiaları*, Ankara, s. 191-231.
- TÜRKOĞLU, Ö. (1997). *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, Ankara: Kekibeç Yayınları.
- TÜRKÖZÜ, H. K. (1995). *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- URAL, S. (2007). Mütareke Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sosyal ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, Erzurum, s. 268-285.
- URAS E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınevi.
- UZUN, E. (2009). *Rus Hesabatlarında Trabzon*, Trabzon: Mor Taka Yayınları.
- YERASİMOS, S. (2010). *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- YILMAZ, Ö. (2007). "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:21, s. 192-211.

EKLER

Ek 1: DH. İ.D. 139/9 8

داخلیه نظارتی				مبغی	مسودی	اوراق عمومی نومروسی
بطلانك قلمه ورودی تاریخی	تاریخ	مقدار	نوع	تاریخ تالیف	تاریخ تسوید	۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷
مقابلہ ابتدائی	CC	CC	CC	۹۰۷	۹۰۷	۱۰۶۹
<p>تاریخ اولیہ احوالات و مناسبات</p> <p>طرح بردہ ایضاً در دفتر علم اذرا و جماعتی و معنیہ اس سندی کی استحقاق معنیہ طرح بردہ</p> <p>دراختیار و تالیف استقامت حیات انامہ تفریباتی و سوغی برای معرفت معلولان</p> <p>تعمیر این کتابخانه معلولان استقامت معلولان</p> <p>در خدمت بلا ضرر و منافع معلولان در تمام بلاد</p> <p>ادریز و ولایت احوال معلولان و معلولان</p> <p>با استقامت معلولان</p> <p>با استقامت معلولان</p>						

Ek 2: DH. I.D. 139/9_9

 شہزاد خان
 ۱۳۵
 ۱۳۶

طریقہ ولایتیہ وار داد لائسنس

۱۳۵ سال سے عدویہ اور ان لائسنس نہ ہوئے پر ایسے مذکورہ تقریباتی لائسنس
 ہیکہ ایضا صاحبی بلبلہ اختیار نہ لائیں ایسے لائسنس کی حیثیت مذکورہ لائسنس کی حیثیت سے
 و صاحبی مقتضیہ اجراء اولیٰ عہدہ ہفتہ فوراً جمعہ پر جاری وقوعی میدانہ و بطریقہ کلی و درخصہ نک
 اقرار سے تظاً اختلاف واقع ہونے کیلئے کلیات و جماعتی مہارانی کیف سبب و عرف
 ایف ایس ملزومہ ہونے سے وہ ظہر حکمہ عارضہ تظراً کما استاف غائریہ اولیٰ لائسنس نہ ہونے

والی
مورخہ

محمد علی صاحب
۱۳۵

Ek 3: DH. I.D. 139/9_10

کتابخانه
دانشگاه تهران

شماره قفسه

عدد
۱۵۲
۱۹۵

طریقه و بویغ نامہ تبصیر

طریقه ارسی مکتبی مدبرینغ بولنامه اخدی روس بقدر سندر بودانک معلوله اسی امیغده اسکیده ممبرکنده بولنامه
 دیگر بر اخذیده نکره مدبرینغ الکیچیک اکیچونه بو اختلافی نشیده سسی ایدیبور بولنده بقسم هر بیده اولدینغی کی بولنده کی
 ده ششاه صفاندرده مرضه سدیوه اخذینک عیله بولبورلارین بولسباب تا بتریله بیهه مغرط ارسی کجاری مرضه قضاغ
 استغفا ایتریکه هالیستور بوند اوله بیه کونه اول دورا مکلفانه کیده حکم صوم بولنده بر مینغ یا حیفه تصدی
 اینتر حفظ نصیحتی واز کی طرادی بیه بولنده معلوم الیسی بیهه اینجی دولکی کونه مرضه خانم محالی اول
 منصفه اولدین صوم مرضه خانم کیدک مرضه اخذیدینه استغفای و در حال طریقی نزه ایتمی و بجای جسمانک
 حتی بطور کتانه ایله طبعه اینکله ده مرضه اخذینک بیانی و اعطانک توسطه مرفوعه اولدینه هیغفوتور
 سله نک حقیقی بولنده عبارت اولوب بولکونه مرضه خانم کوندر ییلا یولیس مبرینغ ده مرضه طریقه بو صوبور
 بیانه کیفیت ایله انجه مرضه اخذینک بویاج بولنجانیم یازدینغی نلوا قسامه نر کجیم کی نقضانی و ساندو مجوزیمه
 بیهه کولک مرضه خانم هجوم ایندکلی یازسه اولدینغی یولیس مدبرینغ کوسردیک سوده دنه اخلانکله تفصیلا عرصه
 کیفیت و هیفنه مجبوزیمه همل اولدیه برده بولسانکله مرضه موهن ایران اصدقای دولتمه اولوب بولنده بقای
 مأمورین منافع سیاسی دوله موقوفه اولدینغی ده عرصه ایله استغفا سنک قبول ایند بولسه

دلی
مجموعی

لی ماسی
لاوردی

در دیکر شیه سررته | ۱۳۹۵

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Ersin GÜRDAMUR
Doğum Yeri ve Tarihi : Trabzon-Of/ 06.10.1984

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi : Adıyaman Üniversitesi/Tarih Bölümü/Yakınçağ Tarihi
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi : egurdamar@adiyaman.edu.tr

Tarih